

ТАЪРИХИ ҶАҶОН

Наشري 4-уми аз нав кор карда ва пуррашуда

*Вазорати таълими халқи Республикаи Ўзбекистон ҳамчун
китоби дарсӣ барои донишомӯзони синфҳои 9-уми мактабҳои таълими
миёнаи умумӣ ба нашр тавсия намудааст*

ХОНАИ ЭҶОДИИ ТАБЪУ НАШРИ „О‘ҚИТУВЧИ“
ТОШКАНД – 2019

УЎК: 94(100)(075.3)

КБК 63.3(0)я72

Ж 40

Мувофиқи хулосаи гурӯҳи коршиносон (экспертҳо) оид ба тайёр намудан ва чоп кардани адабиётҳои таърихӣ аз тарафи Шӯрои таълимию методии фанҳои таърихи Маркази таълими республика ба нашр тавсия шудааст.

Муаллифон:

**М. Лафасов, У. Ҷӯраев,
Э. Холиқов, Д. Қодирова**

Муҳаррири масъул:

Э. З. Нуриддинов – доктори илмҳои таърих, профессор.

Тақризчиён:

Р. Р. Назаров – номзади илмҳои фалсафа;

Б. Абдуллоев – муаллими тоифаи олий.

АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ

Кори мустақилона оид ба мавзӯ.

Дар ёд доред.

Мазмуни истилоҳҳо.

Мавзӯ барои баҳс.

Савол ва супоришҳо.

Аз ҳисоби маблағҳои бунёди мақсадноки китоби республика чоп шудааст.

ISBN 978-9943-22-399-8

© Лафасов ва диг.

© ХЭТН „О‘ҚИТУВЧИ“ 2019

МУҚАДДИМА

Донишомӯзони азиз!

Шумо фарзандони Ўзбекистони мустақил ҳастед. Дар аснои омӯхтани таърихи ҷаҳон суҳанони зерини раҳбари давлатамон Шавкат Мирзиёевро „...мутаассифона дар дунё, атрофамон қуввахое ҳастанд, ки вазъи босуботи ҷамъиятамонро аз маҷро бароварда, дар байни одамон низоъ барангехта, тухми душманиро пошида, моҷароҳои гуногунро сар занонданӣ ва ҳатто моил ба хунрезӣҳо мебошанд“ -ро дар ёд дошта бошед ва бояд идрок кунед, ки решаҳои ин иллатҳо ба охири асри XIX – ибтидои асри XX рафта мерасанд.

Шумо ба синфи 9-ум синфи охирини мактаби миёнаи умумӣ қадам ниҳодед. Шумо дар синфи 8-ум аз фанни „Таърихи ҷаҳон“ даври иборат аз ибтидои асри XVI то нимаи дуюми асри XIX-ро омӯхтед. Дар ин давр инкишофи пешрафти ҷамъият хеле пурзӯр шуд. Истеҳсолот боло рафт. Демократияи сиёсӣ расмӣ гардид, шаклҳои ҳукмронии табақаҳои боло такмил ёфт. Шумо акнун даври хеле шавқовар ва дар айни замон бисёр мураккаби таърихи ҷаҳонро меомӯzed. Чунки дар ин давр дар дунё дигаргуниҳои калон рӯй доданд. Хусусияти асосии ин давр дар истеҳсолот барқарор шудани капитализми монополистӣ аст. Синдикатҳо, картелҳо, консернҳои гуногун ба вуҷуд омаданд. Истеҳсолот мутамарказ шуд, ба хориҷа баровардан капитал сар шуд. Яқчанд давлатҳо ба чунин дараҷаи тараққиёт расиданд, ки пештар дар тӯли садсолаҳо намерасиданд.

Ин гуна дигаргунӣҳо, ки ба тараққиёти ҷамъияти иқтисоди бозаргонӣ хос аст, ҳоло мамлақати мо аз сар гузаронида истодааст. Истифодаи таҷрибаи таърихии тараққиёти ҷамъият дар шароити имрӯза, такрор накардани хатоҳои роҳёфта барои барпо намудани ҷамъияти бузург дар мамлақатамон ва дарёфтани ҷои муносибро дар ҷомеаи ҷаҳонӣ суръат мебахшад. Аз ин боис таърихи кишварҳои мутараққиро чуқур омӯхта, тарафҳои мусбии онро барои раванки республикаамон истифода бурдан вазифаи муқаддаси ҳар кадоми мост.

Ин китоби дарсӣ дар асоси ба марҳалабандии нави таърих таҳия шуда, даври аз солҳои 70-уми асри XIX то соли 1918-ро дар бар мегирад.

**Рӯй додани дигаргуниҳои кулӣ дар инкишофи
капитализм дар охири асри XIX – ибтидои асри XX**

**Концентратсия
(мутамарказшавӣ)
истеҳсолот**

Дар охири асри XIX – ибтидои асри XX дар инкишофи капитализм марҳалаи нав – марҳалае, ки онро капитализми монополистӣ меноманд, барқарор гардид. Капитализми монополистӣ ин марҳалаест, ки дар ҳаёти иқтисодии капитализм монополияҳо ба вучуд омада, олигархияи молиявӣ ташаккул ёфт, дар истеҳсолот концентратсия (мутамарказшавӣ) ва корпоратсияҳои байналмилалӣ барпо шуда, дар ҳаёти сиёсӣ бошад, онҳо аз болои давлат ва халқ ҳукмронӣ мекардагӣ шуданд.

Ин марҳалаи капитализм аз марҳалаи капитализми озод бо нишонаҳои асосии зерин фарқ мекунад:

1. Дар истеҳсолот пайдо шудани монополияҳо.

Монополия ин корхонаи азим ё иттифоқи ин хел корхонаҳост, ки дар соҳаи истеҳсолот ё савдо яққаҳукмрониро ба даст овардааст. Монополияҳо дар ҳамаи давлатҳои индустриалӣ ба вучуд омада буданд.

Онҳо дар шакли картел, синдикат, трест ва консерн дар ин ё он соҳаи хоҷагии мамлакат ҳукмрон шудаанд. Масалан, синдикати ангиштсанги Рейн-Вестфалия, ки дар Германия ташкил ёфта буд, қисми асосии ангиштеро, ки дар кишвар истеҳсол ва фурӯхта мешуд, дар даст чамъ карда буд.

Дар охири асри XIX шумораи монополияҳо дар Германия беш аз 250-то, дар ШМА 185-то монополия фаъолият нишон медод.

2. Ба вучуд омадани олигархияи молиявӣ.

Ин ҳодиса дар натиҷаи ба ҳам як шудани капитали саноатӣ ва банкӣ содир гардид. Мутамарказ шудани истеҳсолот ва ҷараёни монополияшавии саноат ба мутамарказ гардидани капитал дар фаъолияти банк оварда расонд. Дар оқибати рақобати саҳт банкҳои хурд хонавайрон шуда, ба таркиби банкҳои калон дохил шуданд.

Дар натиҷаи ин марказҳои молиявӣ – банкҳои гигант (яъне азим) пайдо шуданд, ки дорои қудрати хеле калони молиявӣ ва таъсири бузурги сиёсӣ дар мамлакаташон буданд. Дар ибтидои асри XX чунин банкҳо дар Франция сето, дар ШМА дуто буд.

Ба ҳам муттаҳид шудани капитали банкӣ ва капитали саноатӣ ба пайдошавии шакли нави капитал–капиталияи молиявӣ оварда расонд. Империяҳои хеле бузурги банку саноат пайдо шуданд, ки онҳо „шоҳони“ соҳаи пӯлод, нефт, газета ва дигар соҳаҳо буданд.

Дар ШМА чунин империяҳои 60 хонавода мавҷуд буданд, ки назорати ҳаёти иқтисодиро дар мамлакат ба даст гирифта буданд. Дар охири асри XIX аз ин хонаводаҳо „сегонаи бузург“ – Рокфеллер (нефт), Морган (молия) ва Карнеги (пӯлод) фарқ мекарданд. Дар ибтидои асри XX баъди молу мулки бисёрмиллионаи худро фурухтани Карнеги дар нигоҳи америкоӣҳо дар бобати омад ва қудрати сарватмандӣ дар соҳаи тадбиркорӣ симои ду кас – Морган ва Рокфеллер падида мегардад. Чунончи, трести нефти Рокфеллер қариб тамоми нефти кишварро истеҳсол мекард. Трести пӯлоди Морган 66 фоизи пӯлодро медод. Дар Франция „оилаи 200“, ки дорои амонатгузори бузурги банкҳои франсуз буданд, ба тимсоли нерӯи молиявӣ табдил ёфтанд.

3. Ба хориҷа баровардани капитал аҳамияти калон пайдо мекунад.

Монополияҳо, олигархияи молиявӣ барои зиёд намудани ғоида ҳаракат намуда, акнун ба хориҷа на мол, балки ба содироти капитал (сармоя) эътибори калон доданд. Чунки акнун аз содироти мол дида, ба хориҷа баровардани капитал, яъне бар ивази ғоиз додани кредит, ба нархи арзон харидани сарватҳои табиӣ ва дар он ҷойҳо аз ҳисоби қувваи арзони корӣ сарват ба даст овардан, сохтани корхонаҳо ғоидаи калон медоданд.

Ҳамин тариқ, монополияҳо ба хориҷи кишвар баровардани капиталро нисбат ба истифода дар иқтисодиёти мамлакаташон афзал донистанд. Аз ин боис, дар байни солҳои 1900–1913 ҳаҷми ба хориҷа баровардани капитал аз тарафи давлатҳои индустриалӣ (муҳтаққӣ) ду баробар афзуда буд.

4. Аз нигоҳи иқтисодӣ дунёро тақсим карда гирифтани монополияҳои байналмилалӣ.

Монополияҳои бузургтарин, гурӯҳҳои гуногуни олигархияи молиявӣ кӯшиш менамуданд, ки бозорҳо, манбаъҳои ашёҳои хомро

зери назорати худ гиранд. Ҳамин тарик, монополияҳои байналмилалӣ ба вучуд омаданд. Дар соли 1910 шумораи онҳо ба 100 расида буд. Дар натиҷаи ин ҳодисаи нав – байни монополияҳои байналмилалӣ мубориза барои назорат кардани хоҷагӣ ва боигарии дунё сар шуд. Чунончи, ду гурӯҳи молиявӣ – Рокфеллер (ШМА) ва Ротшилдҳо (Британияи Кабир, Франция) бозори карасини ҷаҳонро тақсим карда гирифта буданд.

Дар соли 1907 ду монополияи азимтарин – „Ширкати умумии барқ“ (ШМА) ва „Чамъияти умумии барқ“ (Германия) оиди тақсим намудани бозори барқи дунё ва ҳамкориҳои дутарафа шартномаҳо ба имзо расонданд. Ҳамин тарик, қариб тамоми дигар давлатҳои заиф ва ақибмонда тобеи олигархияи молиявии давлатҳои бузургтарини индустриалӣ гардиданд.

5. Авҷ гирифтани мубориза барои ба охир расонидани тақсимкунии ҳудудии дунё аз тарафи давлатҳои индустриалӣ.

Баробари мустақамшавии қудрати олигархияи молиявӣ давлатҳои индустриалӣ барои васеъ намудани доираи мустамликаҳои худ боз ҳам кӯшиш карданд. Ин ҳолат дар байни давлатҳои индустриалӣ ҷараёни тақсим намудани дунёро тезонид.

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX байни онҳо аз нисфи зиёди ҳудуди рӯи замин тақсим карда шуда буд. Британияи Кабир, Франция ва Россия ба мустамликаҳои хеле калон соҳиб шуданд. Германия, Италия ва Япония маҷбур шуданд, ки бо ҳудудҳои наҷандон калон кифоя кунанд. Ин гуна ҳолати тақсими дунё Германияро, ки аз лиҳози инкишофи иқтисодӣ дар дунё мақоми 2-юм, дар Европа мақоми 1-умро ишғол менамуд, асло қонеъ намекард.

ШМА, ки ҳудуди хеле калон, захираҳои бои ашёи хом, бозори васеи дохилӣ дошт, барои забт кардани мустамликаҳо ҷандон иштиёқ надошт. Зиёда аз ин, ШМА ҷун давлати аз нигоҳи иқтисодӣ пешқадами дунё нисбат ба экспансияи яроқноки роҳи дохил шудан ба иқтисоди дигар давлатҳо, аввал ба кишварҳои Америкаи Лотиниро афзал донист. Аммо ин маънои онро надошт, ки ШМА аз истилои заминҳои нав тамоман даст кашадааст. Дар охири асри XIX ШМА ҷазираҳои Гавайиро аннексия кард. Филиппинро ишғол намуд, Пуэрто-Рико ва ҷазираҳои Гуамро ба ниммустамликаҳои худ табдил дод.

Дар натиҷаи сиёсати мустамликадорӣ ба охири асри XIX омада истило кардани „заминҳои забтнашуда“ ба охир расид (Ба харитаи

саҳифаҳои 8–9 нигоҳ кунед. Таъсири кишварҳои аз нигоҳи иқтисодӣ пурқудрат ба мамлакатҳои султараққикардаи Осиё, Африка ва Америкаи Лотинӣ торафт пурзӯр мегардид. Дар рӯзмарра масъалаи аз нав тақсим кардани мустамликаҳо ва доираи таъсир пайдо шуд. Аксари давлатҳо роҳи ягонаи ҳалли муамморо дар истифодаи қувва лозим донистанд. Дар оқибати он, мусобиқаи мусаллаҳшавӣ сар шуд.

Мочароҳои ҳудудии байни давлатҳои Европа ҳам яке аз омилҳои пуртаъсири мусобиқаи мусаллаҳшавӣ ба шумор мерафт. Сабаби дигари тезутунд шудани муносибатҳои байни давлатҳои Европа мубориза барои пайдо кардани бартариҳои иқтисодӣ ва ҳарбию стратегӣ буд. Дар айни вақт, дар охири асри XIX Германия аз рӯи нишондоди иқтисодӣ дар Европа ҷои якум, дар дунё баъд аз ШМА ҷои дуюмро мегирфт, ғазаби Британияи Кабир ва Франсияро меовард. Россия дар навбати худ ба хотирҷамъии Германия зарар мерасонидагӣ шуд. Ҳамин тавр, хоҳиши тақсим кардани дунё байни давлатҳои бузург ба рақобати иқтисодӣ ва сиёсӣ, зиддияти ҳарбию стратегӣ ва мусобиқаи мусаллаҳшавӣ оварда расонд.

Нақши капитализми монополистӣ

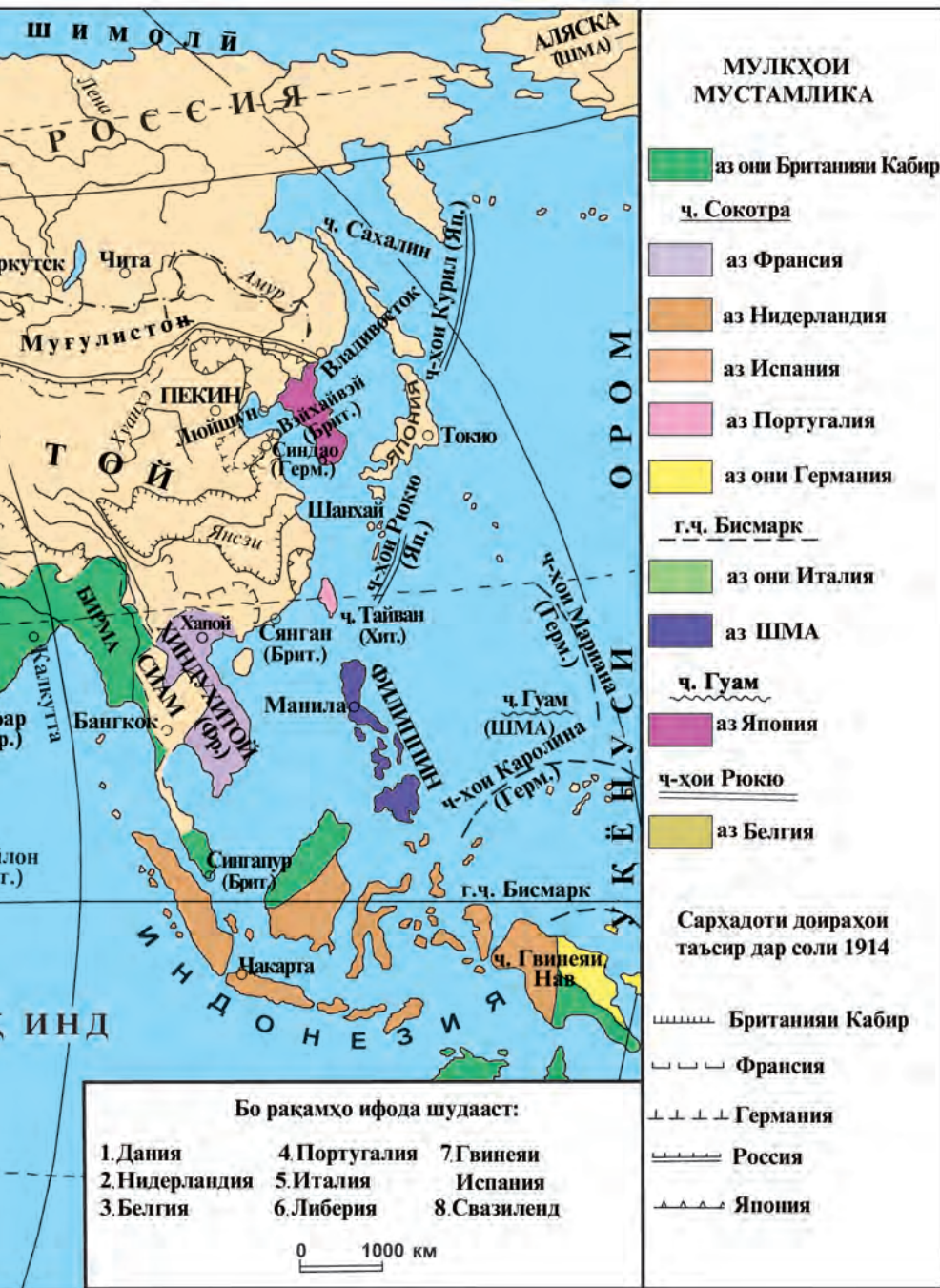
Пайдоиши монополияҳо, аввалан, барои дар истеҳсолот васеътар истифода бурдани техника ва технологияи нав имконият фароҳам овард. Ин боиси якбора баландшавии самараи меҳнат шуд.

Сониян, боиси ба дасти як гурӯҳи ками одамон гун шудани ҳокимияти бузург оварда расонд. Аз ин рӯ, монополистҳои ШМА-ро беҳуда „шоҳони беточи Америка“ намегуфтанд. Онҳо ба сиёсати дохилию хориҷии ҳукумати ШМА таъсири калон мерасониданд. Ё ин ки дар Германия „Ҳар чизе, ки ба Крупп нағз бошад, он ба Германия ҳам маъқул“ мегуфтанд. Чунки онҳо дорои сарвати калон буданд.

Сеюм, капитализми монополистӣ сабабгори вусъати ҷангҳои мустамликавии харобиовар гардид. Пурзӯршавии ин гуна ҷангҳо дар охири асри XIX ба васеътар истифодашавии истилоҳи „империализм“ оварда расонд. Ин истилоҳ аввало нисбати сиёсати хориҷии мустамликаҳои давлатҳои индустриалӣ истифода мешуд. Баъдтар, истилоҳи „империализм“ ба ҷои синоними „капитализми монополистӣ“ қор мефармудагӣ шуд. Ҳамин тавр, ин ҳар ду истилоҳ як хел маъноро ифода мекард.

АЗ ТАРАФИ ДАВЛАТҲОИ МУТАРАҚҚӢ

Монополия (аз юнонӣ, моно – танҳо, poleo – мефурӯшам) – як-каҳукмронӣ дар як соҳаи иқтисодиёт.

Молия – муносибатҳои вобаста ба пайдоиши хазинаи мақсадноки пул, ғункунӣ, тақсимот ва истифодаи он.

Олигархия (юнонӣ – ҳокимияти аққалият) – ғуншавии ҳукмронии иқтисодию сиёсӣ дар дасти як гурӯҳи сармоядорон.

Картел (италиявӣ – қоғаз, ҳуччат) – сохторе, ки дар асоси шартнома оиди ҳаҷми умумии истеҳсол ва фурӯши истеҳсолоти ширкатҳо (компанияҳо), фирмаҳои мустақили як соҳа, нарх, бозори фурӯш, саҳми ҳар як иштирокчи ва ҳоказо ташкил шудааст.

Концентратсия – чамъ шудани истеҳсолот дар як макон (таҳти як даст).

Консерн (иштирок, манфиат) – иттифоқи калони корхонаҳое, ки дар асоси умумияти манфиат муттаҳид шудаанд.

Синдикат (юнонӣ, якҷоя кор кардан) – иттиҳодияи корхонаҳое, ки як навъи маҳсулот мебароранд.

Трест – иттиҳодияи корхонаҳое, ки истеҳсолот ва савдору, на бесарусомон, балки дар асоси қарори раёсати марказ ба роҳ мемонад.

Аннексия (лотинӣ – муттаҳид кардан) – ҳудуди ягон давлатро пурра ё қисман аз худ карда гирифтани.

Империализм – даври баландтарин ва охиринаи чамъияти капиталистӣ.

1. Капитализми монополистӣ чист?
2. Нишонаҳои асосии капитализми монополистӣ аз чӣ иборат аст?
3. Оид ба олигархияи молиявӣ мисолҳо оваред
4. Ба хориҷа баровардани капитал чӣ гуна рӯй дод?
5. Зарурати тақсим карда гирифтани дунё чист?

1. Аз харита истифода намуда кишварҳои мустамликашудаи Британияи Кабирро эзоҳ диҳед.
2. Корпоратсияҳои байналмилалӣ замони ҳозираро бо монополияҳои ибтидоӣ асри XX муқоиса кунед.

§ 2.

Тамаддуни индустриалӣ

Оид ба тамаддуни индустриалӣ

Шумо аз китоби дарсии „Таърихи ҷаҳон“ барои синфи 8-ум аз хусуси дар солҳои 50–60-уми асри XIX дар Европаи Ғарбӣ ва

ШМА ба поён расидани табaddулоти саноатӣ бохабар ҳастед. Ҳамин тавр, тамаддуни (сивилизатсия) индустриалӣ ба маънои том пайдо шуд. Ин тамаддунест, ки дар он тараққиёти техника арзиши асосӣ аст. Шумо аз ин хусус дар синфи 10-ум бештар маълумот хоҳед гирифт.

Ба ҷои истилоҳи „тамаддуни индустриалӣ“ ибораи „ҷомеаи индустриалӣ“-ро ҳам кор мефармоянд ва ин ҳар ду як маъно доранд.

Якбора пеш рафтани шаҳрҳо яке аз нишонаҳои тамаддуни индустриалӣ буд. Ин, аввалан, дар натиҷаи истифодаи техника дар кишоварзӣ як қисми аҳоли дар деҳот бекор монда ва ба шаҳр омадани онҳо рӯй дод.

Сониян, дар шаҳракҳои хурд қори савдогарон ва ҳунармандони хурд паст рафт, инчунин дар соҳаи нақлиёт дигаргунӣҳо рӯй дода, сохтмони роҳи оҳан, марказҳои саноатӣ ба шаҳрҳои калон кӯчиданд. Акнун аҳолие, ки садҳо сол дар ҷои худ мезист, ба ҳаракат омада буд, заминҳои худро партофта, ба шаҳрҳо муҳоҷират карданд. Аз деҳот иммигрантсия шудани аҳоли рӯй дод. Одамон ҳатто ба дигар кишварҳо мерафтагӣ шуданд.

Инкишофи шаҳрҳо

Дар ҷараёни инкишофи индустриалӣ шаҳрҳо аҳамияти калон доштанд. Истеҳсолоти саноатӣ қариб тамоман дар шаҳрҳо ҷой гирифта буд. Ғояҳои асосии ҷомеа, воқеаҳои муҳими сиёсӣ ҳам дар шаҳрҳо рух медоданд. Шаҳрҳо хеле тез пеш мерафтанд. Дар миёнаҳои асри XIX дар давлатҳои индустриалӣ қариб нисфи аҳоли дар шаҳрҳо ҷамъ шуданд.

Омили асосии ин инкишофи бошитоби шаҳрҳо табaddулоти саноатие, ки асоси индустрикунониро ташкил дод, натиҷаи истеҳсолоти фабрика ва завод буд. Ин ҷараён дар Британияи Кабир пештар сар шуд. Дар дигар ҷойҳо дертар, масалан, дар Германия дар солҳои 70-уми асри XIX оғоз ёфт. Урбанизатсияи ҷадалноки ШМА ҳам тахминан ба ин давр рост меояд. Умуман, дар охири асри XIX-ибтидои асри XX аҳолии кишварҳои индустриалӣ хеле зуд афзуд.

Болоравии шаҳрҳои кӯҳна, инкишофи шаҳрҳои нав бо пешравии саноат вобаста буд. Аксари аҳоли бо нияти ёфтани кор ба шаҳрҳо меомад. Хусусан, пойтахтҳо, шаҳрҳои калон тез афзуданд. Масалан, соли 1850 аҳолии Париж як миллион бошад, соли 1880 он ду миллион нафарро ташкил медод.

Аз миёнаҳои асри XIX сар карда дар сохтмони шаҳрҳо низ дигаргунӣ рӯй дод. Масалан, Париж аз соли 1853 сар карда дар

давоми 20 сол ба майдони сохтмон табдил ёфт. Он бо услуби замонавӣ сохта шуд, майдону хиёбонҳо, боғҳои нав бунёд гардид. Дар охири асри XIX шабакаи оби нӯшокӣ, трамвай ва метро дошт.

Аристократияи кӯҳна ва нав

Дар охири асри XIX низ аристократия дар ҷомеа мавқеи худро дошт, асоси сарвати онҳо чун пешина замин ташкил меод. Ҳаёти аристократҳо ҳанӯз ҳам аз шахрҳо дида бештар бо деҳот вобастагӣ дошт. Дахҳо хобгоҳҳо, китобхонаҳо, коллексияҳои шахсии бадеӣ дар биноҳои васею қулай, маросимҳои қабул, шикор ва монанди инҳо ҳанӯз ҳам қисми ҷудонашавандаи ҳаёти аристократҳо буд. Аз сабаби он, ки никоҳҳо чун қоида „дар доираи худ“ сурат мегирифтанд, оилаҳои аристократҳо аз рӯи риштаҳои хешутаборӣ байни худ вобаста буданд. Дар Британияи Кабир писарбачаҳои аристократҳо аз бачагӣ ба фаъолияти сиёсӣ тайёр мешуданд. Онҳо аввал дар мактабҳои хусусии имтиёзӣ, баъд дар донишгоҳҳои Оксфорд ё Кембриҷ мехонданд. Фаъолияти минбаъдaro дар парламент давом медоданд.

Дар миёнаҳои асри XIX аз 652 нафар аъзои парламенти Британияи Кабир 489 нафарашон заминдорон буданд. Дар солҳои 1906–1916 аз се ду қисми вазирони Британияи Кабир дастпарварони донишқадаҳои имтиёзӣ буданд. Аммо баробари инкишофи тамаддуни индустриалӣ аристократия мавқеи собиқайи ҳукмрониро аз даст дод. Як қисми замин барои сохтмони шахрҳо дода шуд, ҷангалҳо ҳам кам карда шуданд.

Даври нав барои одамони обрӯпараст талабҳои нав гузошт. Собиқ аристократҳои заминдор акнун дар банкҳо, компанияҳои саноатӣ, маъмурияти мустамликаҳо лавозимҳои раҳбариро ишғол мекарданд. Бо бойҳои нав хешу табор шудани аристократияи кӯҳнаи аз мулк маҳрумшуда ба якшавии аристократҳо бо буржуазия оварда расонд.

Дар асри XIX нақши буржуазия дар ҳаёти иқтисодию сиёсии давлат торафт афзуд. Ба сари корхонаҳо ва банкҳои азим намояндагони буржуазияе, ки миллион-миллион сарват доштанд, омаданд. Намояндагони назарраси буржуазия ба мавқеи калони сиёсӣ низ соҳиб мешуданд.

Табақайи миёна

Ташаккулёбии „табақайи миёна“ яке аз воқеаҳои муҳими ҳаёти ҷомеаи асри XIX гардид. Шахсонии соҳиби „касби озод“ – инженерон, ихтирочиён, шифокорон, муаллимон, афсарҳо, ҳуқуқшиносон ва монанди инҳо табақайи

миёнаро ташкил медоданд. Мӯътадилии аҳволи моддӣ яке аз нишонаҳои асосии мансубият ба ин табақа буд.

Дар нимаи дуҷуми асри XIX дар байни намоёндагони табақаи миёна, хусусан тоифаи ҳуқуқшиносон фарқ доштанд. Баробари ташаккули давлати ҳуқуқбунёд, ҷомеаи шахрвандӣ, пешрафти ҳаёти иқтисодӣ зарурат ба ҳуқуқшиносон афзуд. Онҳо бо таҳияи конституцияҳо, қонунҳо, кодексҳо, расмӣ кардани васиятномаҳо, маслиҳат ба банкҳо ва тадбиркорон, иштирок дар судҳо машғул буданд. Аксари арбобони сиёсӣ ҳам маълумоти ҳуқуқшиносӣ доштанд. Табақаи миёна ба ҷомеа барқарориро овард.

Синфи коргарон Дар асри XIX синфи нави коргар ташаккул ёфт. Дар се кишвар – Британияи Кабир, Франция ва ШМА, ки табaddулоти саноатӣ рӯй дод, дар солҳои 70-ум коргарони саноат 12–13 миллион нафарро, яқоя бо коргарони кишоварзӣ 20 млн. нафарро ташкил медоданд. Аҳволи коргарон як хел набуд. Аз нисф зиёди онҳо дар остонаи қашшоқӣ умр мегузaronиданд, мутахассисони соҳибмалака бештар музд гирифта, „аристократияи коргарӣ“-ро ташкил медоданд. Дар ибтидои асри XIX „аристократияи коргарӣ“ аз се ду қисми коргарони Британияи Кабирро ташкил дода, хеле хуб зиндагӣ мекард.

Дар ибтидои асри XX коргарони саноатии ШМА аз нигоҳи шумора ҷои якумро мегирiftанд. Дар ин ҷо 10,4 млн. нафар коргарони саноатӣ буданд. Дар Германия дар соли 1907 сафи онҳо ба 8,6 млн. нафар расида буд. Шумораи коргарони Европа ва Америкаи Шимолӣ 40 млн. нафарро ташкил медод. Бо назардошти коргарони соҳаи кишоварзӣ, адои хизмат, нақлиёт ва монанди инҳо наздик ба 80 млн. нафар расида буд.

Дар бобати малакаи коргарони кироӣ низ тағйироти чиддӣ рӯй дод. Соҳаҳои нави саноат меҳнати бомалакаро талаб мекарданд. Саҳми коргарони бомалака дар соҳаи мошинсозӣ, киштисозии Британияи Кабир қисми асосиро ташкил медод. Аз 2/3 қисми коргарони саноатии ШМА, аз нисф зиёди коргарони бомалакаи Германияро онҳо ташкил медоданд.

То солҳои 70-уми асри XIX давомнокии рӯзи кор дар мамлакатҳои индустриалӣ 10–16 соатро ташкил медод. Музди ками корӣ ба занон ва бачаҳо дода мешуд. „Коргарзанҳои фабрика“ асосан аз духтарони 13–14-сола иборат буданд. Бачаҳои 10–12-сола аз фаб-

рикаи тамоку сар карда, то шахтаи ангиштсанг кор мекарданд. Онҳо нисбат ба занон ҳам музди кам мегирифтанд.

Дар ин давр занон барои баробархукукии худ муттасил мубориза мебуданд. Дар ибтидои асри XX муборизаи муттасили занон барои озодӣ ва мустақилӣ, баробархукукӣ яке нишонаҳои тамаддуни индустриалӣ гашта буд.

Дар ин давр Интернатсионали II, ки соли 1889 ташкил ёфта буд, дар шароити хеле мураккаб фаъолият мебуд. Синфи коргар партия (ҳизб)ҳои худро муттаҳид карда натавонист. Дар оқибати он маҷроҳои инқилобӣ ва муросоғар пайдо шуда, байни худ мубориза мебуданд. Дар натиҷаи номуросоғӣ ташкилоти Интернатсионали II ба ҳалокат дучор шуда барои таъсиси Интернатсионали нав ҳаракат авҷ гирифт.

Иммигрант (аз лотинӣ – кӯчида омада) шахсе, ки аз як кишвар ба дигараш барои зисти доимӣ ё дер вақт кӯчида омадааст.

Индустрия (аз лотинӣ – фаъолият) – истилоҳе, ки маънои саноат, хусусан саноати калонро дорад.

Мигратсия (аз лотинӣ – мекӯчам) кӯч бастанӣ аҳолии як давлат ба худуди дигар, ё аз як кишвар ба кишвари дигар.

Урбанизатсия (франсузӣ ва лотинӣ – мансуб ба шаҳр) – болоравии нақши шаҳр дар ҳаёти ҷомеа ва афзудани саҳми аҳолии шаҳр.

Интернатсионали II – иттиҳодияи партияҳои сотсиалистии байналмилалӣ, ки соли 1889 ташкил ёфта буд.

1. Тамаддуни индустриалӣ чӣ хел пайдо шуд?
2. Дар оқибати тамаддуни индустриалӣ дар ҳаёти шаҳрҳо чӣ хел тағйирот рӯй дод?
3. Шумо ҷараёнҳои урбанизатсия ва мигратсияро дар охири асри XIX – ибтидои асри XX чӣ гуна эзоҳ медиҳед?
4. Табақаи миёнаи аҳолиро кӣҳо ташкил медоданд? Афзудани табақаи миёна дар ҳаёти ҷомеа чӣ гуна аҳамият дорад?
5. Таърихи Ватанамонро дар охири асри XIX-ибтидои асри XX бо таърихи Европай Ғарбӣ ва ШМА муқоиса кунед.
6. Дар шароити имрӯза ҳукуқи байналмилалӣ ба меҳнати бачагон аз чандсолагӣ рухсат додааст, аниқ кунед.

1. Дар бораи саҳми бизнеси хурд ва тадбиркории хусусӣ дар ҳаёти иқтисодии Ўзбекистон далелҳо ҷамъ оваред.
2. Омилҳои тавзеҳ диҳед, ки сабабгори тараққиӣ давлатҳои ин-давр шудаанд.

§ 3. Чанги Францияю Пруссия ва натиҷаҳои он

Сабабҳои чанги Францияю Пруссия

Аз нимаи дуҷуми солҳои 60-уми асри XIX нуфузи императори Франция Наполеони III паст шуд. Аз нигоҳи тараққиёти иқтисодӣ нисбат ба ҳамсояҳояш – Британияи Кабир ва Германия ақибмонии Франция сабаби асосии он буд.

Дар айни вақт Франция дар бобати сиёсати хориҷӣ низ бо ноқомии дучор омад. Чунончи, вай натавонист ба муттаҳид шудани Пруссия бо Германия монета шавад. Чунки Германия ба давлати ягона муттаҳид шуда, дар арсаи ҷаҳонӣ ба обрӯи Франция зарари ҷиддӣ мерасонд ва он чун давлати дуҷуми Европа мавқеи худро аз даст меод.

Доираҳои ҳуқумрони Франция аз шартномаи савдоии Британия–Франция, ки соли 1860 ба имзо расида буд, низ норозӣ буданд. Чунки, воридоти молҳои англис ба Франция рақобатро бо молҳои франсузӣ пурзӯр мекард. Ғайр аз ин, бекорӣ ва қиммати ҳамроҳи доимии меҳнаткешон шуда буданд. Ин албатта боиси норозигии коргарон гашта буд.

Дар чунин шароит барои Наполеони III чанги ғоибонаи зидди Пруссия зарур буд. Ин чанг обрӯю нуфузи Франция ва албатта Наполеони III-ро зинда мекард. Барои ин мақсад он дар ин чанг мебоист ғалаба карда, ба муттаҳидшавии Германия роҳ надода, баъзе ҳудудҳои онро истило мекард.

Оғози чанг Пруссия низ чандин сол боз ба чанги зидди Франция тайёрӣ медид. Франсияро, ки ба мустақамшавии ҳуқумрони Германия дар Пруссия ҳалал мерасонд, мағлуб карда, муттаҳидшавии Германияро ба поён расондан мақсади вай буд. Барои оғози чанг фақат баҳона зарур буд. Даре нагузашта ин баҳона пайдо шуд. Масъалаи киро ба тахти Испания шинондан баҳонаи оғози чанг шуд. Хӯш ин масъала чӣ хел пайдо шуд? Дар Испания,

ки вақте қудрати худро аз даст дода буд, дар соли 1868 инқилоб сар шуд. Малика Изабеллаи II маҷбур шуда ба Франция гурахта рафт. Зани императори Франсияро, ки миллаташ испан буд, ваъда дод, ки ба Изабелла барои баргардонидани тахт ёрӣ мерасонад.

Аммо дере нагузашта муборизаи байни давлатҳои бузурги Европа барои тахти Испания ба ин имкон надод. Ба он ба тахти Испания номзади худро мондани Германия ҳам сабаб шуд. Ҳукумати Франция аз Германия талаб кард, ки аз номзади худ даст кашад. Император Вилгелми I ба ин розӣ шуд. Вале ин ризоият Франсияро қонъ накард. Акнун Франция аз Германия талаб кард, ки минбаъд ҳам аз нишон додани номзади худ ба тахти Испания тамоман даст кашад. Император аз сафири Франция тақозо кард, ки баъди бозгашт ба Берлин аз ин хусус ҷавоб бигӯяд.

Канслери Пруссия Бисмарк, ки ба ҷанг ҳозир буд, тафсилоти сӯхбати байни император ва сафири Франсияро дар рӯзномаҳо махсус дигар хел талқин кард. Мувофиқи хабари рӯзнома, император бо сафири Франция гап задан нахоста, ба тарафи сафир бо ақибаш нишастааст (ин воқеа дар таърих бо номи „Депешаи Эмс“ даромадааст).

Франция ин хабарро барои шаъни худ ҳақорат гуфта қабул кард ва сафирашро аз Германия ҷеғ зада гирифт.

17-уми июли соли 1870 Франция бар зидди Пруссия ҷанг эълон кард. Ҳамин тавр, ҷанги ду давлат сар шуда рафт. Аммо дере нагузашта ба ҷанг тайёр набудани қувваҳои ҳарбии Франция, Франция ба қудрати Пруссия баҳои зарурӣ надодагаш маълум шуд.

Ҳалокати империя Рӯзи 1-уми сентябри соли 1870 дар назди қалъаи Седан лашкари Франция ҳамроҳи Наполеони III дар иҳота монд. Лашкари Франция аз иҳотаи лашкари 140 ҳазораи немисҳо баромада натавонист. Наполеони III ноилоч маҷбур шуд, ки 2-юми сентябр байраки сафедро бардошта, шамшерашро ба шоҳи Пруссия фиридад. Ҳамин тавр, лашкари 80 ҳазорнафараи франсузҳо бо роҳбарии Наполеони III таслим шуд. Наполеони III дар Седан Ватерлоо худро дарёфт. Дуюмин лашкари 100 ҳазора ҳам дар қалъаи Метс муҳосира шуд. Акнун Франция ба Германия таҳдид намекард. Ин мағлубият дар айни вақт аз ҳалокати ҳокимияти империяи дуҷум дарак меод.

Депеша – хабари таъчилӣ.

Ватерлоо – номи деҳа дар Белгияи имрӯза. Айнан дар ин деҳа 18-уми июни соли 1815 лашкари Наполеони I торумор шуда буд.

1. Аз чӣ сабаб рӯй додани ҷанги Франция ва Пруссия муқаррар буд?
2. Дар соли 1868 кадом истилогарӣ содир шуд? Аз ин хусус нақл кунед.
3. Лашкари Франция аз чӣ сабаб ба мағлубият дучор шуд?

1. Чаро инсоният ҳам дар асрҳои миёна ва ҳам дар даври нав аз ҷанг халос нашуд?
2. Чаро имрӯз ҳам дар рӯи Замин илоҷи пурра барҳам задани ҷанг ёфта нашуда истодааст?
3. Ҷадвали зеринро пур кунед.

Р/т	Номи муҳорибаҳои асосӣ дар ҷанг	Оқибатҳои ҷангҳо
1.		
2.		
3.		

Чӣ хел ташкил шудани империяи 1-ум ва 2-юмро дар таърихи Франция ба ёд оред.

§ 4. Республикаи Сеюми Франция ва табaddулотии давлатии 18-уми март соли 1871

Инқилоби 4-уми сентябр

Аҳолии Париж хабари мағлубиятро шунида, 3-юми сентябр шӯриш сар кард. Онҳо эълон шудани республика ва ҳимоя кардани Ватанро талаб мекарданд. Бино ба талаби мардум Корпуси қонунбарори Франция маҷбур шуда, рӯзи 4-уми сентябр афтидани Ҳокимияти императорро эълон кард. Айни вақт Франция Республика ҳам эълон шуд. Ин дар таърихи кишвар Республикаи Сеюм буд. (Дар Франция республикаҳои 1-ум ва 2-юм кай ташкил шуда буд? Ба ёд оред).

Корпуси қонунбарор бо роҳбарии генерал Трошю ҳукумати муваққатии миллию мудофиавиро ташкил кард. Пруссия кӯшиш мекард,

ки то имкон ҳаст Франсияро хаста кунад. Он барои аз Франсия товони калон ситонидан ва вилоятҳои аз канданиҳо бойи Элзас ва Лотарингияро кашида гирифтани ҳаракат мекард. Акнун ҷанг барои Пруссия ба ҷанги истилогарона табдил ёфта буд. 19-уми сентябр Парижро ҳарбиёни Пруссия муҳосира карданд. Ҳукумати муваққатӣ ноилоч таслим шуд.

Дар моҳи феввали соли 1871 ба Маҷлиси Миллии Франсия интихоботи таъҷили гузаронида шуд ва ҳукумати нав бо роҳбарии Тьер ташкил ёфт. Ин ҳукумат шартномаи сулҳи Франсия ва Германияро ба имзо расонд.

Воқеаҳои 18-уми март соли 1871

Мағлубият дар ҷанги зидди Пруссия ва шартномаи сулҳе, ки дар асоси шартҳои вазнин ба имзо расид, қаҳру ғазаби сокинони Парижро нисбат ба ҳукумат ба амал овард. Бар замми он, дар Париж мӯҳтоҷӣ, бекорӣ авҷ гирифта, нархи маҳсулоти озуқаворӣ хеле боло рафта буд. Ҳатто намояндагони табақаи миёна ҳам ба хонавайрон шудан сар карданд.

Нобоварии парижӣён нисбат ба ҳукумат пайдо шуд. Баъд аз муҳосира аҳолиро барои пардохти қарз маҷбур намудан ва интихоби шаҳри Версал чун қароргоҳи ҳукумат боиси ин эътирозҳо шуданд.

Зиёда аз ин, Сарвазир Тьер фармон бароварда, Гвардияи миллиро бесилоҳ кард. Шаби 18-уми март лашкари ҳукумат ба Гвардияи милли ҳамла овард. Ин ҳодиса аҳолии Парижро ба по ҳезонд. Онҳо лашкари ҳукуматро маҷбур намуданд, ки ақибнишинӣ кунад. Тьер дар бораи ба Версал кӯчонидани ҳукумат дастур дод. Меҳнаткашони Париж ҷавобан ба он шӯриш сар карданд. Онҳо бо Гвардияи милли дар ҳамбастагӣ ҳаракат карда, ҷойҳои бисёр муҳими шаҳро ишғол карданд. Даре нагузашта ҳам бинои ҳукумат, казармаҳои ҳарбӣ ва ҳамаи муассисаҳои давлатиро шӯришгарон ба дасти худ гирифтанд.

Ҳокимият дар Париж ба дасти Кумитаи марказии Гвардияи милли гузашт. Ин кумита вазифаи ҳукумати муваққатиро иҷро мекард. Коргарон, рӯшанфикрон ва дигар намояндагони иштирокчиҳои шӯриш идораҳои давлатиро сарварӣ мекардагӣ шуданд. 26-уми март ба Коммунаи Париж интихобот гузаронида, Ҳамин тариқ Шӯрои Коммуна таъсис дода шуд. Ин шӯро аз ҷумлаи аъзоёни худ 10-то комиссия (вазират) ташкил кард. Ҳамин тавр, шаҳри Париж ба давлати ба худ хоси хурдак табдил ёфт. Ин давлат давлати меҳнаткашони Париж буд.

Коммунаи Париж якчанд тадбирҳои кулли иҷтимоиву иқтисодиро гузаронд. Аз ҷумла, корхонаҳои, ки соҳибонашон партофта рафта буданд, ба ихтиёри коргарони онҳо супурда шуд. Таълими маҷбурии бепул ҷорӣ гардид. Калисо аз давлат, мактаб аз калисо ҷудо карда шуд. Идораи бо кор таъмин намудани бекорон таъсис ёфт. Идораҳои роҳи оҳанро, ки мулки хусусӣ буданд, Коммуна ба ихтиёри худ гирифт ва назоратро бар истехсолоти ҷорӣ кард. Аммо Коммуна дар фаъолияти худ ба хатоҳо низ роҳ дод.

Аввалан, ҳукумати аз Париж гурехтаи Тюерро таъкиб накард. Ин имкон дод, ки Тюер қувва ҷамъ карда, бар зидди Коммуна ҳуҷум кунад. Дар натиҷа лашкари ҳукумати Парижро муҳосира намуд.

Сониян, қисми боқимондаи мамлакат Коммунаро дастгирӣ накард. Ин натиҷаи тарғиботи нафратангези ҳукумати дар бораи он буд, ки гӯё коммуначиён ҳангоми аз тарафи душман ишғол шудани кишвар исён бардоштаанд. Онҳо „агар Коммуна пурра ғалаба кунад, деҳқонро аз молу мулк маҳрум менамояд“ гуфта тарсонданд.

Сеюм, Коммуна ҳазинаи давлат, банкҳои пурра ба дасти худ нагирифт.

Чаҳорум, дар қори Шӯрои Коммуна оид ба сиёсати дохилӣ ваҳдати ягонагӣ мавҷуд набуд.

Германия барои торумори Коммуна ба ҳукумати Тюер ёрӣ расонид. Чунончи, Бисмарк 40 ҳазор нафар аскар ва афсарони асирафтадаро озод карда, ба ихтиёри ҳукумати Тюер фиристод.

Мағлубшавии Коммуна Лашкари ҳукумати 21-уми май ба ҳуҷум гузашт ва он рӯз ба Париж зада даромад. Коммуначиён мардона ҷангиданд. қувваҳои нобаробар буд.

28-уми май Коммуна пурра торумор карда шуд. Қариб 30 ҳазор нафар коммуначиёни асирафтада парронда шуданд. 50 ҳазор нафарашон ба ҳабс гирифта шуданд. Дар байни онҳо ҳазорон занону духтарон ва бачаҳо ҳам буданд. Ҷамин тавр, ба Коммунаи 72 рӯза хотима гузошта шуд.

Баробари паҳши Коммунаи Париж дар Франция ба даври инқилобҳо низ хотима дода шуд. Оқибатҳои ҳалокати Коммуна исбот намуд, ки ҳокимият ва мардум дар асоси муроси байни ҳамдигарӣ ва манфиатнок бояд зиндагӣ кунанд.

Шартномаи сулҳи Франкфурт 10-уми май соли 1871 дар шаҳри Франкфурти Германия байни Франция ва Германия шартномаи сулҳ ба имзо расонда шуд. Мувофиқи

он Франция ба Германия ба миқдори 5 млрд. франк товон меодагӣ шуд. То пардохти ин товон Германия як қисми лашкарашро дар ҳудуди Франция нигоҳ медошт. Ғайр аз ин, вилоятҳои Элзас ва Лотарингияи Франция ба Германия гузашт.

Коммунаи Париж – органи худидоракуни шаҳри Париж буд, ки вазиҳои ҳокимияти қонунбарорро ба амал баровард, органи меҳнатқашон, ки онро дар моҳи март соли 1871 ташкил карда буданд.

1. Дар Франция чӣ гуна Республикаи Сеюм ташкил ёфт?
2. Оқибатҳои ҷангро барои Франция ва Пруссия қиёс намоед.
3. Коммунаи Париж чӣ тавр ба вучуд омад?
4. Оид ба нақши Коммуна дар таърихи Франция чӣ гуфта метавонед?

1. Табаддулотҳои давлатӣ ва инқилобҳо чаро содир мешаванд?
2. Дар бораи фаъолияти Тюер иншо нависед.

§ 5.

Ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии Франция дар охири асри XIX – ибтидои асри XX

Ахволи иқтисодӣ Дар чоряки охири асри XIX инкишофи иқтисодии Франция суст шуд. Чунончи, дар бобати истеҳсолоти саноатӣ дар дунё аз ҷои дуюм ба ҷои чорум фаромад. Хӯш, сабабҳои асосии сустшавии тараққиёти иқтисодии Франция аз ҷиҳати иборат буд?

Аз сабаби он, ки дар Франция соҳми истеҳсолоти молҳои майда калон буд, ба зиёд шудани ҳаҷми импорт нисбат ба экспорти молҳо оварда расонд. Ин дар навбати худ ба маҳдуд шудани бозори дохилӣ оварда расонд. Дар Франция сарвати табиӣ кам буд. Ҷанг бо Пруссия ба Франция зарари калони моддӣ ворид кард. Дар ин ҷанг Франция 13 млрд. франк зарар дид. Дар айни вақт Франция маҷбур шуд, ки ба Германия 5 млрд. франк товон диҳад. Вазъияти ноговори сиёсии дохилӣ ба ҳолати иқтисодӣ таъсири манфӣ расонд. Дарачаи пасти имконияти харидории деҳқонон ба афзоиши истеҳсолоти саноатӣ таъсири манфӣ мерасонд. Франция ба хориҷа сармояи зиёд бароварда буд. Он ба сармоядорон ғайри калон меовард. Аз

ин сабаб сармоядорон (капиталистон) сармоџи худро ба хорича ва албатта бар ивази фоиџи калон бароварданро афзал медонистанд.

Мубориза барои хокимият

Баъди тамом шудани ҷанги Пруссия дар байни доираҳои ҳукмрон мубориза барои хокимият авҷ гирифт. Онҳоро шартан ба ду гурӯҳ тақсим кардан мумкин буд. Яке тарафдорони монархия, дигаре тарафдорони республика буданд. Соли 1873 ба Германия тоvon пурра супурда шуд. Ниҳоят, Германия лашкари худро аз Франсия берун баровард.

Республикачиён дар парламенти кишвар (Маҷлиси Миллӣ) аққалиятро ташкил медоданд. Вале, зидди монархия будани аксарияти аҳоли барои онҳо мадад буд.

Монархистон, ки дар Маҷлиси Миллӣ аксариятро ташкил мекарданд, гарчанд номзадҳои худро ду бор ба президентӣ интихоб карда бошанд ҳам, кӯшиш барои барқарор кардани монархия бенатиҷа поён ёфт. Дар муборизаи шадиди дохилии сиёсӣ дар ниҳояти кор республикачиён ғалаба карданд.

Конститутсияи Республикаи Сеюм

Соли 1875 Конституцияи Республикаи Сеюм қабул карда шуд. Мувофиқи он лавозими президент нигоҳ дошта шуд. Дар айни замон парламенти (Маҷлиси Миллӣ) дупалатаи иборат аз Палатаи депутатҳо ва Сенат ташкил карда шуд. Муддати ваколати он 4 сол муқаррар карда шуд.

Маҷлиси муштараки ҳар ду палатаи парламент президенти кишварро ба муддати 7 сол интихоб мекард. Ҳоқимияти иҷроия ба президент ва ҳукумат тааллуқ дошт. Президент ваколати таъин кардани вазирҳо, аз номи кишвар бурдани сиёсати хоричӣ, инчунин, эълон кардани ҷанг ва сулҳ, эълони авфи умумиро бар зимма дошт.

Гарчанде аъзоёни ҳукуматро президент таъин менамуд, онҳо дар назди парламент ҷавобгар буданд. Суруди „Марселеза“ суруди миллии кишвар (гимн) эълон шуд. Рӯзи оғози инқилоби бузурги франсуз (соли 1789) – 14-уми июл Рӯзи ҷашни миллии халқи франсуз эълон шуд.

Ҷандин ҳукуку озодихоёе, ки он вақт аҳамияти калон дошт, эълон гардид. Хусусан, озодии матбуот ва гузаронидани ҷамъомадҳо, машғулшавӣ бо ташвиқоти сиёсӣ аз ҷумлаи он озодию ҳуқуқҳо буданд. Лекин ба занону духтарон ҳукуқи интихобот дода нашуд.

Парламент (фр. – гап задан) – органи олии давлатии конунбарор, ки дар асоси интихобот ташкил карда мешавад.

Республика (лот. кори ҷамъиятӣ) – давлате, ки дар асоси интихоботи умумии шаҳрвандон идора карда мешавад.

Монархия (юнонӣ) – яккаҳукмронӣ.

1. Бино ба кадом сабабҳо Франсия дар чоряки охирини асри XIX аз нигоҳи тараққиёти иқтисодӣ дар дунё ба ҷои 4-ум фаромад?
2. Чаро дар мубориза барои ҳокимият республикачиён ғалаба карданд?
3. Дар бораи мазмуни Конститутсияи Республикаи Сеюм чихоро дониста гирифтед?

1. Оиди хусусиятҳои аҳволи иқтисодии Франсия фикри худро баён кунед.
2. Мубориза барои ҳокимият чӣ гуна сурат гирифт?

§ 6.

Сиёсати дохилии Франсия

Сиёсати дохилии Республикаи Сеюм

Ҳукумати республика дар сиёсати дохилӣ якчанд тадбирҳоро амалӣ намуд. Чунончи, дар солҳои 1881–1882 қонунҳои оид ба таълимро қабул кард. Мувофиқи он мактаб аз калисо ҷудо карда шуд. Дунёвӣ будани таълим таъмин шуд. Барои бачагони то 13-сола таълими бепули маҷбурӣ ҷорӣ гардид. Акнун дар мактабҳо таълим дар асоси барномаи махсуси давлатӣ ба роҳ монда шуд.

Дар омӯзишгоҳҳои олии педагогӣ тайёр намудани кадрҳои муаллимон ҷорӣ карда шуд. Дар барномаи таълими маҷбурӣ фанни гимнастика барои писарбачаҳо ҳатмӣ муқаррар гардид. Мақсад аз ин қавонро ба хизмати ояндаи ҳарбӣ нағз тайёр кардан буд. Барои духтарон литсейҳо кушода шуданд. Дар муассисаҳои таълими олии махсус муаллимзанҳо тайёр карда мешуданд. Соли 1884 қонун дар бораи фаъолияти озоди иттифокҳои касаба ва руҳсат ба корпартоиҳо қабул карда шуд. Коргарони иттифокҳои касаба ва биржаҳои меҳнати худро ташкил карданд. Онҳо ба коргарон ва корпартофтагон ғамхорӣ мекардагӣ шуданд.

Ба шӯроҳои маҳаллӣ ҳуқуқи интихоби раҳбарони худ дода шуд. То ин вақт онҳоро ҳокимияти марказӣ таъин мекард.

„Барои мамлакатҳои бой мустанликахо объекти (макони) мусоидтарини дохил кардани сармоя мебошанд. Ман мегӯям, ки...Франсия ҳамеша сармояи изофагӣ дошт, ба миқдори калон экспорт карда меомад. Замоне омад, ки ошкоро бигӯем: наҷодҳои бузург нисбат ба наҷодҳои паст ҳуқуқҳои алоҳида доранд“. (Иқтибос аз нутқи Сарвари ҳукумати Франсия Ж. Ферри дар палати депутатҳо дар соли 1885.)

Аҳволи сиёсӣ

Дар кишвар республика торафт пойдор мегардид. Дар интихоботи Сенати соли 1876 республикачиён ғолиб омаданд. То ин ҳодиса президент Мак-Магон, ки тарафдори идоракунии монархии давлат буд, маҷбур шуда истеъфо дод. Барқарорёбии бисёрҳизбӣ яке аз хусусиятҳои хоси ҳаёти сиёсии кишвар буд. Дар байни онҳо Ҳизбҳои радикалҳо, сотсиалҳо ва республикачиён нуфузи калон доштанд.

Дар ҳаёти сиёсии Франсия таъсири қувваҳои зидди демократия пурзӯр шуд. Чунончи, дар кишвар ғояҳои миллатчигӣ ва шовинизм васеъ паҳн шуда рафт. Тарафдорони ин ғояҳо боварӣ доштанд, ки танҳо бо лашкари тавоно Элзас ва Лотарингияро баргардонидан мумкин аст. Дар ҳаёти сиёсии дохилии Франсия фаъолияти анархистон ва монархистон пурзӯр шуд. Сарнагунсозии соҳти мавҷуда мақсади онҳо буд. Анархистон барои расидан ба ин мақсад усули террори муборизаро интихоб карданд. Аз ҷумла, онҳо ба бинои парламент бомба партофтанд. Соли 1894 ҳатто президенти кишвар Сади Карно низ кушта шуд. Контрразведкаи Франсия аз тарафи ҷосус ба Германия расонидани маълумоти махфиро дар бораи қувваҳои ҳарбии кишвар аниқ кард.

Хизмати махсус дар ин бобат аз капитан А. Дрейфус, ки миллаташ яҳудӣ буду дар Штаби генералӣ хизмат мекард, шубҳа бурд. Даре нагузашта ӯро ба ҷосусӣ айбдор дониста, ба ҷавобгарии ҷиноӣ кашиданд. Аммо А. Дрейфус ҷосус набуд. Вале бо ёрии санадҳо ва гувоҳҳои сохта „ҷосус“ будани он фош карда шуд. Суди ҳарбӣ вайро ба бадарғаи якумра маҳкум намуд.

Қувваҳои сиёсӣ аз „қори Дрейфус“ барои пурзӯркунии ташвиқоти зидди демократия дар кишвар, авҷ гиронидани кайфияти миллатчигӣ ва шовинистӣ истифода бурданд.

Дар кишвар ҳанӯз одамоне, ки ба ҷосус набудани Дрейфус, фош нашудани ҷосуси ҳақиқӣ бовар доштанд, зиёд буданд. Онҳо

барои фошкунии ҷосуси ҳақиқӣ тафтишро давом доданд. Ниҳоят, ҷосус аниқ шуд. Вай майори Штаби генералӣ Эстергази буд. Аммо, Штаби генералӣ ва шахсони марбути он фош шудани ин ҳақиқатро барои худ шармандагии калон ҳисобид. Лекин ин ҳақиқат сир шуда намонд. Он дар соли 1897 дар матбуот эълон шуд.

Қувваҳои демократии Франция аз нав дида баромадани кори А. Дрейфусро талаб карданд. Қувваҳои, ки шарманда шуданро на-мехостанд, куштани гувоҳи сохтаре ташкил карданд. Эстергази аз Франция гурехта рафт. Мубориза дар атрофи „қори Дрейфус“ дер давом кард. Дар ниҳояти қор, доираҳои ҳукмрон маҷбур шуда, ӯро ба озодӣ бароварданд. Аммо, ӯ на барои айбаш, балки бино ба „бадшавии саломатиаш“ озод карда шуд. А. Дрейфус фақат соли 1906 сафед карда шуд.

Тағйирот дар ҳаёти иқтисодӣ

Дар ибтидои асри ХХ дар мамлакат барқарорӣ мӯътадили сиёсӣ таъмин карда шуд. Ин ҳолат ба туфайли болоравии иқтисодие, ки аз миёнаҳои солҳои 90-уми асри ХІХ оғоз ёфта буд, муяссар шуд. Дар ин давр Франция дар бобати хусусан истеҳсоли оҳан аз ШМА ва Германия гузашта рафт.

Дар саноат соҳаҳои нав (электротехника, автомобил ва кимиё) зуд ривож мекарданд. Дар натиҷа, саҳми аҳолие, ки дар саноат қор мекард, ба 36 фоиз расид. 40 фоизи аҳоли бо хоҷагии қишлоқ машғул буд.

Дар бобати экспорти Франция пашм ҷои яқум, матоъи пахтагин ҷои дуюмро, шохиворӣ сеюмро, винои франсузӣ ҷои чорумро ишғол мекард. Дар Франция капитали молиявӣ зуд инкишоф ёфт. Имконияти ба хорича баровардани капитал афзуд. Дар ин бобат Франция баъди Британияи Кабир ҷои дуюмро мегирифт. Франция соли 1914 ба Россия, ба Британияи Кабир, ШМА, ба давлатҳои Америкаи ҷанубӣ ба миқдори 24 млрд. франк капитал баровард.

Ин сармояҳо ба Франция аз ҳисоби фоиз на фақат даромади калон меовард, балки иттифокчиёни сиёсиашро ҳам ба вучуд овард.

Ҳаракати иҷтимоӣ

Аҳволи меҳнаткашони Франция хеле вазнин буд. Онҳо рӯзе 10–12 соат, баъзан то 14–16 соат маҷбуран қор мекарданд. Меҳнаткашон барои ҳуқуқи худ ба мубориза бархестанд. Дар чунин шароит ташаққул додани ҳаракат хеле муҳим буд. Соли 1880 намоёндагони созмонҳои қоргарон

„Ҳизби коргарии Франция“ -ро ташкил карданд. Дар айни вақт коргарон иттифокҳои касаба ва биржаҳои меҳнатро ташкил карданд. Онҳо ба коргарон ва корпартофтагон ғамхорӣ зоҳир мекарданд.

Чунончи, мувофиқи Кодекси меҳнат барои бардоштани ҷароҳат хангоми кор пул мегирифтагӣ шуданд. Ҳафтае як рӯзи истироҳат ҷорӣ карда шуд.

Соли 1910 қонун дар бораи нафақа қабул шуд. Мувофиқи он аз 65-солагӣ ба нафақа баромадан мумкин буд (ин нишондод дар Германия ва Британияи Кабир 70-сола буд). Дар ҳаракати иҷтимоӣ ду ҷараёни сиёсӣ мавҷуд буд. Яке аз онҳо дигар сохтани ҷамъиятро бо роҳи парламент (ба воситаи ислоҳот), дигаре бо роҳи ғайриқонунӣ (шӯриши мусаллаҳона) тарафдорӣ мекарданд. Роҳи дуюм бо мурури замон таъсири худро гум кард.

Анархизм (юнонӣ – беҳокимиятӣ, бесарусомонӣ) – таълимот дар бораи эътирофи хоҳишу ирода шахси алоҳида, рад кардани ҳар гуна ҳокимият ва сохти давлатӣ.

Шовинизм – миллатчигии ашаддӣ, ки барои тафриқаандозии наҷодӣ ва низои миллӣ мекӯшад.

Реаксияи сиёсӣ – қувваи сиёсии тарафдори зидди тараққиёт, нигоҳ дошани тартиботи кӯҳнаи иҷтимоӣ.

1. Ҳукумати Франция дар сиёсати дохилӣ кадом ҷорабиниҳои муҳимро дар амал татбиқ намуд?
2. Мақсади асосӣ аз ташкилдиҳии „қори Дрейфус“ чӣ буд?
3. Дар охири асри XIX – ибтидои асри XX дар вазъияти иқтисодии Франция чӣ гуна дигаргуниҳо рӯй доданд?
4. Меҳнатқашони Франция дар натиҷаи муборизаҳои барои ҳаққи ҳуқуқҳои худ ба чӣ муяссар гаштанд?

1. Дар ҳаракати иҷтимоии Франция дар ниҳояти кор ҷаро роҳи ислоҳотомезонаи дигарсозии ҷамъият ғалаба кард?
2. Дар бораи Эстергази маълумот ҷамъ кунед ва эзоҳ диҳед.
3. Дар экспорти Франция кадом соҳаҳо мавқеи аввал доштанд? Ҷаро?
4. Франция ба кадом мамлакатҳо бештар капитал (сармоя) мебаровард? Эзоҳ диҳед.

**Ахволи байналмилалӣ
кишвар**

Аз солҳои 70-уми асри XIX аҳоли байналмилалӣи Франция хеле заиф шуд. Франция баъд аз талафотҳои вазнини ҷанги Пруссия мавқеъашро дар қитъаи Европа аз даст дод. Акнун Франция аз ҳамлаи Германия ҳамеша хавф мебард. Хусусан, шартномаи иттифоқи байни Германия ва Австрия-Венгрия мавқеи байналмилалӣи Франсияро боз ҳам бад кард. Дар чунин вазъият Франция аз зиддиятҳои байни давлатҳои бузург моҳирона истифода бурда, барои васеъ кардани доираи мустамликаҳои худ имконият пайдо кард.

**Ташкилҳои
империяи
мустамликавӣ**

Аз охири солҳои 70-уми асри XIX теги сиёсати мустамликахоҳӣ ба азхудкунии ҳудудҳои аввал истилошуда ва забти мустамликаҳои нав нигаронида шуд.

Истилои Туниси Африкаи Шимолӣ соли 1881 дар роҳи истилои мустамликаҳои нав қадами нахустин шуд. Германия дар роҳи забти Тунис ба Франция махсус ҳалал нарасонд. Мақсади вай тезтунд кардани муносибатҳои Франция ва Италия буд. Чунки Германия хуб медонист, ки Италия низ аз даъвогарони Тунис аст.

Акнун Италия муносибатро бо Франция бад карда, ба Германия наздик шудан гирифт. Ин қаробат дар ниҳояти қор дар соли 1882 ба иттифоқи ҳарбию сиёсии Германия ва Австрия-Венгрия, ки соли 1879 ташкил шуда буд, ба Италияро низ аъзо намудан оварда расонд. Ҳамин тавр, дар Европа иттифоқи ҳарбию сиёсӣ, ба вучуд омад, ки дар таърихи ҷаҳон бо номи „Иттифоқи сегона“ маълум аст.

Сиёсати истилогаронаи Франция дар Африка бо ишғолкунии Тунис хотима наёфт. Баръакс, дар байни солҳои 1891–1896 Гвинея, Сенегал, Мадагаскар ва Мавритания ҳам забт карда шуд. Соли 1912 бар Марокаш протекторат ҷорӣ карда шуд.

Франция дар Осиё низ мустамликаашро зиёд кард. Масалан, соли 1884 Вьетнамро забт намуд. Аз байни даҳ сол гузашту дар Лаос ҳам протекторат барқарор гардид. Ҳамин тавр, империяи мустамликавии дорои 20 млн. нафар аҳоли ташкил шуд. Ба тӯфайли ин империяи мустамликавии Франция ба манбаъҳои даромади калон соҳиб шуд.

**Наздиқшавӣ бо
Британияи Кабир**

Доираҳои ҳукмрони Британияи Кабир аз болоравии нуфузи Германия дар Европа ва

хавфи эҳтимолии аз он сарзананда дар ташвиш афтода буданд. Германия дар ин давр дар арсаи ҷаҳонӣ „зарурати ба китфи ҳамаи давлатҳо як хел пошида шудани нури офтоб“-ро даъво мекард. Ин маъноӣ даъвогарӣ барои аз нав тақсимкунии мустамликаҳои се давлати бузурги мустамликадор – Британияи Кабир, Франция ва Россияи подшоҳиро дошт. Ин даъво Францияро низ ба ташвиш андохт. Барои Франция аз ёфтани роҳи наздикшавӣ бо Британияи Кабир, ки то ин дам дар арсаи ҷаҳонӣ рақиби асосӣ буд, роҳи дигар набуд. Дар айни вақт қаробат бо Франция ба манфиатҳои Британияи Кабир низ мувофиқ меомад. Чунки, ҳоло Германия дар майдони байналмилалӣ рақиби якуми вай гашта буд.

Ниҳоят, наздикшавии Франсияю Британияи Кабир рӯй дод. Ин наздикшавӣ бо имзои созишномаи байни ду тараф дар соли 1904 анҷом ёфт. Дар созишнома созиши онҳо оид ба мустамликаҳо инъикос ёфта буд. Аз ҷумла, Франция ваъда дод, ки ба ҳаракати Британияи Кабир дар Миср минбаъд ҳалал намерасонад ва зеро таъсири Британияи Кабир будани Мисрро эътироф намуд. Дар навбати худ Британияи Кабир манфиатҳои Францияро дар Марокаш тан гирифт.

Эҳтимолияти вазифаи худро иҷро карда натавонистани султони Марокаш ва агар чунин бошад, қисми бевосита ба гулӯгоҳи Гибралтар пайваस्तшудаи ҳудуди Марокашро ба Испания додан ҳам муқаррар карда шуд. Қисми боқимондаи Марокашро Франция зеро тасарруфи худ дароварданӣ шуд.

Барои Британияи Кабир гузаштани гулӯгоҳи Гибралтар на ба Франция, балки ба давлати барояш нисбатан беҳавфтар – Испания маъқул буд. Созишномаи дутарафаи соли 1904 аслан маъноӣ имзо шудани шартномаи иттифоқи ҳарбию сиёсии байни Британияи Кабир ва Францияро дошт.

Наздикшавӣ бо Россия

Дар охири асри XIX – ибтидои асри XX муносибатҳои байни Россияю Австрия-Венгрия беш аз пеш бад шуда рафт. Бархӯрдани манфиатҳои ду давлат барои нимҷазираи Балкан ба тезутунд шудани муносибатҳо сабаб шуд.

Ташкилшавии иттифоқи ҳарбию сиёсии Германия ва Австрия-Венгрия дар соли 1879 ва ба ин иттифоқ аъзошавии Италия вазъиятро боз ҳам мушкул сохт. Дар чунин шароит наздикшавии

Франсия ва Россия ҳолати табиӣ буд. Россия, ки боз ҳам пурзӯр-шавии Германияро намехост, дар роҳи ҷанги нави Германия зидди Франсия монеъгӣ мекард. Ташкилҳои „Иттифоқи сегона“ дар соли 1882 Франсия ва Россияро барои наздикшавӣ водор намуд. Ниҳоят, соли 1891 байни ду давлат созишномаи иттифоқӣ имзо гардид. Мувофиқи он, агар ба яке аз тарафҳо аз хориҷ ҳучум содир гардад, ҳар ду тараф дар як вақт сафарбарии ҳарбӣ бояд эълон мекарданд.

Соли 1907 Россия ба иттифоқи ҳарбию сиёсии Британияи Кабир ва Франсия, ки соли 1904 ташкил шуда буд, ҳамроҳ шуд. Ҳамин тариқ, Антанта ба вучуд омад ва давлатҳои мустамликадори Европа ба ду иттифоқи ҳарбию сиёӣ ҷудо шуда рафтанд.

1. Франсия, ки яке аз давлатҳои пешқадами қитъаи Европа буд, бино ба кадом сабабҳо мавқеъашро аз даст дод?
2. Империяи мустамликавии Франсия чӣ хел ташкил ёфт?
3. Омилҳои, ки маҷбур сохтанд Франсияро бо Британияи Кабир ва Россияи подшоҳӣ наздик созанд, чӣ хел ҷиҳатҳои монанд ва ба худ хос доштанд?

1. Чаро давлатҳои, ки дирӯз бо ҳам муносибатҳои бад доштанд, бо мурури вақт бо ҳам иттифоқӣ ё баръакс, давлатҳои, ки бо якдигар муносибатҳои нек доштанд, рақибӣ якдигар шуданд?
2. Дар бораи муносибатҳои Франсияю Германия иншоӣ мухтасар нависед.
3. Антанта чӣ гуна пайдо шуд? Эзоҳ диҳед.

§ 8.

Германия дар охири асри XIX – ибтидои асри XX. Ташкилҳои империя

Ба охир расидани муттаҳидшавӣ

Дар ҳоле, ки ҷанги байни Франсия ва Пруссия давом мекард, 18-уми январи соли 1871 монархҳои ҳамаи давлатҳои германӣ дар Версал ҷамъ омада, шоҳи Пруссия Вилгелми I-ро императори Германия эълон карданд. Яъне Германия бори дуввум империя эълон шуд. (Ба хотир оред: Германия бори аввал қай империя эълон шуда буд?) Ҳамин тариқ, бо роҳнамоии монархияи Пруссия, ки 2/3 қисми ҳудуди тамоми Германия дар он ҷой гирифта, 60 фоизи аҳоли дар он зиндагӣ мекард, ҷараёни муттаҳидшавии Германия ба охир расид. Империяи яқлукт ва ягонаи Германия барпо карда шуд.

Конститутсияи соли 1871-уми империя

Элзас–Лотарингия чун „вилояти махсуси империя“, ки аз тарафи ҳоким (штатгалтер) идора мешуд, ба таркиби империя дохил шуд. Ҳокимро худи император таъин мекард. Баъзе давлатҳои мансуб ба империя конститутсияҳои худ, муассисаҳои намоёндагиашонро (ландтагҳо) нигоҳ доштанд.

Мувофиқи конститутсия Шӯрои иттифок (Бундестаг) ва Рейхстаг муассисаи олии намоёндагии империя буд. Дар конститутсия роли гегемонии Пруссия дар Германияи ягона мустақам карда шуд. Император ҳақ дошт, ки чанг эълон кунад, сулҳ бандад, дар муносибатҳои байналмилалӣ аз номи империя кор барад. Дар айни вақт ӯ сарқумондони қувваҳои мусаллаҳи Германия ҳам буд. Император ҳуқуқи бо ихтиёри худ даъваткунии сессияҳои Рейхстаг ва Шӯрои Иттифок, қушодани онҳо, пароканда намудан ё муддати онҳоро дароз кардан, таъин кардани канслери империя ва аз вазифа озод намудани онро дошт. Мувофиқи конститутсияи соли 1871 император дар як вақт шоҳи Пруссия низ ба ҳисоб мерафт.

Ба лавозими канслери нахустини империяи Германия Отто фон Бисмарк таъин шуд. Вай дар бобати идоракунии давлат таҷрибаи бой дошт, қариб дар давоми 20 сол (1871–1890) ҳукумати кишварро идора кард. Бисмарк дар таърихи Германия бо лақаби „канслери оҳанин“ маълум аст.

Рейхстаг мувофиқи конститутсия, дар асоси ҳуқуқи интихоботи умумӣ ба муддати панҷ сол интихоб мешуд. Лекин ҳуқуқи интихобӣ ба ном умумӣ буд. Ғайр аз хизматчиёни ҳарбӣ фақат мардоне, ки солашон ба 25 расидааст, аз ҳуқуқи интихобот истифода мебуданд.

Инкишофи иқтисодии Германия

Дар солҳои 70–80-ум иқтисодиёти Германия хеле раванқ намуд. Маҳсулоти саноати он ба бозорҳои ҳамаи қитъаҳо дохил шуда буд.

Хӯш, кадом омилҳо сабабгори пешравии иқтисодӣ шуданд?

Муттаҳидшавии Германия омили асоситарин буд. Дар натиҷаи ин якшавӣ бозори ягонаи дохилӣ ба вучуд омад. Яъне, монеаҳои

Отто фон Бисмарк

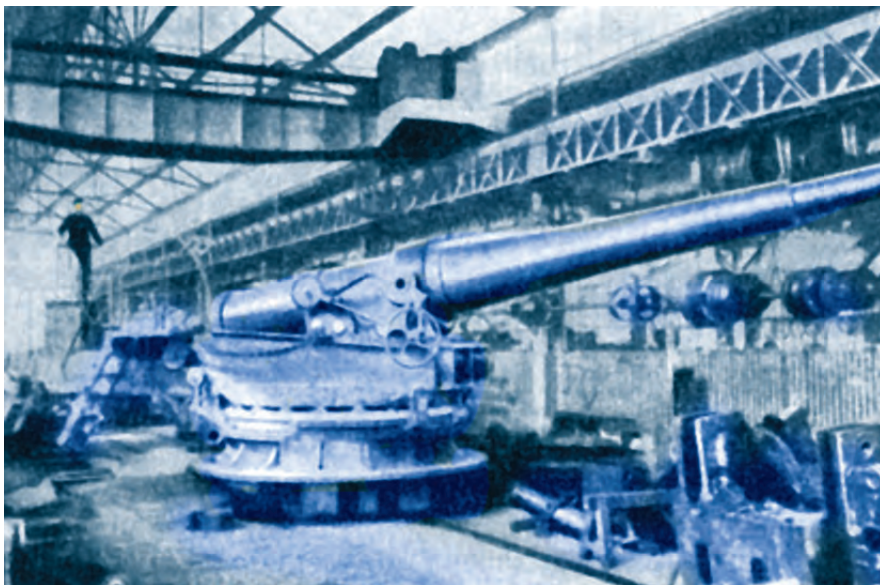
гумрукӣ гирифта шуданд. Пул, воҳидҳои ченак ва вазни ягона қорӣ карда шуданд.

Омили дуюм торочкунии Франция буд. Франция дар давоми 3 сол маҷбур шуд 5 млрд. франк тоvon диҳад. Кони оҳани Лотарингия ва кони ангиштсанги Саар, ки ба он ҳамроҳ карда шуд, барои раvнақи саноати вазнини Германия хеле аҳамияти калон дошт.

Омили сеюм, тадбирқорони Германия аз таҷрибаи дигар давлатҳо муваффақиятомезона истифода бурданд. Дар истеҳсолот технологияи пешқадам ва дастовардҳои илму техника қорӣ карда шуд. Хусусан, содда гардонидани ҳосилкунии фосфор аз тарафи Томсон барои пешравии босуръати саноати Германия имконияти калон фароҳам овард. Чунки Германия макони асосии кони фосфор буд.

Омили чорум, ҳарбиқунонии босуръати саноат ба инкишофи истеҳсолот таъсир накарда намонд. Як қисми товони аз Франция ситонидашуда барои фармоишҳои ҳарбӣ сарф карда шуд.

Ин омилҳо сабаб шуданд, ки Германия аз давлати аграрӣ ба давлати индустриалӣ табдил ёбад. Германия дар бобати саноати кимиё дар ҳаҳон ба мақоми якум баромад. Он дар бобати истеҳсоли оҳан ва пӯлод баъд аз ШМА ба ҳои дуюм баромад. Истеҳсоли ҳўян дар соли 1912 то 17,6 млн. тонна афзуд.

Ҷараёни ҷамъкунии тўпҳо дар заводи Шнайдер.

Баробари инкишофи саноат истеҳсолот торафт дар корхонаҳои калон ҷамъ шуд. Дар айни вақт мутамарказ кардани истеҳсолоти саноатӣ пурзӯр шуд. Масалан, истеҳсоли ангиштсанг, ҷўян ва пўлод ба дасти асосан 4-то монополия ғун шуда буд. Дар соли 1914 истеҳсолоти саноатии Германия нисбат ба соли 1871 ҳафт баробар афзуд.

Дар бобати истеҳсолоти саноатӣ Германия дар дунё баъд аз ШМА ҷои дуюмро ишғол кард. Соҳаи кишоварзӣ ҳам бо суръати баланд тараққӣ мекард.

Бундестаг (Шўрои Иттифок) – палатаи болоии парламенти Германия.

Рейхстаг – палатаи поёнии парламенти Германия.

Канслер – Сарвазир.

1. Германия кай бори аввал империя эълон шуда буд?
2. Дар бораи ҷараёни муттаҳидшавии Германия чиҳа доништа гирифтед?
3. Мақомоти (органҳои) олии ҳокимияти давлатии империяро номбар кунед.
4. Кадом омилҳо сабабгори тараққиёти босуръати иқтисодии Германияро таъмин карданд?

1. Дар бораи Отто фон Бисмарк реферат тайёр кунед.
2. Дар бораи муносибатҳои Республикаи Федеративии Германия ва Республикаи Ўзбекистон дар шароити имрӯза маълумот ҷамъ кунед.

§ 9. Сиёсати дохилии империя

Сиёсати дохилӣ Дар соҳаи сиёсати дохилӣ ба пруссиякунонии Германия эътибори алоҳида дода мешуд. Далели равшани ин: мувофиқи конститутсияи империя танҳо шоҳони Пруссия императори Германия шуда метавонистанд.

Дар ҳудудҳои, ки аз Полша ва Франция ба Германия гузашта буданд, низ сиёсати пруссиякунонӣ татбиқ карда шуд. Мактабҳо ба забони полякӣ баста шуданд. Ҷавобан ба он соли 1906 беш аз 100 ҳазор нафар бачаҳои поляк аз мактабравӣ сар тофтанд.

Ҳукумати Бисмарк барои сусти кардани таъсири калисои католикӣ якчанд чорабиниҳо гузаронд. Қонуни махсус қабулшуда дар соли 1872 дар ин роҳ аҳамияти калон дошт. Мувофиқи он мактаб аз калисо ҷудо шуд. Ташвиқоти сиёсӣ бурдани рӯҳониён манъ карда шуд. Давлат корҳои тайёркунии кадрҳои рӯҳонӣ, ба вазифа таъин намудани онҳоро ба дасти худ гирифт.

Корҳои бақайдгирии ҳолати шахравандӣ (таваллуд, никоҳ, вафот) ба ихтиёри идораҳои дунявӣ гузашт. Тадбирҳои зидди таъсири калисои католикӣ, ки Бисмарк амалӣ намуд, номи „Културкампф“ (Мубориза барои маданият)-ро гирифт.

Ҳукумати Бисмарк дар айни вақт сиёсати бераҳмона пахш намудани ҳаракати коргарӣ ва сотсиалистиро пеш бурд. Дар ин давра обрӯву таъсири Ҳизби сотсиал-демократии Германия (ХСДГ), ки соли 1875 ташкил ёфта буд, хеле боло рафта буд.

Соли 1878 қонуни фавқуллодаи зидди сотсиалистҳо („Қонуни зидди кӯшишҳои хавфнокӣ сотсиал-демократҳо“) қабул гардид. Барои қабули ин қонун ташкили дубораи суиқасд ба император Вилгелми I баҳона шуд. Ин суиқасдро сотсиалистҳо ташкил накарда буданд. Сарфи назар аз он, Бисмарк онҳоро чун вайронкунандагони тартиботи ҷамъиятӣ шуморид. Ин қонун дар амал фаъолияти ҳизбро манъ кард. Қонун гарчанде барои 2,5 сол қабул шуда буд, он 12 сол амал кард.

Ҳукумати Бисмарк нағз медонист, ки танҳо бо таъқибкуниҳои барқарории сиёсии кишварро таъмин кардан мумкин нест. Вай зарурати қабул кардани қонунҳои оид ба коргаронро қайд кард ва ба он муваффақ ҳам шуд. Масалан, қонунҳои оид ба дода шудани суғурта ҳангоми бемор шудан, ҷароҳат гирифтани, пиронсолӣ ва қобилияти кориро аз даст додан аз ҷумлаи онҳо буд. Коргароне, ки 70-сола мешуданд, ҳуқуқи аз тарафи давлат гирифтани нафақаро доштанд.

Вилгелми I соли 1888 вафот кард. Тахтро Вилгелми II-и 28-сола (188–1918) ишғол кард. Аз ӯ ҳар гуна рафтору кирдорро мунтазир шудан мумкин буд. Вай ҳокимиятро бо ҳеҷ кас, ҳатто бо Бисмарк бо ҳам дидан намехост ва барои якҷаҳукмронӣ ҳаракат мекард.

Соли 1889 Бисмарк дар назди рейхстаг масъалаи қонуни доимии зидди сотсиалистҳоро гузошт. Аммо рейхстаг ин талабро рад кард. Император ҳам Бисмаркро дастгирӣ накард. Бисмарк инро нисбати

худ ҳақорат доништа, соли 1890 ба истеъфо баромад. Ҳукумати нав қонуни ғавқулоддаро бекор кард.

ҲСДГ ба шароити ошкорои ғабӯлият гузашт. Ҳизб сиёсати ҳимоя намудани манфиатҳои меҳнатқашонро давом дод. Вай ба яке аз ҳизбҳои пурзӯри оммавӣ табдил ёфт. Дар натиҷа, аз соли 1891 сар карда рӯзи якшанбе рӯзи истироҳат эълон шуд. Меҳнати бачаҳои аз 13-сола хурд манъ карда шуд. Барои занону духтарон рӯзи қори 11-соата муқаррар шуд.

Аҳволи соҳаи қишоварзӣ

Дар соҳаи қишоварзӣ қариб 25 ғоизи заминҳои қишти шудғоршаванда дар дасти юнкёрҳо (ҳоҷагии қишлоқ) буд. Онҳо дар бобати хоҷагидорӣ ба истифодаи меҳнати қироя гузашта буданд. Дар айни замон ба истифодаи самарабахши техникаи қишоварзӣ эътибори алоҳида меоданд. Аз нуриҳои маъданӣ низ васеъ истифода мебуданд.

Истифодаи васеи техникаи хоҷагии қишлоқ барои ба шаҳрҳо омадани қувваҳои изофагии қорӣ оварда расонд. Ин ҳам барои бо қувваи қорӣ таъмин намудани саноати ривочёбанда роҳи васеъ қушод.

Ин омил ҳам барои дар муддати қӯтоҳи таърихӣ аз давлати аграрӣ ба давлати тавонои индустриалӣ табдил ёфтани Германия нақши ба худ хос бозид.

Мубориза барои манфиати меҳнатқашон

Германия гарчанде пеш рафта буд, қорғарони ин мамлакат нисбат ба қорғарони ШМА ва Британияи Кабир музди қами қорӣ меғирифтанд. Бӯҳрони иқтисодии ҳаҳонии солҳои 1900–1903 ба ағзоиши сағи бекорон, қӯтоҳшавии соати қорӣ оварда расонд.

Дар оқибати он аҳволи моддии қорғарон хеле вазнин шуд. Дар қунин шароит ҲСДГ манфиати қорғарони бо роҳи парламентӣ ҳимоя намуд. Дар интиҳоботи парламентии соли 1912 ин ҳизб 34, 8 ғоизи овозро ғирифт. Ин муваффақият ҳукуматро ҳам водор кард, қи онро эътироф намояд. Дар натиҷа музди қорӣ қаме бошад ҳам зиёд шуд. Аммо қорғарон муборизаро дар ин маврид бас нақарда буданд. Онҳо акнун талаб қарданд, қи рӯзи қории 8-соата қорӣ қарда шавад.

ҲСДГ усули мубориза барои манфиати қорғаронро бо роҳи оғоишта ба воситаи парламент интиҳоб қарда буд. Ин роҳи яке аз

сабақҳои дурусти аз Коммунаи Париж гирифташуда буд. Дар заминаи тактикаи муборизаи парламенти ҲСДГ мақсади бо роҳи ислоҳот ҳал намудани муаммоҳои рӯзмарраи чамъият баён шуда буд. Ин роҳ муросову мадурои шаҳрвандонро низ дар назар дошта буд.

1. Мазмуни ибори „Пруссикунии Германия“-ро эзоҳ диҳед.
2. „Културкампф“ чист?
3. Бисмарк чаро истеъфо дод?
4. ҲСДГ дар роҳи мубориза барои манфиати меҳнаткшон ба кадом муваффақиятҳо ноил шуд?

1. Хоҷагии кишлоки мамлакат чӣ гуна инкишоф менамуд? Бо дигар давлатҳо муқоиса кунед.
2. Манфиати коргарон аз тарафи кихо ҳимоя карда шуд?
3. Ҳокимияти имрӯзаи Германияро кадом ҳизб идора карда истодааст? Инро аниқ намоед.

§ 10. Сиёсати хориҷии империя

Даъвогарӣ барои аз нав тақсимкунии дунё

Дар ҳоле, ки Британияи Кабир ва Франция соҳиби мустамликаҳои калон буданд, Германия ин гуна мустамликаро надошт.

Доираҳои ҳукмрони Германия бо талаби „офтоб ба китфи ҳама як хел бояд нур бипошад“ ба майдон баромаданд.

Бисмарк вазифаи пурзӯр қардани таъсири Германия дар арсаи ҷаҳониро дар назди худ чун вазифаи муҳим гузошта буд. Бисмарк лашқари аз нав ташкилшудаи Франсияро лашқари қасосгиранда гуфта ҳисобид. Аз ин рӯ Германия барои ҷанг бо Франсияи ҳоло пурзӯрнашуда саросема мешуд. Аммо Россия ва Британияи Кабир ҳам пурзӯршавии Германияро намехостанд.

Бисмарк аз бурдани ҷанг дар ду фронт метарсид. Дар чунин шароит ӯ барои худ иттифоқӣ мечуст ва онро тез пайдо кард. Он империяи Австрия-Венгрия буд. Соли 1879 Германия бо Австрия-Венгрия иттифоқ бастан. Соли 1882 ба ин иттифоқ Италия низ ҳамроҳ шуд. Ин боиси тезтундшавии муносибати Франция бо Италия гардид. Аз ҷумла, Франция соли 1881 Тунисро, ки ба он Италия даъво дошт, забт кард. Дар ин ҳол империяи Австрия-Венгрия дар

нимчазираи Балкан бо Россия рақобат дошт. Ҳамин тариқ, се қувваи ҳаммаслак як шуда, соли 1882 иттифоқи ҳарбӣ – „Иттифоқи сегона“-ро ташкил намуданд. Ҳамин тавр, Германия ба коалитсияе, ки бар зидди Франция ва Россия нигаронида шуда буд, сарвар шуд. Бисмарк Россияро дар роҳи амалӣ намудани нақшаҳои садди асосӣ мешуморид.

Лекин Бисмарк дарк карда буд, ки ҷангидан дар ду фронт, яъне ҳам бар зидди Франция, ҳам бо Россия кори осон нест.

Соли 1981 ташкилоти шовинистии „Иттифоқи Германӣ“ ташкил шуд. Шiori он „Шоҳ бар Пруссия, Пруссия бар Германия, Германия бар саросари дунё“ буд.

Экспансияи мустамликадории Германия

Германия баробари тайёри ба ҷанги Европа ба забти мустамликаҳо низ камар баста буд. Соли 1882 савдогарони Бремен ба бухтаи Ангра – Пекени воқеъ дар соҳили ҷанубу ғарбии Африка омаданд. Онҳо бар ивази 200 то милтиқи кӯҳна ва 2000 марка аз сардори қабилаи маҳаллӣ замини калонро харида гирифтанд. Даре нагузашта Германия ин чоро протекторати худ эълон кард. Ба Африка амалдорон ва аскарон фиристода шуд. Аҳолии маҳаллӣ бар зидди ҳаракатҳои забт кардани заминҳои нав муқобилияти саҳт нишон дод.

Германия ҳудудҳои Того ва Камеруни воқеъ дар қисми миёнаи Африкаро, қисми шимолии Гвинея ва ҷазираҳои ҳамсояи онро ишғол кард. Ҳудудҳои қисми шарқии Африка ва Занзибарро забт намуд. Ин чойҳо „Африкаи Шарқии Германия“ ном гирифтанд.

Вилгелми II „тарғиботгар“ ва татбиқкунандаи фаъоли сиёсати истилогаронаи доираҳои ҳукмрони Германия шуда баромад. Дар охири солҳои 90-ум як қисми музофоти Шандуни Хитой забт шуд. Он вақт Германия дар уқёнуси Ором ҷазираҳои Каролина, Мариана ва як қисми ҷазираи Самоаро ишғол карда буд. Даре нагузашта вай ҷазираҳои Маршаллро ҳам гирифт. Барои пайвастании баҳри Балтика ва баҳри Шимолӣ канали Кил сохта шуд. Рейхстаг барои сохтмони флоти ҳарбӣ барномаи калонро қабул кард. Ин қадам муносибатҳоро бо Британияи Кабир боз ҳам тезутунд намуд. Даъво кардани Марокаш муносибатро ба Франция низ бад кард.

Доираҳои ҳукмрони Германия „моро дар Африка бе ҳеч чиз гузоштанд“ гуфта, онро аз ҳисоби Шарқи Наздик пур кардани

шуданд. Онҳо нияти ишғолкунии Осиёи Хурд, Сурия, Байаннахрайн ва Фаластинро доштанд. Чунки дар ин ҷойҳо конҳои азими нефт, ғалла ва ашёи хоми пахта буд. Ба ташаббуси банкир Сименс немис нақшаи сохтмони роҳи оҳани байни Берлин ва халиҷи Форс кашида шуд.

Соли 1889 Вилгелми II бо нияти зиёрати „қабри ҳазрати Исо“ ба Фаластин рафт. Ҳангоми сафар бо султони Туркия вохӯрда, аз рӯи нақша оид ба сохтани роҳи оҳани аз Босфор ба воситаи Осиёи Хурд ба Бағдод ва аз он ҷо то халиҷи Форс гуфтугӯ намуд. Ин роҳ дар таърих бо номи „Роҳи оҳани Бағдод“ дохил шуд.

Ба халиҷи Форс даромадани немисҳо ба манфиатҳои Британияи Кабир футур мерасонд. Аз ин боис, барои роҳ надодан ба амалӣ шудани нақшаи „Роҳи оҳани Бағдод“ протекторати худро дар Кувайт ҷорӣ кард. Сарфи назар аз ин, байни давлати Усмонӣ ва Германия оиди сохтмони роҳи оҳан шартномаи охириин имзо шуд. Дар ин шароит Германия ба мусаллаҳкунӣ низ зӯр дод. Сафи қувваҳои мусаллаҳ хеле афзуд. Рейхстаг барои сохтмони киштиҳои ҳарбӣ ва флоти зериобӣ маблағи калон ҷудо мекард.

Аммо ташкилҳои Иттифоқи байни Британияи Кабир, Франция ва Россия дар соли 1907 аҳволи хориҷии Германияро мушкул карда монд.

Муносибатҳои Германия ва давлати Усмонӣ

Дар охири асри XIX муносибатҳои Германия ва давлати Усмонӣ хеле наздик шуданд. Давлати Усмонӣ дар симои Германия халоскори худро медид.

Хӯш, ба ин чӣ сабаб шуд? Давлатҳои бузурги Европа мисли Британияи Кабир, Франция ва Россия барои ишғол намуда, ба таркиби империя дохил кардани ҳудудҳои давлати Усмонӣ мекӯшиданд, ба ин ё он ҳудудҳои империя чашм ало менамуданд, давлати Усмонӣ дар симои онҳо душмани умумиро медид.

Россия ба гулӯгоҳҳои Босфор ва Дарданелли тобеи давлати Усмонӣ, ки онҳо Баҳри Сиёхро бо Баҳри Миёназамин мепайвастанд, ҳамчунин ба шаҳри Истанбул даъво дошт. Бинобар ин дар чунин шароит Германия аз назари давлати Усмонӣ ягона давлате буд, ки ба ҳудудҳои ин империя даъво намекард.

Барои тоб овардан ба тазйиқи давлатҳои бузург барои давлати Усмонӣ Германия барин иттифоқӣ зарур буд. Барои Германия сохтани роҳи оҳани Бағдод дар оянда имконияти соҳибӣ намудани

Шарқи Наздикро меод. Аз ин сабаб, Германия Туркияро ҳам молиявӣ, ҳам аз нигоҳи ҳарбӣ дастгирӣ мекард.

Ин наздикшавии байни ду давлат, дар ниҳояти қор давлати Усмониро дар ҳолати ҳудаш даркнакарда ба вассали Германия табдил дод. Акнун, давлати Усмонӣ мехост ё намехост дар Ҷанги якуми ҷаҳон, ки фаро мерасид, маҷбур буд, ки ба тарафи Германия истода бичангад.

Муқаррарии ҷанг Дар солҳои 90-уми асри XIX ҳудудҳои истилонамудаи Германия аз ҳудуди ҳудаш қариб панҷ баробар қалон буд.

Ҷунки, аввалан, даъвоҳои ҳукмрони Европа шудани Германия авҷ мегирифт.

Сониян, Германия дар бозори ҷаҳонӣ ба рақибии асосии Британияи Кабир табдил ёфт.

Сеюмин, талаби он оид ба аз нав тақсимкунии Африка муносибатҳояшро бо Франция ва Британияи Кабир боз ҳам тезтунд карда буд.

Чорумин, хурӯҷи Германия ба Балкан, Шарқи Наздик, Миёна ва Дур ҷунон фаъол шуд, ки ин фаъолият дар таърих бо номи „Ҷанг ба Шарқ“ („Grang nach osten“) дохил шуд.

Акнун, доираҳои ҳукмрони Германия аз ин дунёи рӯшан ҷой талаб менамуданд. Дар айни замон, аз ҳама низоъҳои байналмилалӣ ба ғоидаи худ қор медадагӣ шуданд. Масалан, манфиатҳои Россияи подшоҳиро дар нимҷазираи Балкан писанд накарда, сиёсати Австрия-Венгрияро дастгирӣ мекард.

Экспансияи Германия дар ҳамаи нуқтаҳои дунё ба манфиатҳои Британияи Кабир даҳлат қард ва ба муқовимати он дуҷор омад.

Императори Германия Вилгелми II шиори „Ояндаи Германия дар баҳр аст“-ро эълон намуд. Ин шиор маънои зарурати ташкил қардани флоти баробар ба флоти ҳарбии Британияи Кабирро дошт.

Германия аз нигоҳи қудрати флоти ҳарбии баҳрӣ ба ҷои дуҷум баромада буд. Барои амалӣ намудани мақсадҳои император қори соҳтани киштиҳои ҳарбӣ авҷ дода шуд.

Соли 1905 Штаби генералии қувваҳои мусаллаҳи Германия нақшаи ҷангидан дар ду фронт – ҳам дар Ғарб, ҳам дар Шарқ (зидди Россия)-ро тартиб дод.

Германия дар бобати тайёри ба ҷанг ҳам аз нигоҳи ҳарбӣ, ҳам иқтисодӣ ва ҳам маҷбуравӣ аз рақибони худ пеш рафта буд.

Коалитсия (лотинӣ – муттаҳид) – иттифоқи муваққатии ҳарбию сиёсии ду ва аз он зиёд давлатҳо бар муқобили як ё якчанд давлат.

Экспансия (лотинӣ – васеъ намудан) – сиёсатҳои давлатҳои бузург барои забти ҳудудҳо ва бозорҳои дигарон, соҳибӣ намудани манбаъҳои ашёи хом, васеъ намудани доираҳои таъсири сиёсӣ ва иқтисодӣ.

1. Мақсади асосии сиёсати хориҷии Германия аз чӣ иборат буд?
2. Иттифоқи ҳарбию сиёсии Германия, Австрия-Венгрия ва Италия чӣ гуна ташкил ёфт?
3. Чаро Германия ақаллан бо яке аз давлатҳои бузурги Европа, мисли Британияи Кабир, Франция ва Россия шартномаи иттифоқӣ имзо карда натавонист?
4. Ба Чанги якуми ҷаҳон зӯр зада тайёри дидани Германияро бо мисолҳо асоснок намоед.
5. Дар бораи муносибатҳои имрӯзаи Республикаи Федеративии Германия ва Франция маълумотҳо гирд оваред.

1. Дар бораи мақсади асосии „Иттифоқи Германӣ“ реферат тайёр кунед.
2. Аз харита истифода намуда, мустамликаҳои Германияро аниқ кунед ва ба онҳо эзоҳ диҳед.
3. Ибораи „Роҳи оҳани Бағдод“-ро эзоҳ диҳед.
4. Чаро Германия бо давлати Усмонӣ наздик шуд?

§ 11. Аҳволи сиёсию иқтисодии Британияи Кабир дар охири асри XIX – ибтидои асри XX

Сохти сиёсии мамлакат

Британияи Кабир дар ин давр ҳам монархияи конститусионӣ буд. Аммо, дар тафовут аз Германия дар ин давлат ҳокимияти шоҳ (корол) нақши асосӣ намебозид. Шоҳони Британияи Кабир сарвари давлат буданду халос. Онҳо давлатро дар амал идора намекарданд. Идоракунии сиёсати дохилию хориҷии давлат дар дасти ҳукумати парламент ташкилдода буд.

Дар Британияи Кабир кадом ҳизб (партия) дар интихоботи парламент ғолиб ояд, ҳамон ҳизб ҳукумат ташкил мекард. Дар кишвар сохтори пурқуввати духизбӣ (дупартиявӣ) қарор ёфта буд, яке

аз онҳо Консерваторҳо, дигар Ҳизби либералҳо номида мешуд. Тақягоҳи асосии Ҳизби консерваторҳо заминдорони калон ва калисои англиканӣ, тақягоҳи асосии Ҳизби либералҳоро намояндагони синфи миёна ташкил медоданд.

Агар Ҳизби консерваторҳо ба анъанаҳои худ содиқ монда бошанд, Ҳизби либералҳо бо ташаббусҳои гузаронидани ислоҳотҳо тибқи тақозои замон фарқ карда меистоданд. Аммо манфиатҳои ягона ҳам буданд, ки онҳоро муттаҳид месохтанд. Асоси муштаракоти ин манфиатҳоро сайёю ҳаракат барои нигоҳ доштани мавқеи Британияи Кабир чун давлати азим дар дунё, боз ҳам васеъ кардани империяи мустамликавӣ, то ҳадди имкон аз бозорҳои дунё танг карда баровардани рақибони худ ташкил медоданд.

Дар миёнаҳои асри XIX дар Британияи Кабир асосҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ пайдор шуд. Онҳо дар озодии сухан, гузаронидани намоишҳо, матбуот ва монанди инҳо ифодаи худро меёфтанд. Инчунин, имтиёзҳои табақавӣ бекор шуданд. На аз кадом табақа будани инсон, балки озодӣ, қобилият, мустақилӣ, индивидуалии шахс дар мадди аввал гузошта шуд.

Ба туфайли ислоҳоти парламенти соли 1867 сензи мулкии интихобкунандагон кам карда шуд. Дар натиҷа 50 фоизи мардон ҳуқуқи овоз додан пайдо карданд.

Намояндаи либералҳо У.Гладстон чаҳор маротиба лавозими сарвазириро ишғол кард. Дар замони сарвазирии ӯ солҳои 1864–1874 ҳукумат якчанд ислоҳотро амалӣ намуд. Масалан, ба тред-юнионҳо ҳуқуқи ҳимоя дар суд дода шуд. Инчунин, барои кор партофтан руҳсат дода шуд. Усули овоздиҳии пӯшида дар интихоботи парламент ҷорӣ гардид. Ислоҳоти мактаб гузаронида шуд.

Дар замони сарвазирии Б.Дизраели низ якчанд ҷорабиниҳои муҳим дида шуд. Масалан, соли 1875 вақти кори 54 соата дар як ҳафта муқаррар шуд. Бачаҳои аз 10-сола хурдро ба кор ҷалб кардан манъ шуд. Соли 1911 бори дигар ислоҳоти парламентӣ гузаронида шуд. Ин ислоҳот дар роҳи инкишофи ҷомеаи шаҳрвандӣ ва давлати ҳуқуқбунёд қадами муҳим шуд.

Ақибмонӣ дар таракқиёти иқтисодӣ

Дар ҷоряки охиринаи асри XIX Британияи Кабир аз нигоҳи иқтисодӣ ақиб монданро сар кард. Дар Британияи Кабири замоне „Устохонаи чаҳон“ ном гирифта дар охири асри XIX – ибтидои

асри ХХ ҳаҷми истеҳсолоти саноатӣ 2 баробар, саҳми савдои хориҷӣ 70 фоиз кам карда шуд. Дар бобати истеҳсолоти саноатӣ ба ҷои сеюм фаромад. Мақоми устохонаи дунё будани кишвар дар гузашта монд. Сабаби асосии он, аввалан, асосан ба хориҷа баровардани капитал буд. Сармоядорони англис дар мустамликаҳо сохтани заводу фабрикаҳо ва дигар корхонаҳоро афзал донистанд. Чунки мустамликаҳо манбаи арзони ашёи хом ва меҳнати кироя буданд. Ба метрополия овардани онҳо хеле гарон меафтид.

Ба хориҷа баровардани капитал даромади калон меовард. Масалан, даромад аз он нисбат ба даромади савдои беруна 5 баробар зиёд буд. Дар натиҷаи давидан аз думболи даромад корхонаҳои худи Британияи Кабир дар вақташ бо техника ва технологияи замонавӣ ҷиҳозонида нашуданд. Дар натиҷаи он маҳсулоти саноатии Британияи Кабир рақобатбардошти худро паст карданд. Молҳои Германия ва ШМА молҳои Британияи Кабирро дар ҳамаи бозорҳои дунё танг карданд. Чунки, молҳои Германия ва ШМА ҳам хушсифат, ҳам арзон буданд. Аз ин боис, дар тӯли 20 сол, яъне аз солҳои 80-ум сар карда то ибтидои асри ХХ экспорти Германия ба Британияи Кабир 41 фоиз афзуд. Дар ҳоле, ки экспорт аз ШМА беш аз ду баробар афзуд.

Ғайр аз ин, давлатҳои ҷавони тараққиёбанда ба молҳои англисӣ боҷи калон ҷорӣ карда буданд. Британияи Кабир ҳамонро ба анъанаи савдои бебоҷ содиқ монда буд.

Сониян, дар шароите, ки барои аз нав тақсим кардани дунё дар арсаи байналмилалӣ мубориза авҷ мегирифт, Британияи Кабир маҷбур шуд хароҷоти ҳарбиро зиёд кунад.

Сарфи назар аз ин, Британияи Кабир аз нигоҳи иқтисодӣ давлати тавоно буд. Лондон ҳамонро маркази молиявии дунё буд. Дар савдои ҷаҳонӣ ҳанӯз ҳисобу китоб дар асоси воҳиди пули Британияи Кабир (фунт стерлинг) амалӣ мегашт.

Ғарчанде капитализми англис дар соҳаи саноат аз мақоми яқум маҳрум шуда буд, имконияти гирифтани даромади хеле калонро нигоҳ дошт. Вай ба ин бо роҳи нигоҳ доштани бозорҳои калон дар мустамликаҳои хеле беканораш ноил шуд. Ғайр аз ин, баробари аз даст рафтани бартарии саноатии Британияи Кабир аз ҳукмронии монополӣ дар бобати савдои миёнаравии дунё, суғурта, банк ва

киштисозӣ маҳрум нашуда буд. Буржуазияи Британияи Кабир ин ҳукмронии монополиро ба туфайли империяи мустамликавиаш дер вақт нигоҳ дошта тавонист.

Капитал (лотинӣ – сар, асосӣ) – сармоя; маҷмӯи воситаҳо ва маблағе, ки ба соҳибаш даромад меорад. Яъне, қимате, ки аз худ зиёд шуда боз ҳам гарон мешавад, пуле, ки пул меёбад.

1. Аз донише, ки дар фанҳои оид ҳуқуқшиносӣ гирифта будед, тақя карда, иборай „Соҳти сиёсӣ“ ва ҷамъияти демократӣ”-ро эзоҳ диҳед.
2. „Низоми пурзӯри духизбӣ“ гуфта чиро мефаҳмед?
3. Монархияи конституциявӣ чист?
4. Сабабҳои дар тараққиёти иқтисоӣ мавқеи пешқадамиро аз даст додани Британияи Кабирро дар ҷорӣ охири асри XIX эзоҳ диҳед.

1. Иборай „Устохонаи ҷаҳон“ -ро эзоҳ диҳед.
2. Дар бораи ислоҳоте, ки дар Британияи Кабир гузаронида шуд, реферат нависед.

§ 12. Сиёсати дохилии Британияи Кабир

Муаммони Ирландия

Яке аз муаммоҳои ҷиддии сиёсати дохилии Британияи Кабир муаммони Ирландия буд. Деҳқонони Ирландия, ки заминро ба иҷора гирифта рӯз мегузарониданд, аҳволи хеле вазнин доштанд. Чунки лендлордҳои Британия заминҳоро аз онҳо худ карда буданд. Аксари ирландиягӣҳо аз думболи зиндагӣ ба Америка кӯчида рафтанд. Дар оқибати гуруснагӣ, марг ва кӯчида рафтан шумораи аҳоли кам шуд.

Соли 1875 депутати парламенти Британияи Кабир аз протестантҳои Олстер, заминдори калон Парнелл талаб кард, ки дар бораи ба Ирландия дода шудани мухторият қонун (гомрул) қабул карда шавад. Ў ҳамчунин дар атрофии худ ҳамҷамъият – гурӯҳи муҳолифати ирландиро муттаҳид кард, ки он гузаронидани ислоҳоти аграриро талаб намуд, ки ин ислоҳот қатъияти иҷора, аз рӯи инсоф гирифтани пули иҷора, аз даст ба даст озод гузаштани замини ба иҷора гирифташударо имконпазир мегардонд.

Муҳолифат тахти раҳнамоии Парнелл ба қувваи бонуфуз табдил ёфт. Ташкилоти оммавии деҳқонони Ирландия бо номи „Лигаи

замину об“ такагоҳи он муҳолифат шуд. Ҷавобан ба пеш карда шудани иҷоракорон аз заминҳояшон „Лигаи замину об“ бар зидди заминдорони калони Британия дар Ирландия террори оммавиरो сар карданд. Дар айни замон, бойкоти молҳои Британия пурзӯр карда шуд.

Ҳукумати Британияи Кабир соли 1881 ба ирландиҳо ба ҷои гомрул „Акти замину об“-ро пешниҳод кард. Дар ин санад ташкили комиссияе дар назар дошта шуд, ки он аз рӯи адолат муайян шудани миқдори иҷорапулӣ ба муддати 15 сол ва ба иҷорачиён ҳуқуқи ба дигар шахс додани майдони заминро таъмин мекард.

„Лигаи замину об“ ин тартибро қабул накард ва бойкоти давом дод, ҳатто маъракаи тарсонидани помешикҳои британиягиро сар кард ва гомрулро талаб намуд. Ҳукумат ҷавобан ба он таъқибро авҷ гирифт. Парнелл ба ҳабс гирифта шуд. „Лигаи замину об“ манъ гардид.

Ин кирдори ҳукумати Британияи Кабир реҳтани рӯған ба оташ буд. Деҳқонони ирланд бино ба даъвати Парнелл аз пардохти пули иҷора сар тофтанд. Ба ҷои „Лигаи замину об“-и манъшуда „Лигаи занону духтарон“ ташкил шуд. Ба вай ташкилотҳои миллатгаро ва ҷанговари „Баҳодурони нури моҳ“, „Писарони сафед“, „Баҳодурони шикастнопазир“ ҳамроҳ шуданд.

Дар Ирландия хавфи ошкорои ҷанги дохилӣ пайдо шуд. Баъд аз он ҳукумати Британияи Кабир ба Парнелл ва тарафдорони ӯ созишро таклиф намуд. Соли 1881 бо Парнелл созишнома имзо шуд. Аз рӯи он деҳқонони иҷорачиҳои ирланд пули иҷора бояд сурӯда, бойкоти бас мекарданд, заминдорони калон бошанд, қарзи иҷорачиёноро бояд мебахшиданд.

Аммо роҳи муросои Парнелл гурӯҳҳои хурди террористии Ирландияро ғайб кард. Соли 1882 дар Дублин статс-секретар оид ба корҳои Ирландия ва лорд-ҳокими Ирландия кушта шуд. Политсияи Британия таъқиб ва террорро сар кард. Ҷавобан ба ин ҳодиса мавҷи „террори аграрӣ“ дар деҳоти ирланд сар шуда рафт.

Ниҳоят, соли 1886 ҳукумат қарор карда, гомрул дод. Аммо онро парламент рад намуд. Дар чунин шароит як қисми буржуазияи Ирландия талаб кард, ки ба Ирландия мухторият дода шавад. Як қисми доираҳои савдою саноатии буржуазияи Ирландия оид ба таъмини мустақилии иқтисодии Ирландия чандин талабҳои сахтро гузошт.

Раҳбари ин гурӯҳ А.Гриффит соли 1905 ҳизби „Шинфейн“ („Мо худамон“) -ро ташкил кард. Вай таъсиси парламенти мустақили худи Ирландияро ташвиқ мекард. Бойкоти молҳои Британия пурзӯр карда шуд. Ҳукумат маҷбур шуд соли 1912 ба парламент лоиҳаи нави қонуни оид ба гомрулро пешниҳод кунад. Аммо парламент ин дафъа низ онро тасдиқ накард. Дар натиҷаи он вазъи сиёсии Ирландия боз ҳам мураккаб шуд. Аммо ҷанги ҷаҳонии соли 1914 сарзада парламентаро маҷбур сохт, ки қонуни оид ба гомрулро тасдиқ намояд. Чунки дар шароити ҷанг барқарории дохилии сиёсӣ чун обу ҳаво зарур буд.

Ислоҳоти парламенти соли 1911

Соли 1911 дар Британияи Кабир оид ба гузаронидани ислоҳоти парламент қонун қабул шуд. Ин қонун ҳуқуқи вето гузоштани палатаи болоӣ – палатаи лордҳоро маҳдуд кард. Акнун палатаи поёнӣ – палатаи ҷамоа агар лоиҳаи ягон қонунро се маротиба маъқул дондаду палатаи лордҳо онро тасдиқ накунад, эътибор пайдо менамуд. Палатаи лордҳо аз ҳалли масъалаҳои молиявӣ ҳам дур карда шуд. Муддати ваколати парламент 5 сол ва ба депутатҳо маош муқаррар карда шуд.

Меҳнатқашони Британияи Кабир барои ҳуқуқи худ ҳамеша мубориза бурдаанд. Дар ҳаракати коргарии кишвар тред-юнионҳо (иттифоқҳои касаба) нақши калон доштанд. Аъзоёни онҳо сол то сол меафзуд.

Ҳаракати иҷтимоӣ

Тред-юнионҳои Британияи Кабир роҳи парламенти муборизаро авло медонистанд. Қонун ба коргарон ҳуқуқи корпартоиро дода буд. Аммо зарари рӯзҳои корпартоиро ба корхона тред-юнионҳо меоданд.

Ин қоида дар амал усули мубориза бо корпартоиро ба нестӣ баровард. Тред-юнионҳо барои таъсиси ҳизби (партияи) худ камар бастанд. Ин ҳизб соли 1900 ташкил шуд ва он аз соли 1906 бо номи Ҳизби лейбористҳо маълум аст.

Ҳизби лейбористҳо бо роҳи парламенти ғимоя намудани ҳуқуқи коргаронро мақсади худ эълон кард. Раҳбари ҳукумати либералҳо Д.Ллойд-Жорж „Таъсисёбии ҳизби лейбористҳо хатои ҳукумати Либералҳо“ гуфта афсӯс меҳӯрд. Баъди таъсиси ин ҳизб дар интиҳоботи якум 29 нафар намояндааш мандати депутатӣ гирифт.

Пастравии суръати тараққиёти иқтисодӣ ба болоравии нархи маҳсулоти истеъмолӣ оварда расонд. Ин маҷбур мекард, ки коргарон

кор партоянд. Соли 1911 корпартоии калон рӯй дод. Корпартоии 6 ҳафтаи ангиштканҳо ҳукуматро маҷур сохт, ки чораҳо андешад. Аз ҷумла, қонун „Дар бораи маоши ҳаддалақал“ қабул шуд. Мувофиқи он акнун тред-юнионҳо зарар аз корпартоиро ба корхона намендоданд.

Агар коргар дар чараёни истехсолот бино ба ҳодисае чароҳат бинад, хӯчаини корхона ба ӯ нафақа меод. Ба шахсони 70-сола нафақа таъин шуд. Барои кончиҳо рӯзи кори 8-соата муқаррар шуд. Суғуртаи беморӣ ва бекорӣ чорӣ карда шуд.

Хулоса, доираҳои ҳукмрони Британияи Кабир дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳон ба нармтар кардани муаммоҳои дохилии сиёсӣ ва муттаҳид кардани мардум муваффақ шуданд.

Гомрул – худидорақунӣ (дар Ирландия).

Бойкот – рад, инкор кардан.

1. Муаммои Ирландия чӣ хел пайдо шуд?
2. Дар бораи муборизаи халқи ирланд барои истиқлол чихоро дониста гирифтед?
3. Оё қонуни оид ба гомрулро қабул накардан мумкин буд?
4. Дар бораи ислоҳоти парламенти Британияи Кабир дар соли 1911 нақл кунед.
5. Оид ба таъсис ёфтани Ҳизби лейбористҳо чихоро дониста гирифтед?
6. Британияи Кабир Ирландияро кай забт карда буд?

1. Маънои гомрулро фаҳмонед.
2. Фаъолияти ташкилоти „Лигаи заминубор“ро омӯzed.
3. Ташкилоти „Шинфейн“ кадом корхоро ба амал баровард?
4. Соли 1911 чӣ гуна ислоҳот гузаронида шуд?

§ 13.

Сиёсати хориҷии Британияи Кабир

**Давлати дорон
мустамликаи аз
ҳама бисёр**

Гарчанде тараққиёти иқтисодии Британияи Кабир нисбат ба ШМА ва Германия паст рафта буд, аз нигоҳи ҷарбӣ ҳанӯз ҳам давлати пурқудрати дунё монда буд. Флоти пурқудрати ҷарбии Британияи Кабир онро дар баҳр ба давлати ягонаи ҳукмрон табдил дода буд.

Ба туфайли ин қудрат, Британияи Кабир аз охири асри XIX сар карда дар қитъаҳои гуногуни дунё ҳудудҳои калонро забт намуд ва ба мустамликаҳои худ табдил дод.

Дар охири асри XIX ҳудудҳои мустамлика намудаи он 33 млн. км. мураббаъро ташкил меод. Дар онҳо наздики 370 млн. нафар зиндагӣ мекарданд.

Даромаде, ки аз мустамликаҳои меомаданд, қисми калони ғоидаро ташкил меод.

Муаррихони он давр дар бораи аҳамияти мустамликаҳои барои Британияи Кабир образнок карда чунин навишта буданд: „Ҳиндустон барои пойдани Британияи Кабир модарандар аст. Миср бошад тоҷест, ки ба сари империяи Британия пӯшонда шудааст“.

Ташкилҳои империяи мустамликадорӣ

Якҷаҳумронии Британия дар баҳр дар суруди миллии кишвар (гимн) низ ифодаи худро ёфта буд. Писарон ва духтарони Британияи Кабир сатри зерини „Британия, баҳрҳоро ром куну ҳумронӣ нам!“-ро мағрурона иҷро мекарданд.

Пастравии мавқеи Британияи Кабир аз нигоҳи иқтисодӣ чун яке аз давлати пешқадам онро ба истилои мустамликаҳои нав ба нав ҳидоят кард. Дар айни вақт, он дар мустамликаҳои пешинааш мавқеашро боз ҳам мустаҳкам карданӣ шуд.

Пеш аз ҳама соли 1875 аз ҳукумати Миср 45 ғоизи аксияҳои канали Сувайшро, ки барои баромадан аз баҳри Миёназамин ба уқёнуси Ҳинд имкон меод, харида гирифт. Даре нагузашта, аксияҳои каналро аз дасти шахсони хусусӣ харид. Ҳамин тавр, назорати роҳҳои баҳрии ҷониби Ҳиндустон пурра ба ихтиёри Британия гузашт.

Соли 1876 Британия маликаҳои худ Викторияро императори Ҳиндустон эълон кард. Ҳамин тариқ, империяи Британияи Кабир ташкил шуд. Акнун Британияи Кабир империя, парламенти он бошад, парламенти империя ғуфта ба забон гирифта мешуд.

Британияи Кабир ва империяи Россия

Британияи Кабир мақсад дошт, ки Осиёи Миёнаро ҳам забт карда гирад. Дар чунин вақт империяи Россия ҳам даъвои ин минтақа мекард. Мақсади империяи Россия Осиёи Миёнаро забт намуда, ба Афғонистон баромадан ва бо ҳамин роҳ ба Ҳиндустон бевосита таҳдид карда, дар ниҳояти қор дар бобати масъалаҳои байнлампалӣ Британияи Кабирро таслим кардан буд.

Ба истилои давлатҳои Осиеи Миёна сар кардани империяи Россия Британияи Кабирро ба ташвиш наандохта намонд. Аммо дар ниҳояти кор ҳар ду давлат барои манфиатҳои худ муросо карданд. Яъне, Россия аз таҳдид ба Ҳиндустон, Британияи Кабир аз нияти забт кардани Осиеи Миёна даст кашид. Афғонистон худде гардид, ки вазиҳои теги баргардонандаи манфиатҳои ду давлати бузургро иҷро менамуд.

Боз як худде буд, ки манфиатҳои Британияи Кабир ва Россия ба ҳам бархӯрданд: ин нимҷазираи Балкан, инчунин гулӯгоҳҳои Босфор ва Дарданелли тобеи давлати Усмонӣ, ки баҳри Сиёхро бо баҳри Миёназамин мепайваस्त ва шаҳри Истанбул буд. Қисми маълуми халқҳои нимҷазираи Балкан дар охири асри XIX зери асорати Усмонӣ буданд.

Ҳаракати империяи Россия барои мустақкам кардани мавқеаш дар Балкан, кӯшиши давлати Усмонӣ барои зери асорати худ монандани халқҳои славяни Балкан соли 1877 ба ҷанги байни Россия ва давлати Усмонӣ оварда расонд. Дар ин ҷанг Россия ғалаба карда, давлати Усмониро маҷбур намуд, ки шартномаи сулҳи Сан-Стефаноро имзо намояд. Аммо, Британияи Кабир, ки пурзӯр шудани Россияро намехост, дар конгресси сарварони давлатҳои бузург дар Берлин маҷбур намуд, ки шартномаи Сан-Стефано аз сари нав дида шавад. Дар конгресс қарорҳои зидди манфиатҳои халқҳои славян қабул карда, давлати Усмонӣ саҳт Ҳимоя карда шуд. Давлати Усмонӣ бар ивази ин хизмат ба Ҷоидаи Британияи Кабир аз ҷазираи Кипр даст кашид.

Вале, бо мурури вақт Британияи Кабир муносибати душманонаашро нисбати Россияи подшоҳӣ дигар кард. Барои ин болоравии қудрати ҳарбии Германия ва ба мустамликаҳои Британияи Кабир чашм ало кардани вай сабаб шуд. Давлатҳои аз ҳам пурзӯри мустамликаҳои Британияи Кабир ва Россия мустамликаҳои худро бо Германия ба ҳам дидан намехостанд. Акнун ин ду давлат бар зидди хавфи душмани умумӣ роҳҳои бо ҳам наздик шуданро меҷустанд.

Мустамликаҳои дар Африка Британияи Кабир ба забти мустамликаҳои калони дорои захираҳои бои табиӣ Африка сар кард. Аз ҷумла, соли 1882 Мисро истило кард. Дар солҳои оянда Нигерия, Сомали, Кения, Уганда ҳам забт карда шуд.

Соли 1899 бар зидди Республикаи Бур, ки онро авлоди муҳочирони аз Голландия, Франция ва Германия ба Африка омада идо-

ра мекарданд, чанг сар шуд. Соли 1902 Республикаи Рур (Республикаҳои Трансваал ва Оранж) таслим шуд.

Британияи Кабир тамоми заминҳои дар Африкаи Ҷанубӣ истилокардашро ба макони ягонаи Иттифоқи Африкаи Ҷанубӣ муттаҳид намуд.

Аҳволи байналмилалӣ Британияи Кабир

Пурзӯршавии рақобати давлатҳои бузург барои бозорҳо ва мустамиликаҳо аҳволи Британияи Кабирро дар арсаи байналмилалӣ хеле вазнин кард. Хусусан, зиддияти байни Германия ва Британияи Кабир шиддат гирифт. Дар чунин шароит Британияи Кабир дар муборизаи зидди Германия маҷбур шуд, ки бо дигар давлатҳо забон як кунад. Соли 1901 ҳуқуқи сохтани канали Панамаро ба ШМА дод. Бо Япония, Франция ва Россия наздик шуд.

Британияи Кабир ҳанӯз ҳам ба қорҳои дохилии дигар давлатҳо даҳолат мекард. Чунончи, инқилоби солҳои 1905–1911-и Эронро паҳш кард. Дар Хитой қувваҳои зидди инқилоби 1911-ро дастгирӣ кард.

Дар айни замон, Британияи Кабир зери таъйиқи буржуазияи миллӣ, ки дар мустамиликаҳои англисҳо ҷойгузин шуда буданд, маҷбур шуда ба ин мустамиликаҳо ҳуқуқи худидорақунонӣ (доминион) дод. Австралия, Зеландия нав ва Иттифоқи Африкаи Ҷанубӣ ба ҳуқуқи доминион ноил шуданд (соли 1866 ин ҳуқуқро Канада гирифта буд).

1. Дар охири асри XIX – ибтидои асри XX давлати аз ҳама қалони мустамиликавӣ будани Британияи Кабирро бо далелҳо асоснок намоед.
2. Империяи мустамиликавии Британияи Кабир чӣ хел ташкил ёфт?
3. Дар бораи муносибатҳои Британияи Кабир ва Россия чӣхоро доништа гирифтед?
4. Доминионҳои Британияи Кабир ба кадом ҳуқуқҳо соҳиб шуданд?

1. Ҷумлаи „Ҳиндустон барои парвариши Британияи Кабир модарандар аст. Миср бошад тоҷест, ки ба сари империяи Британияи Кабир пӯшонда шудааст“-ро шарҳ диҳед.
2. Қай ташкил ёфтани империяи Британияи Кабирро таъриф диҳед.
3. Оид ба муборизаи Россия ва Британияи Кабир барои Осиёи Миёна материалҳои иловагӣ ёфта, реферат тайёр кунед.

§ 14. Штатҳои Муттаҳиди Америка

Тараққиёти иқтисодӣ

Баъди ҷанги дохилӣ ташаккули бозори ягонаи дохилӣ, хотима гузоштан ба ғуломдорӣ, бекор шудани латифундияҳои ғуломдорӣ, бисёр будани заминҳои серҳосил ва канданиҳои ғоиданок, дарёҳои сероб ва ҷангалзорҳои бепоён, тадбиркориҳои мардум барои тараққиёти босуръати иқтисодии Америка сабаб шуданд. Дар он вақт давлатҳои ҳамсоияи ШМА (Канада ва Мексика) заиф буданд. Ин ҳолат ШМА-ро аз харочоти иловагии ҷарбӣ халос кард. Ғайр аз ин, аксари одамони ба ШМА омада, дар амал мутахассисони баландмалака буданд.

Дар байни солҳои 1870–1914 ба ШМА 25 млн. нафар кӯчида омаданд. Ин ҳам омили муҳим инкишофи ШМА шуд. Ҳамчунин, норасоии мунтазами қувваи корӣ барои дар истеҳсолот васеъ ҷорӣ кардани техника ва технологияи нав роҳ кушод. Ин хел омилҳо сабабгори гул-гулшукуфии ШМА гардиданд.

Сӣ соли охири асри XIX барои таърихи ШМА суръати баланди тараққиёт ва бисёр воқеаҳои муҳими иқтисодию сиёсӣ хос аст. Агар соли 1860 ШМА аз нигоҳи ҳаҷми маҳсулоти саноат дар дунё мақоми 4-умро ишғол карда бошад, соли 1894 ба мақоми якум баромад. Соли 1894 маҳсулоти саноати ШМА баробар ба ними маҳсулоти Европайи Ғарбӣ ва нисбат ба Британияи Кабир ду баробар зиёд буд.

Ташкилҳои бозори калони дохилӣ дар ШМА барои тараққиёти капитализм аҳамияти калон дошт. Барои ин дар соҳаи кишоварзӣ татбиқи шудани „роҳи америкоӣ“-и тараққиёти капитализм (аз ҳисоби васеъкунии майдонҳои зироат зиёд кардани маҳсулот, бо суръати баланд аз худ кардани ҳудудҳои ғарбии кишвар, зудтар сохтани роҳҳои оҳан ва афзоиши зуди аҳоли аз ҳисоби иммигрантсия ёрии калон расонд.

Дар болоравии саноати ШМА капитали Европа ҳам нақши муҳим бозид. Давлатҳои Европа ба ШМА дар соли 1890 ба миқдори 3 млрд. доллар капитал дароварданд. ШМА дар бобати содироти капитал аз Британияи Кабир, Франция ва Германия ақиб монд.

Мутамарказозии истехсолот

Дар ибтидои асри ХХ чараёни мутамарказ сохтани истехсолоти кишвар ва як шудани капитали банкӣ бо капитали саноатӣ давом кард. Арзиши маҳсулоти саноатӣ дар соли 1909 аз 20 млрд. доллар гузашт. Дар замони Чанги якуми ҷаҳон дар ШМА чунин миқдор ангиштсанг, ҷўян ва пўлод истехсол карда шуд, ки он ба миқдори дар Британияи Кабир, Франсия ва Германия истехсолшуда баробар буд. ШМА дар бобати ҳамаи соҳаҳои саноат дар дунё ба ҷои якум баромад. Дар ҳамаи соҳаҳои истехсолот трестҳо ташкил шуданд. Сулолаҳои тавоноии „шоҳон“-и чунин соҳаҳои саноат, аз қабилӣ пўлод, нефт, мис, электр пайдо шуданд. Форд ба шоҳи соҳаи автомобил табдил ёфт.

Соли 1901 Морган соҳиби 1 млрд. доллар сармоя шуда, трести калони „Корпоратсияи пўлод“-ро ташкил кард. 90 фоизи маҳсулоти нефт, садҳо киштиҳои дар укёнус шинокунанда ба трести „Standart oil“-и Рокфеллер тааллуқ доштанд.

Ба соли 1914 омада сармоядороне, ки 2 фоизи аҳолиро ташкил медоданд, 60 фоизи сарвати миллиро хўҷаинӣ мекардагӣ шуд.

Дигаргуниҳои кулӣ дар соҳаи кишоварзӣ

Моҳияти дигаркунии куллиро дар кишоварзӣ беш аз пеш ҷои меҳнати дастиро гирифтани техника ташкил мекард. Дар байни солҳои 1860–1910 шумораи фермерҳо дар ШМА 3 баробар афзуд.

Заминҳои соҳаи кишоварзӣ аз 160 млн. гектар ба 352 млн. гектар расид. Дар ин кишвар хонаводаҳои мисли дар Европайи Ғарбӣ, заминдорони калон чун дар кишварҳои Шарқ, калисоҳои соҳиби мулкҳои калон набуд.

Техникаҳои соҳаи кишоварзи зуд-зуд ихтироъ мешуданд. Мошини хошкро пресскунанда, комбайнҳои ғалладарав ва ордкунанда, техникаи коранда, буранда, пўсттозакунак, заминнармукунак, нурипошак, картошкакор, коҳхушккунак, инкубаторҳои паррандаҳои хонагӣ аз қабилӣ онҳо буданд. Комёбиҳои илму техника ҳам дар кишоварзӣ васеъ истифода мешуд.

Аз Африка Шимолӣ ҷуворимақкаи серҳосил, аз Россия ғалла, аз Туркистон беда ва дигар намуди растаниҳо ба ШМА оварда, маҳаллӣ карда шуданд ва аз онҳо ҳосили баланд мегирифтанд. Аз ҳисоби кушодани заминҳои нав зиёд намудани маҳсулот „роҳи америкӣ“-и пеш бурдани соҳаи кишоварзӣ ном гирифт.

Аҳволи ҷануб Дар ҷануби кишвар баъд аз ҷанги дохилӣ дигаргуниҳо ба амал омаданд. Ғуломдорӣ хатм ёфт. Аҳоли ғаёол шуд. Соли 1870 ба Конститутутсияи ШМА тағйирот дохил карда шуд. Бинобар он сарфи назар аз наҷод, ранги пӯст, ё собиқ ғулом будан барои дар интихобот иштирок кардан ҳар гуна маҳдудият бекор карда шуд. Ба таркиби ҳукумати штатҳои ҷануб намояндагони аҳолии сиёҳпӯст ҳам дохил шуданд. Шабакаи мактабҳои давлатӣ ташкил шуд. Сохтори одилонаи андоз ҷорӣ гардид. Қонунҳои таҳқири наҷодӣ бекор карда шуд. Мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ демократӣ гардиданд. Барои пиронсолон, ногиронҳо ва ятимон созмонҳои хайрия ташкил карда шуданд.

Соли 1872 конгресс оид ба собиқ исёнчиёни Ҷануб эълон кардани авфи умумӣ қонун қабул кард. Дар айни замон қариб 500 нафар сарварони исён барои қор дар вазифаҳои давлатӣ манъ карда шуданд. Ин ҳолат барои барқарор кардани тартиботи кӯҳна мубориза сар кардани плантаторҳо баҳона шуд. Дар ҷануб ташкилотҳои наҷодпарастии террористӣ монанди „Ку-клукс-клан“ сар бардошанд. Қасосгирӣ аз рӯшанфикрони тараққипарвар ва „Судҳои Линч“ ба ҳодисаи оддӣ табдил ёфт. Ҷануби кишвар барои аҳолии сиёҳпӯст „маҳбусхона“ шуда монд. Пеш аз интихоботи президент фақат ду штат (штатҳои Каролинаи Ҷанубӣ ва Луизиана) дар дасти республикачиён монду ҳалос.

Сохтори духизбият

Дар ШМА республикаи пурқудрати президентӣ қарор ёфт. Дар баробари он сохтори мустаҳками духизбият (дупартиявӣ) реша давонд.

Ҳизби демократӣ ҳангоми ҷанги дохилӣ аз зарбаҳои хӯрдааш ба худ омада, ба ҳизби манфиатҳои заминдорони қалон, фермерҳои бой, буржуазияи Ҷануб ва саноатчиёни Шимол, молиячиёно ҳимоякунанда табдил ёфт. Ҳизби республикачиён ҳизби саноатчиён ва молиячиёни қалон ба ҳисоб мерафт.

Буржуазияи Америка аз сохтори духизбият моҳирона истифода бурд. Агар дар сари ҳокимият республикачиён бошанд, демократҳо ҳукуматро танқид мекарданд, худро чун ҳомии манфиатҳои мардум нишон медоданд, аксарияти норозиёно ба тарафи худ мекашиданд. Агар демократҳо ғалаба кунанд, нақши ҳизби муҳолифро республикачиён мебозиданд. Ин омил дар амал барои таъсиси ҳизби сеюм сабади роҳ мегардид.

Корпоратсия (лотинӣ – иттиҳодия) – иттиҳодияи саҳҳомии (аксия-дории) монополистӣ.

Латифундия (лотинӣ) – замини калон.

Ку-клукс-клан – ташкилоти наҷодпарастӣ террористӣ.

Суди Линч – бе ягон суд ва бепурсиш ҷазо додани сиёҳпӯстон ва иштироккунандагони ҳаракати демократӣ дар ШМА.

1. Кадом омилҳо сабабгори инкишофи пуравчи ШМА гардиданд?
2. Дар бораи ба давлати пешқадами дунё табдил ёфтани ШМА далелҳои исботкунанда оред?
3. Моҳияти дигаргуниҳои кулӣ дар соҳаи кишоварзии ШМА аз ҷиҳати иборат аст?
4. Наҷодпарастӣ чӣ гуна пайдо шудааст? Оид ба оқибатҳои нохуши он мисолҳо оред.
5. Мазмуни ибораи „сохтори пуқудрати духизбият“-ро эзоҳ диҳед. Ин низом боз дар кадом кишвар мавҷуд аст?
6. Президенти ҳозираи ШМА намояндаи кадом ҳизб аст? Маълумоти оиди ӯ ҷамъовардагонро рӯи қоғаз кайд кунед.

1. Чаро ШМА дар бобати ба хориҷа баровардани капитал (сармоя) аз дигар давлатҳои мутараққӣ ақиб монда буд? Мулоҳиза ро-нед.
2. „Корпоратсияи пӯлод“ ва трести „Standart oyl“ чаро бой шуда рафтанд?
3. „Ку-клукс-клан“ ва „Судҳои Линч“ чистанд? Дар бораи фаъолияти онҳо мисолҳо оред.

§ 15. Сиёсати дохилии ШМА

Ҳаракати иҷтимоӣ

Тараққиёти иқтисодӣ ва ба давлати якумини дунё табдилёбии ШМА худ аз худ ба бартараф намудани муаммоҳои иҷтимоии зиндагии ҷомеа оварда нарасонд. Дар ШМА ҳам синфи коргар маҷбур шуда, барои ҳаққу ҳуқуқҳои худ мубориза бурдааст. Мақсади асосии ҳаракати синфӣ он давр муваффақ шудан ба рӯзи кӯтоҳи корӣ буд.

Дар корпартоии умумии 1-уми майи соли 1886 беш аз 350 ҳазор нафар коргар иштирок карданд. Дар натиҷаи он қариб 200 ҳазор нафар коргар ба рӯзи кории 8-соата гузашт. Аммо баъди ду сол ин муваффақият барбод рафт.

Мубориза барои рӯзи кории 8-соата, ки дар Чикаго сар зад, хеле пуршиддат гузашт. Ҳангоми митинги оммавии корпартофтагон дар майдони Сеннои шаҳр политсия ба онҳо тир кушод. Дар оқибати он 6 нафар кушта, коргарони бисёр захмин шуданд. Коргарони дарғазабшудаи Чикаго бар зидди ин хунрезӣ эътирозан митинги оммавӣ ташкил карданд. Як гурӯҳи политсиячиён бар зидди коргарон фиристода шуданд. Мувофиқи қарори суд аз ҷумлаи раҳбарони ҳаракати оммавӣ 4 нафар ба дор овехта шуданд. Онҳо аз қатли рӯ ба рӯ наҳаросиданд. Яке аз маҳкумшудагон Шпис дар сухани охири худ „Чунин замон меояд, ки сукувати мо аз нутқамон дида ҷарангдор садо медиҳад“ гуфта буд.

Дар охири асри XIX раҳнамоии ҳаракати иҷтимоӣ ба ихтиёри „Федератсияи тред-юнионҳои муттаҳид ва иттифоқи корғарии Штатҳои Муттаҳида ва Канада“, ки соли 1881 ташкил ёфта буд, гузашт. Соли 1886 он номи Федератсияи Меҳнати Америкаро гирифт. ФМА асосан манфиати коргарони малаканокро ҳимоя мекард. Аъзоёни он сол то сол меафзуд.

Ин ташкилот дар роҳи мубориза барои манфиати коргарон ба аъзоёни Конгресс ва соҳибони корхонаҳо таъсири ҳудро гузарониданӣ шуд. Ҳукумат маҷбур шуда соли 1894 душанбеи якуми моҳи сентябрро иди „Рӯзи меҳнат“ эълон кард. Ин ид ҳоло низ қайд карда мешавад.

Моҳи сентябри соли 1913 коргарони кон аз шароити тоқатфарсои меҳнат ба дод омада, корпартой намуданд. Онҳо қорӣ шудани рӯзи кории 8-соата ва зиёд намудани маошро талаб карданд. Ҳукумат зидди ин исён қувва сафарбар кард. Дар саросари штати Колорадо ҳолати ҳарбӣ эълон шуд. Лагерҳои коргарон зери тир гирифта шуд. Коргарони зиёд ҳалок ва захмин шуданд. Раҳбарони корпартофтагон парронда шуданд. Коргарон маҷбуран ба конҳо баргардонда шуданд.

Аҳволи сиёҳпӯстон Баъди ҷанги дохилӣ ғуломони сиёҳпӯст ба озодӣ расиданд. Аммо онҳо ба баробарҳуқуқӣ ноил нашуданд. Дар кишвар тартиби сегрегатсия қарор ёфт. Сиёҳпӯстон ба мактаб ва калисои сафедпӯстон рафта наметавонистанд. Ба нақлиёти сафедпӯст саворшуда баромадани онҳо манъ буд. Ҳатто қабристон ҳам ҷудо буд. Ҳамин тавр, дар кишвар наҷодпарастӣ авҷ гирифт. Хусусан аҳволи сиёҳпӯстони муқими Ҷануб хеле вазнин буд. Онҳо ба Шимол гурехта меомаданд. Аммо дар ин

чо низ онҳо дар мавзеи алоҳида мезистанд. Сиёхпӯсти қарздорро ба ҳабс гирифта, барои ситонидани қарз дар асоси шартнома ба шахси дилхоҳашон медоданд. Онҳо дар штатҳои Чануб аз ҳуқуқи интиҳобот маҳрум буданд. Гурӯҳи рӯшанфикрони пешқадами онҳо барои баробарҳуқуқ шудани сиёхпӯстон байрақбардори мубориза буданд. Онҳо роҳи сулҳомези муборизаро интиҳоб карда буданд.

Аҳволи ҳиндуён Аҳолии таҳҷоии ШМА – ҳиндуён зери ситами саҳт гирифта шуданд. Ҳиндуён барои ҳуқуқи худ то қуввате доштанд мубориза бурданд. Аммо дар натиҷаи но-баробар будани қувват мағлуб шуданд.

Баъди мағлубият дар ҷанги охири соли 1880 онҳоро ба резерватсияҳои алоҳида танг карда бароварданд. Ин резерватсияҳо заминҳои пастмондаи беҳосил буданд. Дар ин ҷойҳо онҳоро ҳукумат ба „васи“-гии худ гирифт. Масъалаи ҳиндуён бо ҳамин роҳ ҳал карда шуд.

Конгресси ШМА қонуни махсус баровард, ки мувофиқи он ҳиндуён ба ҷаъолияти фермерӣ машғул шуда метавонистанд.

Аммо қонун дар амал кор намекард. Барои ин, аввалан, заминҳои онҳо беҳосил буд, сониян, шугл варзидан бо фермерӣ зидди тарзи зиндагии онҳо буд.

Сиёсати дохилӣ дар даври Т.Рузвелт ва В.Вилсон

Солҳои 1900–1914 дар таърихи ШМА чун „даври тараққипарвар“ ёд мешавад. Барои ин муборизаи президентҳои ШМА бар зидди монополияҳо сабаб шуд.

Мақсад аз муборизаи зидди монополияҳо ҳимояи манфиати табақаҳои миёна буд. Тарафдорони муборизаи зидди монополияҳо номи тараққипарваронро гирифтанд. Теодор Рузвелти соли 1901 ба мансаби президентӣ омада низ дар сафи онҳо буд.

Вай дар ҷанги Америкаю Испания иштирок карда, машҳур шуда буд. Сиёсати муборизаи зидди монополияҳои Т.Рузвелт „Роҳи адолат“ ном гирифт. Ҳукумати он барои ҳалли низои байни коргарон ва кордихандагон нақши ҳакамро мебозид. Ҳукумат бар зидди трестҳо ҷандин мурофаи суд ташкил кард. Онҳо натиҷаҳои муайяни худро доданд. Хусусан, бо қарори суд компанияи роҳи оҳани Морган ба ду ҷудо карда шуд, зиёда аз ин қонуне қабул шуд, ки ҷаъолияти роҳҳои оҳанро ба тартиб меандоخت.

Соли 1912 дар интиҳоботи президент демократ Вудро Вилсон ғалаба кард. Вай дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳон ба қабули қонун

оиди батартибоварии тарифи гумрук (боч) ноил шуд. Тибқи он, дараҷаи тариф 10 фоиз кам шуд. Ба афзоиши даромад нигоҳ карда, андозаи иловагӣ мегирифтанд. Дар сохтори интиҳобот низ ислоҳот амалӣ шуд.

Мувофиқи он, агар пештар сенаторҳои баъзе аз штатҳоро органи қонунбарор интиҳоб мекарда бошад, акнун онҳо бо роҳи овоздиҳии халқ интиҳоб мешуданд.

Соли 1914 Конгресси ШМА бар зидди трестҳо қонун қабул кард. Акнун зараре, ки ба трестҳо дар вақти корпартоӣ мерасид, аз иттифоқҳои касаба гирифта намешуд.

Резерватсия (лотинӣ – нигоҳ медорам) – ҳудуде, ки барои зӯран ҷойгир кардани аҳолии амонмондаи таҳҷой ҷудо карда мешавад.

Сегрегатсия (лотинӣ, ҷудосозӣ) – ҷудокунии маҷбурии наҷодии аҳоли дар баъзе давлатҳо.

1. Коргарони ШМА барои мубориза оиди ҳуқуқҳои худ дар назди худ кадом мақсадҳо гузошта буданд?
2. Оид ба нақши Федератсияи меҳнати ШМА дар ҳаракати коргарӣ ҷиҳо доништа гирифтед?
3. Аҳволи аҳолии сиёхпӯст дар ШМА чӣ гуна буд?
4. Нисбати аҳолии маҳаллӣ – ҳиндуён чӣ хел сиёсат пеш бурда шуд?
5. Сиёсати дохилии президентҳо Т.Рузвелт ва В.Вилсонро муқоиса кунед.

1. Аз харита шаҳри Чикаго ва штати Колорадорро ёфта, воқеаҳои содиршударо эзоҳ диҳед.
2. Дар бораи аҳволи сиёхпӯстон иншо нависед. Бо шароити имрӯза муқоиса кунед.
3. Чаро дар замоне, ки дар Франция се маротиба республика эълон карда шуд, дар ШМА ин ҳодиса рӯй наод?

§ 16. Сиёсати хориҷии ШМА

Намоиши қудрати харбии ШМА

ШМА барои аз худ кардани захираи хеле азими кишвар ва Аляскаи аз Россия харидааш банд шуда, ба забти мустамликаҳо ва васеъ кардани доираи таъсири худ нисбат ба кишварҳои Европа дер

пардохт. Эътибори он пеш аз ҳама ба кишварҳои Америкаи Лотинӣ, ҳавзаи Кариб ва уқёнуси Ором нигаронида шуда буд.

ШМА барои ҳукмронӣ дар Америкаи Лотинӣ риёкорона ғояи „Манфиатҳои ҳамаи кишварҳои Америка яктоҷ“-ро тарғиб намуд. Соли 1889 бо ташаббуси департаменти давлатии ШМА дар Вашингтон анҷумани якуми Панамерика даъват карда шуд. Натиҷаи муҳимтарини ин анҷуман ташкил додани „Ассотсиатсияи „Съезди республикаҳои Америка“ шуд. Сиёсати панамериканизми ШМА ҳамин тавр ба вучуд омад, ки мақсад аз он таъмини якҷаҳукмронии он дар кишварҳои нимкураи Ғарбӣ буд. Ба „доктринаи Монро“ таъя карда, дере нагузашта ҷазираҳои Самоа зери даст карда шуд.

Соли 1898 дар маркази муҳими уқёнуси Ором, ки ҷои ба ҳам омадани роҳҳои хеле зарури баҳрии стратегии ба Осиё баранда мавҷуд буд, яъне ҷазираҳои Гавайи забт карда шуд.

Дар охири асри XIX ШМА ба давлати пурқудраттарин табдил ёфт. Ҷазираи Кубаи тобеи Испания ҳаваси доираҳои ҳукмрони Америкаро меовард. ШМА ба ҷанги зидди Испания тайёрӣ медид. ШМА бо баҳонаи ҳимояи манфиати шахрвандонаш соли 1898 киштии ҳарбии худро ба соҳилҳои Куба фиристод. Ин киштӣ дар наздикии Гавана бо сабабҳои номаълум таркид. ШМА дар ин қор Испанияро айбдор кард. Конгресс оид ба оғози ҷанги зидди Испания қарор қабул кард.

Ин ҷанг ҷанги аввалин барои аз нав тақсим кардани дунё буд. Ин ҷанг се моҳ давом кард ва Испания мағлӯб шуда, сулҳро имзо кард. 10-уми декабри соли 1898 дар шаҳри Париж шартномаи сулҳи байни ШМА ва Испания имзо шуд. Мувофиқи он ШМА ба ҷазираҳои Пуэрто-Рико ва Гуам, инчунин ба Испания 20 млн. доллар дода ба Филиппин соҳиб шуд. Соли 1898 Куба ба ном мустақил шуд, дар амал бошад, ба ШМА тобеъ гардид.

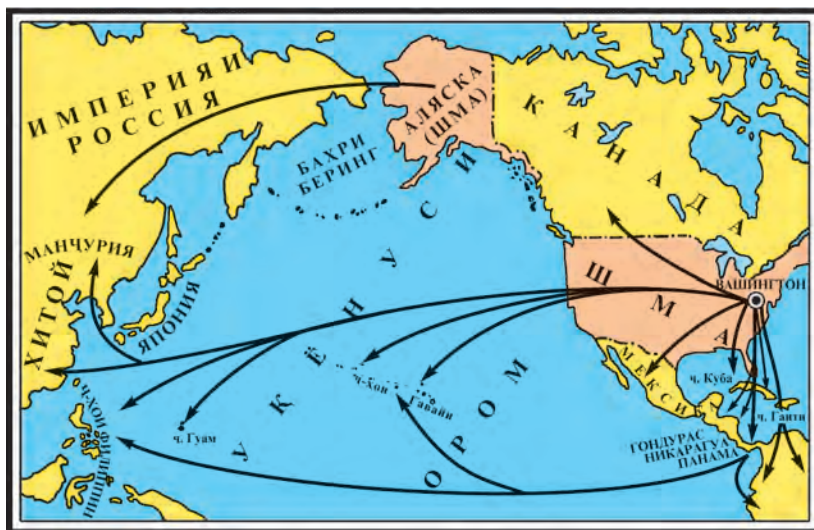
Канали Панама ШМА нисбати ҳавзаи баҳри Кариб сиёсати исти-логаронаро пеш бурд. Соли 1903 Кубаро маҷбур кард, ки шартномаро имзо кунад. Бинобар он, акнун Куба бе руҳсати ШМА бо ягон давлат иттифоқ бастан, дар сиёсати дохилиаш ягон тағйирот дохил карда наметавонист.

Дар охири соли 1911 сармояе, ки ШМА ба Мексика даровард, ба 1,5 млрд. доллар расид. 70 фоизи истехсолоти асосӣ ба дасти монополистҳои ШМА гузашт. ШМА дар асоси шартҳои вазнин ба

Гватемала, Коста-Рика ва Никарагуа қарз меод. Шартҳои гузоштаи ШМА ба он имкон меод, ки ба қорҳои дохилии ин кишварҳо даҳлат намоад.

ШМА бинобар он, ки қазираҳои Гавайи ва Филиппинро забт намуда, бо давлатҳои дар соҳили уқёноси Оромбуда алоқаҳои тиҷоратиашро пурзӯр кард, акнун ба сохтмони қанале, ки уқёноси Ором ва Атлантиқаро мепаиваст, эътибори алоҳида меод.

Он аз қамъиятҳои саҳҳомии Франция, ки сохтани қанали Панамаро сар қарда, қасод шуда буданд, ҳамаи аксияҳоро харид. Қанал дар ҳудуди Колумбия буд. Акнун Сенати Колумбия барои пурра ба ШМА гузаштани ҳуқуқи сохтан ва истифода аз қанал зид баромад. Баъд аз он, соли 1903 ШМА дар Панама зидди Колумбия исён ташкил кард ва дар он ҷо давлати лӯхтакмонанд барпо намуд. Панама республиқайи муқтақил эълон қарда шуд. ШМА муқтақилии Республикаи Панамаро эътироф кард. Ҳуқумати Панама дар бобати бо ШМА сохтани қанал, роҳҳои оҳан ва дар соҳили қанал сохтани истеҳқомҳо бо Америка шартнома имзо кард. Бар ивази он Панама аз ШМА 10 млн. доллар гирифт ва ҳар соле рента мегирифтагӣ шуд. ШМА ба сохтани қанали Панама эътибори қалон дод ва сохтмони он соли 1914 ба охир расид.

Самтҳои асосии таъсири ШМА дар охири асри XIX – ибтидои асри XX

Ин канал роҳи ШМА-ро аз соҳилҳои уқёнуси Атлантика то соҳилҳои уқёнуси Ором кӯтоҳ кард, ҳамчунин аз нигоҳи стратегӣ ва иқтисодӣ аҳамияти калон дошт.

Иттифоқи Панамерика Соли 1910 дар шаҳри Буэнос-Айрес, дар анҷумани IV-уми Панамерика ташкилоти Иттифоқи Республикаҳои Америка „Иттифоқи Панамерика“ номида шуд ва он барои манфиати ШМА ниқоб шуд. Президент Тафт сиёсати „дипломатияи доллар“-ро пеш бурд. Ин сиёсат асосан нисбати давлатҳои ночори Америкаи Лотинӣ истифода шуд. Зери ниқоби „расонидани ёрӣ“ харидан, ташкил кардани табаддулоти давлатӣ ба кори оддӣ табдил ёфт.

ШМА дар роҳи мутеъкунии Америкаи Лотинӣ дар муборизаи зидди дигар давлатҳо ба „доктринаи Монро“ (Шиори „Америка барои америкоӣҳо“) таъя мекард. Ин сиёсатро Теодор Рузвелт ба ШМА мувофиқ гардонд. Тибқи он, агар дар ягон кишвари Америка бетартибӣ содир шавад, ШМА бояд вазифаи политсияи байналмилалиро мебозид. Ҳамин тариқ, ибораи „калтаки ғафс“ пайдо шуд. Ин сиёсат ШМА-ро ба политсияи нимкураи Ғарбӣ табдил дод.

Доктринаи „дарҳои кушод ва имкониятҳои баробар“ ШМА дар ибтидои асри XX экспансияи зидди Хитойро пурзӯр намуд. Аммо то ШМА дигар давлатҳо Хитойро зери таъсири доираи худ карда буданд. Аз ин саваб, ШМА доктринаеро нисбати Хитой ба кор бурд, ки аввал барои дохил кардани молҳои худ, баъд барои таъмини якҷаҳукмронии вай дар ин кишвар имкон меод.

Соли 1899 котиби давлатии ШМА Хей ба Британияи Кабир, Германия, Россия, Япония, Франсия ва Италия бо як хел мазмун нота фиристод. Дар ин нота доктринае, ки дар таърих номи „Дарҳои кушод ва имкониятҳои баробар“-ро гирифтааст, ифода ёфта буд.

Мувофиқи ин нота, ШМА „доираҳои таъсир“-и мавҷударо дар Хитой эътироф мекард. Дар айни вақт ШМА барои васеъ намудани „доираи таъсир“, яъне бемалол фуруҳта шудани молҳои худ дар ин кишвар ҳаракат мекард. Ғайр аз ин, ҳеҷ ягон кишваре барои савдо дар Хитой ба имтиёз соҳиб намешуд. ШМА аз тарафи Хитой дода шудани имтиёз ба дигар давлатҳоро дар роҳи воридоти капитали худ ба Хитой ва амалӣ намудани нақшааш барои барпо кардани ҳукмронӣ дар Осиё мамонияти асосӣ медонист.

Президент В. Вилсон чун салафҳои худ дар сиёсати хориҷиаш барои пурзӯр кардани таъсири ШМА дар дунё мубориза бурд. Масалан, вай чунин навишта буд: „Мо дар арафаи даври нав қарор дорем. Дар ин давр дунёро мо – америкоӣҳо бояд идора кунем“.

Оре, дере нагузашта чунин ҳам шуд. Ҷанги якуми ҷаҳон барои ҷомаи амал пӯшидани мақсадҳои ШМА имкон дод.

Департаменти давлатӣ – вазорати қорҳои хориҷии ШМА.

Доктрина (лотинӣ, таълимот) – тамойилҳои раҳбарии сиёсӣ.

Нота (лотинӣ) – муроҷиатномаи расмӣ як давлат ба давлати дигар.

1. Моҳияти сиёсати хориҷии ШМА-ро эзоҳ диҳед.
2. Мазмуни ибораҳои „Қалтаки ғафс“, „Дипломатияи доллар“, „Доктринаи Монро“-ро фаҳмонда диҳед.
3. Сохтмони канали Панама чӣ хел амалӣ гардид?
4. Дар бораи мазмуни „Дарҳои қушод ва имкониятҳои баробар“ ҷиҳоро доништа гирифтед?

1. Мазмуни шиори „Манфиатҳои ҳамаи кишварҳои Америка яқтост“ аз чӣ иборат аст?
2. Аз харита истифода бурда, самтҳои асосии амалӣ намудани таъсири ШМА-ро эзоҳ намоед.
3. Дар бораи сохта шудани канали Панама ва аҳволи ҳозираи он реферат нависед.

§ 17.

Давлатҳои Америкаи Лотинӣ дар охири асри XIX – ибтидои асри XX

Тавсифи умумӣ Қитъаи Америка шартан ба Америкаи Шимолӣ ва Ҷанубӣ ҷудо шуд. Баъзан ба ҷои ибораи „Америкаи Ҷанубӣ“ „Америкаи Лотинӣ“ ҳам истифода мешавад. Маълум аст, ки Америкаи Ҷанубиро испанҳо ва португалҳо истило карда буданд. Аз сабаби он, ки забони онҳо аз забони лотинӣ обхӯрдааст, Америкаи Ҷанубиро Америкаи Лотинӣ номидаанд. Лекин ибораи Америкаи Лотинӣ нисбат ба Америкаи Ҷанубӣ васеътар аст. Ба он ғайр аз Америкаи Ҷанубӣ Мексика (як қисми Америкаи Шимолӣ) ва ҳудудҳои Америкаи Марказӣ низ дохил мешавад (ба илова нигоҳ кунед).

Тараққиёти Америкаи Шимолӣ ва Чанубӣ як хел давом накардааст. Агар ШМА-и дар Америкаи Шимолӣ буда ба давлати пурзӯри дунё табдил ёфта бошад, Америкаи Лотинӣ аз нигоҳи инкишоф хеле ақиб монда буд.

Сабаби асосии ин ҳолат бо аз ҷумлаи испаниҳо ва португалиҳо будани доираҳои ҳукмрони давлатҳои Америкаи Лотиниро ташкил дода ва аз онҳо тарбия ёфтани арбобони сиёсӣ эзоҳ дода мешавад.

Испания ва Португалия дар ин давр яке аз давлатҳои аз нигоҳи иқтисодӣ ақибмондаи Европай Ғарбӣ ба шумор мерафтанд. Сабаби асосии онро ҳанӯз ҳам дар ҳар ду давлат нигоҳ дошта шудани тартиботи асримиёнагии феодалӣ ташкил меод.

Доираҳои ҳукмрони давлатҳои Америкаи Лотинӣ айнан тартиботи дар давлат ҳукмонро – муносибатҳои феодалии он ҷойҳоро дар ин ҳудуд нигоҳ доштанд. Чунки, айнан ҳамин тартибот барои дар дасти худ нигоҳ доштани ҳокимият барои онҳо хеле муносиб буд.

Соли 1870 чараёни ташкил ёфтани давлатҳои аз нигоҳи сиёсӣ мустақил дар Америкаи Лотинӣ асосан ба охир расид.

Кишварҳои Аргентина, Мексика, Чили, Уругвай, Венесуэла ва Колумбия барои нигоҳ доштани истиқлоли худ ва барҳам задани монархияи феодалӣ ва зулму ситами Испания солҳои тӯлонӣ мубориза бурданд.

Тараққиёти саноатӣ дар ҷорҳои охири асри ХХ дар аксари кишварҳои Америкаи Лотинӣ акнун сар шуда буд. Дар иқтисодиёти онҳо баробари ташаккули муносибатҳои капиталистӣ муносибатҳои феодалӣ, ғуломдорӣ ва вобастагӣ ба ҷамоаҳои авлодию қабилави хиндуҳо мавҷуд буд. Аз ақибмони бисёрасраи ин кишварҳо монополистҳои Британияи Кабир, Франция, ШМА ва Германия барин давлатҳои бузург истифода мебуданд. Ба охири асри XIX омада кишварҳои Америкаи Лотинӣ дар амал ба ниммустамликаи Британияи Кабир ва ШМА табдил ёфтанд.

Барқарор ёфтани муносибатҳои капиталистӣ дар давлатҳои Америкаи Лотинӣ бо роҳи тӯлонӣ ва пурмашаққат ба амал омадааст. Британияи Кабир бештар аз ҳамаи дигар давлатҳо сармоя ворид кард. Маблағи асосӣ барои сохтани бандаргоҳҳо, роҳҳои оҳан, банкҳо ва парвариши растаниҳои тропикӣ ва саноати гӯшт сарф карда мешуд. Дар охири асри XIX капитали ШМА низ ба Америкаи Лотинӣ меомадагӣ шуд.

Муборизаи Куба барои мустақилӣ Халқи Куба дар байни солҳои 1868–1878 бар зидди мустамликадорони испан муборизаи озодихоҳона бурд (Испания Кубаро соли 1510 забт карда буд). Аммо аз тобеияти Испания баромада на-тавонист. Сарфи назар аз он, ба бекор шудани ғуломдорӣ муваффақ шуд.

Дере нагузашта ШМА даъвои Куба намуд. Он барои харида гирифтани Куба ба Испания муроҷиат кард. Аммо Испания розӣ нашуд. Соли 1895 халқи Куба бо раҳнамоии қаҳрамонони миллии худ Хосе Марти ва Максимо Гомес шӯриш бардошт.

Мувофиқи шартномаи сулҳи Испанияю ШМА дар Париж Куба мустақил эълон шуд, лекин дар амал тобеи ШМА гардид.

Диктатураи Диас дар Мексика Дар солҳои 70-уми асри XIX муносибатҳои байни ШМА ва Мексика (Мексика соли 1821 истиқлоли худро ноил шуда буд) бад шуд. Ба ин кӯшиши ШМА аз нигоҳи сиёсӣ иқтисодӣ тобеъкунии Мексика сабаб шуд. ШМА барои сохтани корхонаҳо ва роҳи оҳан дар ноҳияҳои ҳамсарҳади шимоли Мексика аз ҳукумати он рухсат пурсид. Аммо ҳукумат ин муроҷиатро рад кард. ШМА табаддулоти давлатӣ ташкил кард. Порфирио Диас, ки ба қувваҳои реаксионии ШМА ва помешикҳои маҳаллӣ таъяс мекард, соли 1876 президент эълон карда шуд ва дар ин лавозим бо каме танаффус то соли 1911 нишаст.

Дар даври диктатураи Диас Мексика ба ниммустамликаи монополияҳои хориҷӣ табдил ёфт.

Дар охири солҳои ҳукмронии Диас капитали ШМА дар Мексика аз 1 млрд. доллар гузашт. ШМА қонҳои нафти Мексикаро ҳам гирифт.

Соли 1909 дар Мексика ҳосил нашуд. Дар натиҷаи он деҳқонон шӯриш бардоштанд. Ин ҳаракати деҳқонро Эмилиано Сапата сарварӣ мекард. Сапата „Хунтаи ҳимояи деҳқонон“-ро ташкил кард. Шиори он аз „Замин ва озодӣ“ иборат буд.

Интихоботи президентии соли 1910 Соли 1910 дар Мексика интихоботи президент шуда гузашт. Онҳое, ки зидди президент шудани диктатор Диас буданд, дар атрофи пешвои муҳолифат Мадеро муттаҳид шуданд.

Мадеро низ дар интихоботи президентӣ номзатии худро нишон

дод. Диас аз оқибати интихобот тарсида, Мадероро ба зиндон партофт.

Интихобот ором гузашту мисли пешина Диас ғалаба кард. Мадеро баъди чанд вақти баромадан аз ҳабс сохта будани интихоботро ошкор карда, худро президенти қонунӣ номид. Инчунин ваъда дод, ки он заминҳои хиндуҳоро, ки дар даври диктатура кашида гирифта шуда буд, баргардонда, як қисми заминҳои помешикҳоро бар ивази пардохти ҳақ ба деҳқонон медиҳад. Халқро ба шӯриш даъват кард. Диас аз шӯриши халқ тарсида аз Мексика гурехта рафт.

Мадеро ба пойтахт даромада омад ва мансаби президентиро ишғол кард. Аммо ба туфайли вазнин будани аҳволи дохилии сиёсӣ аз дасти вай ҳеҷ чиз наомад. Сарфи назар аз он рӯзи кории 10-соатаро қорӣ карда, тартиби ҷаримаро дар истехсолот бекор намуд. Барои маҳдудкунии капитали хориҷӣ ва ҳимояи иқтисодиёти миллий кӯшиш кард.

Диктатураи Уэрта ШМА ба сиёсати миллии Мадеро бо чашти бад нигарист ва ҳаммаслаки диктатор Диас – генерал Уэртаро зидди Мадеро иғво андохт. Уэрта аз ҳимояи ШМА рӯҳ гирифта, соли 1913 табаддулоти давлатӣ гузаронд. Мадеро парронда шуд.

Диктатураи Уэрта аҳволи Мексикаро боз ҳам вазнин кард. На фақат халқи оддӣ, балки буржуазияи миллии ва як қисми помешикҳои буржуазшуда ҳам зидди Уэрта баромаданд. Дар кишвар ҷанги дохилӣ сар шуд. Қувваҳои миллии ватанпарвар диктатураи Уэртаро сарнагун карданд.

Инқилоби Мексика Дар ибтидои асри XX дар Мексика ҳаракати пурзӯри деҳқонон сар шуд. Сабаби асосии он беаминии деҳқонон буд. Ҳаракати деҳқонон ба инқилоб табдил ёфт. Ин инқилоб (1910–1917) дар таърихи Мексика бо номи инқилоби буржуазӣ дохил шудааст. Раҳбари ҳаракати деҳқонон дар ҷануби Мексика Эмилиано Сапата соли 1911 барномаи аграрии худро эълон кард. Ин барнома баргардонда додани замини хиндуён ва мусодираи заминҳои боқӣ, ба деҳқонони беамин тақсим кардани онҳоро дар назар дошта буд.

Дар байрақи раҳбари ҳаракати деҳқонон дар шимоли кишвар Франсиска Виля „Замин ва озодӣ“ навишта шуда буд. Қувваҳои мусаллаҳи Э.Сапата ва Ф.Виля соли 1914 пойтахти кишвар шаҳри

Эмилиано Сапата

Мехикоро ишғол карданд. Лекин дере нагузашта лашкари ҳукумат онҳоро берун кард. Танҳо соли 1917 шӯриши деҳқонон пахш карда шуд. Э.Сапата ва Ф.Виля аз дасти қотилони кироя дар солҳои гуногун кушта шуданд.

Гарчанде шӯриш шикаст хӯрд, бенатича намонд. Ҳукумат масъалаи аграриро қисман бошад ҳам ҳал кард. Чунончи, заминҳои ғайриқонунии латифундистҳо ба деҳқонон баргардонда дода шуд. Ғайр аз ин, соли 1917 конституцияи дорои моҳияти демократӣ қабул шуд.

Диктатура (лотинӣ – ҳокимияти номаҳдуд) – ҳокимияте, ки бо ҳеч ягон қонун маҳдуд нест ва ба зӯрӣ таъя мекунад.

Мухолифат – қувваҳои зидди сиёсати ҳукумати дар амал буда.

1. Сабабҳои ақибмонии тараққиёти Америкаи Лотиниро қайд кунед.
2. Куба дар кадом ҳолат тобеи ШМА шуда монд?
3. ШМА барои аз нигоҳи сиёсӣ иқтисодӣ мутеъкунии кишварҳои Америкаи Лотинӣ кадом усулҳоро истифода бурд?
4. Дар Мексика дер давом кардани режими диктаториро чӣ хел эзоҳ медихед?
5. Аҳамияти инқилоби солҳои 1910–1917-ро дар Мексика қайд кунед.

1. Мубориза барои мустақилии сиёсӣ кай пурзӯр шудааст? Онро эзоҳ диҳед.
2. Дар солҳои ҳукмронии Р.Диас дар Мексика кадом воқеаҳо содир шуданд?
3. Дар бораи Республикаи имрӯзаи Мексика маълумот гирд оваред ва бо гузаштаи он муқоиса намоед.

§ 18. Давлатҳои дигари Америкаи Лотинӣ

Бекор шудани ғуломдорӣ дар Бразилия

Бразилия яке аз давлатҳои калони Америкаи Лотинӣ буда, он 15 млн. нафар аҳоли дошт. Дар айни замон он яке аз давлат-

ҳои ақибмонда ҳам буд. Дар Бразилия ғуломдорӣ, кашшоқӣ, чаҳолат ва беҳуқуқӣ авҷ гирифта буд. Фурӯхтани ғуломон, одамоне, ки аз ҳуқуқи ба оилашон баргаштан маҳрумшуда, калтак задани ғуломони заҳматкаш аз тарафи нозирон дар он давр ҳолати маъмул буд.

Дар чунин шароит ғуломон ҳам барои ҳимояи ҳуқуқҳои инсонии худ маҷбур шуданд. Шӯриши ғуломон дар плантатсияҳои найшакар бо роҳбарии ғулом Бонифатсио далели он аст. Ғуломон республикаи сиёҳпӯстони худро эълон карданд ва Бонифатсиоро президент интихоб намуданд. Бонифатсио бо роҳи муборизаи мусаллаҳона озод кардани ғуломонро зарур медонист. Аммо лашкари ҳукумат лашкари Бонифатсиоро торумор кард.

Қувваҳои зидди ғуломдорӣ „Манифести озодӣ“-и ғуломони ба мубориза даъваткунандаро эълон карданд.

Баъзе плантаторҳои зидди ғуломдорӣ ҳам ҳаракати аболитсионистиро дастгирӣ карданд. Масалан, яке аз онҳо плантатор Антонио Предро ғуломони худро озод кард. Вай вазири дарбор шуда, дар бораи озодкунии ғуломон таклиф пешниҳод кард. Малика Изабел, ки муваққатан вазифаи император Педруи дуюми беморро иҷро мекард, соли 1888 дар бораи дар Бразилия бекор кардани ғуломӣ қонуни машҳури „Қонуни тиллоӣ“-ро имзо намуд. Дар кишвар он вақт 750 ҳазор ғулом буд.

Эълон шудани республика

Баъди бекор шудани ғуломӣ мубориза барои республика авҷ гирифт. Дар Рио-де-Жанейро намоиши калони тарафдорони республика ба амал омад. Дар намоиш донишҷӯён, ҳунармандон, савдогарон иштирок карданд. Ин намоишро ҳарбиёне, ки тарафдори сохти республика буданд, низ дастгирӣ карданд.

Ниҳоят, 19 ноябри соли 1889 Педруи II аз тахт даст кашида, ба киштии Британия нишаста, ба Португалия рафт. Ҳокимият ба дасти ҳарбиён гузашт. Ҳукумати нав кишварро республика эълон кард. Бино ба конститутсияи соли 1891 кишвар Штатҳои Муттаҳидаи Бразилия номида шуд. Баробарҳуқуқии ҳамаи шаҳрвандон дар назди қонун эълон шуд. Барои шаҳрвадони навиштан ва хонданро медонистагӣ интихоботи умумӣ эълон гардид.

Аҳволи иқтисодии кишвар вазнин буд. Аз ин монополистони англис, франсуз, немис ва Америкаи Шимолӣ истифода бурданд. Онҳо соҳаҳои ҳалкунандаро ба даст гирифтанд.

Аҳволи Аргентина Муборизаи тӯлонии дохилӣ, чанги зидди Парагвай аҳволии иқтисодии Аргентинаро хеле хароб карда буд.

Ҳукумати кишвар барои барқароркунии аҳволи дохилӣ корҳои зиёдро татбиқ намуд. Чунончи, дар Буэнос-Айрес банки милли кушода шуд. Иммигрантсия рағбатнок карда шуд. Дар натиҷа, 300 ҳазор нафар ба Аргентина кӯчида омад. Одамони аз Европа омада аз давлат дар асоси имтиёз замин мегирифтанд. Шаҳрҳои зиёд бунёд гардид, роҳҳои васеъ сохта шуданд. Маориф ва илму техника пеш рафт. Аксари мактабҳои динӣ пӯшида, ба ҷои онҳо мактабҳои дунявӣ кушода шуданд. Дар Буэнос-Айрес мактабҳои аскарони пиёда ва баҳрии ҳарбӣ таъсис ёфтанд, ба таълими ҳарбӣ асос гузошта шуд.

Соли 1876 оид ба иммигрантсия ва колонизатсия қонун қабул гардид. Мувофиқи қонун заминҳои бекори давлат ба майдонҳои аз 80 гектар зиёднабуда тақсим карда, ғурӯхта шуданд. Заминҳои ҳосилхези ҳиндуён кашида гирифта, ба афсарон ва аскарон дода шуд.

Ҳукумат дар айни вақт воридоти капитали хориҷиро низ дастгирӣ кард. Капитали воридкардаи Британияи Кабир дар соли 1914 аз 1,5 млн. долларро ташкил мекард.

Аммо аҳволи меҳнаткашон ҳанӯз ночор монда буд. Ниҳоят, синфи коргарон барои ҳукуки худ муборизаро сар карданд. Онҳо рӯзи кори 8-соата талаб намуданд. Соли 1895 Ҳизби сотсиалистӣ таъсис ёфт. Ин ҳизб барои бекор кардани таълими дин, ҷорӣ кардани андози ягона, муттаҳид намудани иттифоқи касаба ва рухсат додан барои намоишҳо мубориза бурд. Ба шаҳрвандони 18-сола (ғайр аз рӯҳониён ва ҳарбиён) ҳукуки интиҳоботи умумӣ дода шуд.

Аҳволи Америкаи Марказӣ Таъсири ШМА ба Америкаи Марказӣ бо суръати баланд афзуда рафт. Дар оқибати он Гватемалаи аз ҳол монда тобеи ШМА шуд.

Дар солҳои 1895–1896 Гондурас, Салвадор ва Никарагуа ба давлати ягона – Республикаи Бузурги Америкаи Лотинӣ муттаҳид шуданд. Айнан ин ягонагии давлатҳо ШМА-ро ба ташвиш андохт. Чунки, барои ШМА иттифоқи давлатҳое, ки дар роҳи сиёсати он дар Америкаи Марказӣ садд мегардад, даркор набуд. Монополияҳои ШМА ба гурӯҳҳои муҳолифати ин кишварҳо таъя карда, ба па-

роканда шудани Республикаи Бузурги Америкаи Марказӣ ноил гардиданд.

Канали Панама кушода шуду губернатори Америка дар минтакаи канал бо қувваҳои ҳарбии тобеъаш ба кишварҳои Америкаи Марказӣ хавф овардан гирифт.

Аболитсионизм (лотинӣ – несткунӣ, бекор кардан) – ҳаракати негрҳо барои озодӣ.

1. Гуломдорӣ дар Бразилия чӣ хел барҳам хӯрд?
2. Дар бораи барпо шудани республика дар Бразилия нақл кунед.
3. Ҳукумати Аргентина барои аз аҳволи ночори иқтисодӣ баровардани кишвар кадом чораҳоро дид?
4. Хусусиятҳои хоси асосии дохилиро дар тараққиёти давлатҳои Америкаи Лотинӣ қайд кунед.

1. Моҳияти „Қонуни тиллоӣ“–ро шарҳ диҳед.
2. Қонун дар бораи колонизатсия дар Аргентина чӣ гуна дар амал татбиқ карда шуд?
3. Ҳизби сотсиалистӣ кадом мақсадҳоро ба пеш гузошта буд?
4. Фикр кунед: ба яқдигар низоъ андохтани мамлакатҳо ва халқҳо ба кадом оқибатҳо оварда расонд. Дар замони мо чӣ?

Аз шартномаи байни ШМА ва Республикаи Панама дар бораи канали Панама. Соли 1903.

„... **Моддаи 2.** Барои сохтан, нигоҳ доштан, аз он истифода бурдан, ба ҳолати санитарӣ овардан ва ҳимоя кардани каналеро, ки номи Республикаи Панамаро гирифтааст, ҳуқуқи истифода бурдан ва назорат намудани замин ва иншоотҳои зери обӣ дар доираи минтақаи 10 миля ба ихтиёри Штатҳои Муттаҳидаи Америка абадан супурда мешавад.

Моддаи 3. Республикаи Панама ҳамаи ҳуқуқҳо, ваколат ва тамоми ҳокимияти минтақаро ба Штатҳои Муттаҳидаи Америка месупорад...“

§ 19.

Ахvoli иҷтимоиву сиёсӣ ва иқтисодии империяи
Россия дар охири асри XIX – ибтидои асри XX

Соҳти сиёсии
Россия

Дар Россия ин вақт монархияи номахдуд ҳукм меронд, тамоми ҳокимият дар дасти император буд. (Дар китобҳои таърих нисбати ҳокимияти подшоҳӣ калимаҳои „чоризм“ („саризм“), „самодержавие“ ҳам истифода мешавад).

Тақягоҳи асосии ҳокимияти император помешикон ва калисои православӣ буданд. Хонаводаи худи император помешики аз ҳама калон буда, 7 млн. десятина (1 десятина – 1,1 гектар) замин дошт.

Ҳоҷагии помешикӣ садди асосии роҳи тараққиёти капитализм дар Россия буд. Помешикон бо тамоми ҷаҳдашон барои нигоҳ доштани тартиботи кӯҳна ҳаракат мекарданд.

Дар Россия синфи буржуазия ҳам буд. Сармояи он ҳам беш аз пеш меафзуд. Аммо нуфузи сиёсии буржуазия паст буд, дар идоракунии давлат қариб иштирок намекард.

Ахvoli иқтисодӣ Россия давлати аграрию индустриалӣ буд. Қисми асосии аҳолии кишвар дар деҳот истиқомат мекард. Сарфи назар аз ин, дар империяи Россия капитализм бошиддат пеш мерафт. Баробари воридоти капитали хориҷӣ саноати вазнин низ равнақ кард. Соҳаҳои металлургия, мошинсозӣ, нефт ва ангишт боло мерафт. Россия дар муддати кӯтоҳ ШМА-ро дар бобати истеҳсоли нефт ақиб гузошт ва дар дунё ба ҷои якум баромад. Ба хориҷа асосан карасин экспорт мекард. Дар бобати гудохтани металл дар дунё ба ҷои чорум баромад.

Дар ин давр боз як ҷараён хоси тараққиёти Россия буд: дар иқтисодиёти он монополияҳо ба вучуд омаданд. Масалан, дар металлургияи сиёҳи Россия „Продмет“, дар саноати ангишт „Продугол“ барин монополияҳои азим ташкил ёфтанд. Дар металлургияи ранга бо синдикатҳои заводҳои прокати мис ҷамъияти „Мед“ (1907) мавқеи ҳалкунанда дошт.

Боз як хусусияти хоси тараққиёти иқтисодии Россия аз он иборат буд, ки дар ин кишвар нисбат ба хориҷа баровардани капитал

ба мамлакат овардани капитал бартарӣ дошт. Ин агар аз як тараф заиф будани капитализми Россияро нишон диҳад, аз дигар тараф дар кишвар бисёр будани соҳаҳое, ки ба капитал ғоида меоранд ва аз бисёрии минтақаҳои дорои қувваи қори арзон далолат меоданд.

Қисми қалони капитали хориҷӣ дар соҳаи саноати мамлакат ба Франция тааллуқ дошт. Соҳаи кишоварзии Россия низ оҳиста-оҳиста пеш мерафт. Экспорти маҳсулоти ин соҳа ҳам меафзуд. Он асосан ғалла экспорт мекард.

Дар Россия баробари тараккии капитализм капитали молиявӣ низ ба вуҷуд омад. Банкҳои „Банки байналмилалӣ Петербург“, „Азов-Дон“ ва „Рус-Осиё“ дар ҳаёти мамлакат нақши қалон доштанд.

Сарфи назар аз он Россия дар охири асри XIX – ибтидои асри XX дар тараккиёти иқтисодӣ аз дигар давлатҳои бузург ақиб монда буд.

Сиёсати дохилӣ Дар қаламрави империяи Россия беш аз 100 миллату халқият иқомат доштанд. Ҳудудҳои онҳо дар асрҳои мухталиф ва дар шароити гуногуни таърихӣ аз тарафи Россия истило шуда буданд.

Дар заминҳои истилошуда сиёсати русикунонӣ бурда мешуд. Ҳаракатҳои миллию озодихоҳӣ, ки бар зидди зулми истилогарон сар мезаданд, бераҳмона паҳш карда мешуданд.

Аз ин рӯ, ақсарияти шаҳрвандони империяи Россия, хусусан халқҳои мустамлика ҳаёти вазнин доштанд. Ин боиси ягон вақт сар задани тарқиши бузург мегардид. Бар замми он, мағлубияти Россия дар ҷанги зидди Япония дар соли 1904 дараҷаи зиндагии мардумро боз ҳам вазнин кард. Дар ниҳояти қор ба сар задани инқилоби соли 1905 оварда расонд. Дуруст, инқилоб шикаст хӯрд. Табақаҳои ҳукмрон аз ин инқилоб сабақҳои зарурӣ барованданд. Сабақи асосӣ аз ҳаракати инқилобӣ дур сохтани деҳқонон буд. Сабақи дуюм, муаммои дар деҳот пайдо кардани тақягоҳи пурзӯри иҷтимоӣ ба шумор мерафт.

Барои амалӣ шудани ин ният ислоҳоти аграрӣ гузаронида шуд. Император Николайи II дар соли 1906 дар бораи ислоҳоти аграрӣ ва кӯчонидани деҳқонон фармон баровард. Ин ислоҳот бо ташаббуси сарвазир П. А. Столипин гузаронида шуд ва аз ин сабаб дар таърих бо номи „Ислоҳоти аграрии Столипин“ маълум аст. Мувофиқи он барои ба мулки хусусӣ соҳиб шудани деҳқонон 3 усули зерин амалӣ мегардид:

– бекоркунии заминҳои ҷамоавӣ ва бар ивази харида гирифтани ин заминҳо ба мулки хусусии деҳқонон таъдир додан ва додани ҳуқуқи фӯрӯхтани замин ба деҳқонон;

– ба воситаи „Банки деҳқонон“ расонидани ёрӣ ба деҳқонон барои харидани замини давлат ва помешикон;

– дар минтақаҳои марказии кишвар, ки замин намерасид, кӯчонидани як қисми деҳқонон ба Сибир, Туркистон, Шарқи Дур ва кишварҳои миллии империя.

Ислоҳоти аграрии Столипин ба табақа ҷудошавии аҳолии деҳтро ва болоравии бозори дохило ро пурзӯр кард. Мавқеи деҳқонони бо-давлат (кулакҳо)-ро мустаҳкам кард. Аммо ин ислоҳот ба заминдор-рии помешикӣ хотима гузошта натавонист.

Ғайр аз ин, деҳқонони кӯчидагӣ боз ба ҷойҳои бобоии худ маҷ-бур шуда меоманд. Чунки сиёсати муҳоҷирати деҳқонон аз нигоҳи моддӣ таъмин нашуд. Дар оқибати он аз нисф зиёди муҳоҷирон (шумораи умумии онҳо беш аз 3,5 млн. нафар буд) соли 1911 боз-гашта омаданд.

Ғайр аз ин сиёсати муҳоҷиркунӣ дар кишварҳои канории милли вазъияти сиёсиро тезтунд намуд. Барои ин заминҳои ба аҳолии кишварҳои канорӣ, хусусан ба мардуми Туркистон мансубро ба кӯ-чида омадагон додан сабаб шуд, бинобар ин сабаб аҳволи аҳолии маҳаллӣ хеле вазнин шуд.

Ҳамин тариқ, Столипин кишварро „ором“ карда натавонист. Та-бақаҳои ҳукмрон истеъфои онро талаб карданд. Кор ба он нарасида, соли 1911 Столипин парронда шуд. Сарфи назар аз хатоҳои сиёсати аграрии Столипин барои инкишофи капитализм дар деҳот роҳ ку-шод.

Самодержавие – низоми давлати номаҳдуди монархия дар Россия, ҳокимияти мустабид.

Ислоҳот – ба кулӣ дигар сохтани тартиботи мавҷуда дар ягон соҳа.

Ислоҳоти аграрӣ – дигар кардани тартиби истифода аз заминро об, заминдорӣ.

Саризм – сохти давлатие, ки ба ҳокимияти номаҳдуди император, монархияи Россия асос шудааст.

1. Сохти сиёсии Россияро бо сохти сиёсии Британияи Кабир, Германия ва Франция киёс намоед.
2. Хусусиятҳои хоси тараққиёти иқтисодии Россияро қайд намоед.
3. Дар бораи моҳият ва оқибатҳои ислохоти аграрии Столипин чи-хоро доништа гирифтаед?

Маҳсулоти асосии экспорти Россия дар соҳаи хочагии кишлок галла буданашро эзоҳ диҳед.

§ 20. Сиёсати хориҷии Империяи Россия

Империяи Россия – давлати мустамликавӣ

Россия низ яке аз давлатҳои пурқудрати му-стамликадор буд. Бо роҳи ҷангҳои истилогарона империяи калон ташкил карда буд. Аммо империяи мустамликавии Россия аз империяи мустамликавии Британияи Кабир ё Франция фарқ мекард.

Ин тафовут пеш аз ҳама дар таркиби ҳуди империя дохил кардани ҳудудҳои забтшуда намоён буд. Аз ин рӯ Россия дар уқёнус ё дар қитъаҳои дигар мустамлика надошт.

Масалан, қисми забтшудаи Осиёи Миёна бевосита ба таркиби им-перия дохил шуда, дар ин ҷо генерал-губернатории Туркистон ташкил гардид. Аз ин хусус ба шумо аз „Таърихи Ўзбекистон“ маълум аст.

Яке аз самтҳои асосии сиёсати истилогаронаи Россия бар-по намудани ҳукмронӣ дар Балкан, Шарқи Дур, Баҳри Сиёҳ ва гулӯ-гоҳҳои Босфор ва Дарданелли мансуби давлати Усмонӣ ва Осиёи Миёна буд. Россия баъди солҳои 70-уми асри XIX ҳам сиёсати забткоронашро дар Осиёи Миёна давом дод. Соли 1873 хонии Хива ба вассал табдил дода шуд. Пурра мутеъ кардани Осиёи Миёна соли 1885 рӯй дод.

Ҷанги Россияю Давлати Усмонӣ

Соли 1875 дар Босния ва Герсеговина бар зидди давлати Усмонии мустамликадор шӯриш рӯй дод. Онҳо истиклоли миллии худро талаб карданд. Дар Булғория низ чунин шӯриш сар зад. Аммо шӯриш бераҳмона пахш карда шуд. Бӯҳрони Балкан бори дигар манфиатҳои давлатҳои бузургро ба ҳам зид кард.

Соли 1876 дар ҷанги Сербия–давлати Усмонӣ дасти давлати Усмонӣ боло шуд. Дар чунин шароит Россия аз давлати Усмонӣ

талаб кард, ки бо Сербия шартномаи сулҳ имзо карда, лашкарашро демобилизатсия намояд.

Давлати Усмонӣ бо Сербия шартномаи сулҳро имзо намуд, лекин лашкарашро демобилизатсия накард. Ин барои Россия айни муддао шуд. Россия 24 апрели соли 1877 бар зидди давлати Усмонӣ чанг эълон кард. Сербия ва Черногория ҳам дар чанг иштирок карданд. Россия ба давлати Усмонӣ талафоти калон расонд.

Муваффақиятҳои Россия Британияи Кабирро ба ташвиш андохт ва киштиҳои ҳарбии худро ба баҳри Мармар даровард. Он талаб кард, ки агар лашкари Россия ба шаҳри Константинопол дарояд, бо Россия алоқаи дипломатиашро меканад.

Шартномаи Сан-Стефано

Дар соли 1878 дар Сан-Стефано шартномаи Россия-давлати Усмонӣ имзо карда шуд. Ин шартнома харитаи сиёсии нимҷазираи Балканро тамоман дигар кард. Масалан, Булғория ба ном тобеи давлати Усмонӣ, дар амал мустақил шуд. Черногория, Сербия ва Руминия чун давлатҳои комилан мустақил эътироф шуданд. Давлати Усмонӣ мебоист ба Россия ба миқдори калон тоvon медод. Аммо шартномаи Сан-Стефаноро Британияи Кабир эътироф накард. Вай аз нав дида баромадани шартномаро талаб кард. Германия ва Австрия-Венгрия ҳам ба ин талаб шарик шуданд. Россияи танҳомонда ба даъват намудани конгресси Берлин ноилоҷ розӣ шуд.

Конгресси Берлин

Конгресс 13 июни соли 1878 сар шуд. Дар конгресс санаде бо номи „Трактати Берлин“ имзо шуд. Ин санад аҳамияти муваффақиятҳои Россияро дар натиҷаи шартномаи Сан-Стефано кам кард. Масалан, киштиҳои Британияи Кабир ҳуқуқи даромадан ба баҳри Сиёхро пайдо карданд. Ҷазираи Кипр ба Британияи Кабир, Босния ва Герсеговина ба Австрияю Венгрия инъом карда шуд. Булғория ба ду тақсим карда шуд. Ба Россия бар ивази қисми калони товони давлати Усмонӣ худудҳои Ботуми, Карс ва Ардагани Кавказ дода шуд. Мустақилии давлатҳои Черногория, Сербия ва Руминия эътироф шуд.

Сиёсати Шарқи Дур

Доираҳои савдою саноати Россия аз истилои Шарқи Дур манфиатдор буданд. Аз ин рӯ соҳилҳои Амур ва кишвари Приморе забт карда шуд.

Аз ин боис Россия мехост, ки бо Япония муносибаташро нағз кунад. Дар экспедитсияи ШМА, Британияи Кабир ва Франция, ки

бар зидди Япония буд, Россия иштирок накард. Соли 1875 ҳукумати Япония аз даъвои Сахалини Чанубӣ даст кашида, ба имзо шудани шартнома оиди ба Япония дода шудани як қисми шимоли чазираҳои Курил муваффақ шуд.

Зиддиятҳо дар масъалаи Осиёи Миёна

Дар солҳои 70-ум байни ҳукумати Россия ва Британия оид ба аниққунии доираи таъсир дар Осиёи Миёна музокира сар шуд ва он бо имзои созишномаи соли 1873 ба охир расид. Мувофиқи он Россия Афғонистонро берун аз доираи таъсири худ донист. Британияи Кабир бошад аз даъвои Хива даст кашиданӣ шуд. Лекин Британияи Кабир ба Афғонистон аз сари нав лашкар кашид. Аммо мардуми афғон бар зидди истилогарон шӯриш бардошт. Ба шӯриш арбоби сиёсӣ Абдурахмон сарварӣ мекард, ки он зери таъсири Россия буд. Шӯришгарон дере нагузашта лашкари англисҳоро торумор карданд.

Россияи ба мақсади стратегиаш расида барои истилои нав ба худуди Туркменистони ҳозира даромад. Дар чунин шароит низои байни қabilaҳои туркман ва набудани ягонагӣ дар байни онҳо барои Россия хеле мусоид буд.

Дар натиҷа соли 1885 шаҳри Кушка забт карда шуд. Баъд аз ин байни Британияи Кабир ва Россия масъалаи тақдири Афғонистон ва муқаррар кардани сарҳади он ҳал гардид. Мувофиқи шартномаи соли 1891 худуди аз тарафи Россия истилошудаи Осиёи Миёна ва Помир сарҳади байни Россия ва Афғонистон муқаррар карда шуд.

Чанги Россияю Япония

Муносибатҳои Россияю Япония ба туфайли Хитой ва Манчурия тезутунд шуд. Сар задани чанги байни ду давлат наздик шуда буд. Япония ин ҳолатро нағз дарк карда, роҳҳои наздикшавӣ бо давлатҳои бузургро мечуст. Ниҳоят, соли 1902 бо Британияи Кабир шартнома имзо кард. Онҳо дар бораи дастгирии якдигар дар ҳама ҳолат ба созиш омаданд.

ШМА Японияро дар чанги зидди Россия рағбатнок мекард. Япония аз ҷиҳати ҳарбӣ тайёр шуда, то эълони чанг флоти ҳарбиаш соли 1904 ба қувваҳои ҳарбии баҳрии Россия дар Порт-Артур ҳамла овард ва ба он талафоти калон расонд (Ба иловае, ки дар саҳифаи 155 оварда шудааст, нигаред).

Россия аз нигоҳи ҳарбию иқтисодӣ ба чанг тайёр набуд. Дар оқибати он ҳам дар баҳр, ҳам дар хушкӣ шикаст хӯрд. Ниҳоят,

Порт-Артур ҳам таслим шуд. Соли 1905 флоти рус дар назди Су-сима зарбаи саҳт дид. Ҳамин тариқ, флоти укёнуси Ором тамоман мағлуб гардид.

Дар чунин шароит Россия ғайр аз имзои шартномаи сулҳ бо Япония роҳи дигар надошт. 23 августи соли 1905 бо миёнаравии ШМА чунин шартнома имзо шуд.

Мувофиқи шартнома Россия зери таъсири Япония будани Кореяро эътироф кард. Япония ҳуқуқи ба ичора гирифтани Порт-Артурро пайдо кард. Қисми чанубии ҷазираи Сахалин ба Япония дода шуд.

Демобилизатсия – озод кардан аз хизмати ҳарбӣ.
Трактат – шартномаи байналмилалӣ, созишнома.

1. Империяи мустамликавии Россия аз дигар империяҳо бо кадом ҷиҳатҳои худ тафовут дошт?
2. Манфиатҳои Россия бештар аз ҳам бо давлати Усмонӣ зид меомад. Дар ин ҷо кадом омилҳо муҳиманд, эзоҳ диҳед.
3. Дар бораи ҷанги Россияю давлати Усмонӣ дар солҳои 1877–1878 ва оқибатҳои он чихоро доништа гирифтед?
4. Оқибатҳои ҷанги Россияю Япония аз ҷиҳи иборат буд?

1. Россия Осиеи Миёнаро бо кадом усул идора кард?
2. Моҳияти шартномаи Сан-Стефаноро эзоҳ диҳед. Он баъдтар чӣ гуна тағйир дода шуд?
3. Пайдо шудани бозори ягонаи дохилӣ баъди муттаҳид шудани Германия ба тараққиёти пуравчи он оварда расонд. Россия гарчанде дар тӯли асрҳо давлати ягона буд, аз нигоҳи иқтисодӣ ақибмонда буд. Инро чӣ гуна эзоҳ дода мумкин?

§ 21.

Ташкилѐбии Думаи давлатии Россия

Харакати иҷтимоӣ

Сатҳи зиндагии аҳолии Россия нисбат ба давлатҳои Европай Ғарбӣ хеле паст буд. Ин ҳолат натиҷаи набудани муҳолифати конституционие, ки дар кишвар гузаронидани ислоҳоти амиқи иқтисодию сиёсиро талаб карда тавонад, буд. Сохти ҳукмрони мавҷуда душмани ашаддии гузаронидани ин гуна ислоҳот буд.

Рӯзи кории корхонаҳо 12–14 соат давом мекард. Коргари кирои фабрика маҷбур буд, ки маҳсулотро аз дӯкони хӯҷаи худ чун насия бихарад. Дӯкон барои соҳибони корхона вазифаи воситаи эксплуататсияи иловагии коргаронро иҷро мекард. Дар кишварҳои канории миллии дурдаст аҳволи коргарон хеле вазнин буда, онҳо ҳукуке надоштанд.

Дар ҷамъият гурӯҳҳо ва ташкилотҳои буданд, ки ғами дигар сохтани тартиботи мавҷударо меҳӯрданд. Гурӯҳи „Озодкунии меҳнат“, ки ба он Г.В.Плеханов раҳбарӣ мекард, яке аз онҳо буд. Ин гурӯҳ соли 1883 ташкил шуд. Вай синфи коргарро қувваи инқилобӣ меҳисобид. Аммо тарафдори бо роҳи шӯриши мусаллаҳона гирифтани ҳокимият набуд. Вай тарафдори бо роҳи татбиқи ислоҳот дигар сохтани ҷамъият буд.

Соли 1895 дар Петербург „Иттифоқи мубориза барои озодкунии синфи коргар“ ташкил шуд. Соли 1898 ҳамаи гурӯҳҳои сотсиал-демократӣ ба „Ҳизби коргари сотсиал-демократии Россия“ (ХКСДР) муттаҳид шуданд. Аз соли 1903 сар карда раҳбарии қаноти болшевикии ин ҳизб ба В.И.Улянов (Ленин) гузашт.

Болшевикон барои барпо намудани ҷамъияте мубориза мебуданд, ки дар Россия мулки хусусиро мутлақо инкор карда, аъзоёни ҷомеа ба истисморшаванда ва истисморкунанда ҷудо намешаванд, ҳокимияти давлатӣ асосан ба дасти синфи коргар гузашта, тамоми мулк аз онҳо давлат мегардид.

Онҳо барои бунёд кардани чунин ҷомеа ғояи бо роҳи шӯриши мусаллаҳонаи коргарон (аслан табaddулоти давлатӣ) дигар кардани сохти мавҷударо тарғиб мекарданд.

Оғози инқилоби соли 1905 9-уми январи соли 1905 дар таърихи Россия инқилоби аввалин рӯй дод. Ин инқилоб дар натиҷаи бад шудани аҳволи зиндагии меҳнат-

кашони Россия, хусусан баъди ҷанги русу япон ба амал омад.

9-уми январи соли 1905 аз коргарони Петербург 250 ҳазор нафар ҳанӯз ҳам ба „одилӣ“-и император бовар карда, барои баёни илтимоси худ ба намоиши осоишта баромаданд. Дар илтимосномаи онҳо ҷеғ задани Маҷлиси муассисон, додани озодиҳои демократӣ, ҷорӣ намудани рӯзи кори 8-соата зикр шуда буд.

Аммо Николайи дуюм намоиши осоиштаро зер тир гирифт. Ин воқеа дар таърихи Россия бо номи „Якшанбеи хунин“ даромадааст.

Чавобан ба воқеаи „хунин“-и Петербург коргарони Москва, Рига, Варшава, Боку ва дигар шахрҳо корпартоӣ намуданд, намоишҳо авҷ гирифтанд. Дар кишвар ҳаракати деҳқонӣ из сар шуд. Ҳаракати инқилобӣ ҳатто ба баъзе қисмҳои ҳарбӣ низ таъсир расонд. Масалан, матросҳои брононосеси „Потёмкин“-и флоти баҳри Сиёҳ тобистони соли 1905 шӯриш бардоштанд.

Ташкилҳои парламент дар Россия

Чунин давом кардани ҳаракати инқилобӣ Николаи II-ро маҷбур кард, ки ба қароре ояд. Он Манифест эълон кард. Дар ин манифест озодии вичдон, суҳан, матбуот, гузаронидани чамъомадҳо ва ташкили иттифокҳои гуногун, инчунин қорӣ карда шудани ҳоқимияти қонунбарор – Думаи давлатӣ (парламент) ваъда дода шуда буд.

Ҳукумат декабри соли 1905 дар бораи интихобот ба Думаи давлатӣ қонун қабул кард. Моҳи апрели соли 1906 Думаи якуми давлатӣ қори худро сар кард. Масъалаи аграрӣ масъалаи асосии фаолияти Дума гардид. Қоряки депутатҳо аз намояндагони деҳқонон буданд. Онҳо дар дума ба байни деҳқонон тақсим кардани тамоми заминро талаб мекарданд. Ин дар амал маънои нест шудани заминдорӣ помешкиро дошт.

Николаи II аз вазъияти қори дума дар хавотир буд. Дума чуноне, ки подшоҳ меҳост, гапдари набаромад. Аз ин боис Николаи II думаро пароканда кард.

Январии соли 1907 ба Думаи дуюми давлатӣ интихобот гузаронида шуд. Дар ин Дума низ масъалаи аграрӣ масъалаи асоситарин шуд.

Дума оид ба масъалаи аграрӣ лоиҳаи пешниҳодкардаи ҳукуматро тасдиқ накард. Ҳукумат дарҳол „сотсиал-демократҳои дума ба табаддулоти давлатӣ тайёри мебинанд“ гуфта айб гузошт ва талаб кард, ки онҳоро аз дума бароранд. Бо баҳонаи тӯл кашидани ҷавоб ба он талаб Николаи II 3 июн бори дигар думаро пароканда кард. Ҳамин тариқ, инқилоби нахустини рус бо мағлубият поён ёфт.

Қонуни нав оид ба интихобот

3 июни соли 1907 қонуни нави интихобот қабул шуд. Дар қонуни нав манфиати табақаи ҳукмрон пурра ифода ёфта буд. Масалан, овози як помешик ба овози 4 буржуазии қалон, 260 нафар деҳқон ва 543 нафар коргар баробар буд.

Дар айни замон парламенти Россия ба парламенти дупалатагӣ табдил ёфт. Шӯрои давлатӣ вазифаи палатаи болоии парламентаро иҷро мекард. 50 ғоизи аъзоёни Шӯрои давлатиро император таъин мекард. Ҳукумат дар назди император ҷавобгар буд. Вай ҳуқуқи „вето“ ҳам дошт. Зоҳиран Россия ба монархияи конституционӣ табдил ёфта буд.

Дар амал бошад, ҳокимияти подшоҳ номаҳдуд монда буд ва ба халқ баъзе ҳуқуқҳо, аз ҷумла ба коргарон ҳуқуқи муттаҳид шудан ба иттифоқҳои касаба дода шуд.

Барои корпартоӣ ба ҷавобгарии ҷиноӣ кашидан бекор ва деҳқонон аз супурдани ҳаққи замин озод карда шуданд.

Дар ихтиёри ҳокимияти подшоҳ бошад ҳам муассисаи ваколатӣ – парламент ҷорӣ карда шуд.

Манифест (лотинӣ) – муроҷиати хаттии ҳукумат ба халқ бино ба воқеаи хеле муҳим.

Эксплуататсия (франсузӣ) – аз худ кардани меҳнати дигарон аз тарафи мулкдорон.

1. Хусусиятҳои ба худ хоси ҳаракати иҷтимоии Россияро кайд кунед.
2. Ба таълимоти болшевикҳо оид ба аз навсозии ҷамъият аз нуқтаи назари имрӯз баҳо диҳед.
3. Дар бораи сабабҳо ва оқибатҳои инқилоби якуми рус чихоро доништа гирифтаед?
4. Дар Россия парламент (Думаи давлатӣ) чӣ хел ба вучуд омад?

1. Дар бораи аҳволи корхонаҳои Россия мулоҳиза ронед.
2. „Якшанбеи хунин“ ба кадом оқибатҳо оварда расонд?
3. Дар бораи қонунҳои Россия оид ба интиҳобот реферат тайёр кунед.

Дар бораи Думаи давлатии имрӯзаи Федератсияи Россия маълумот гирд оваред.

§ 22.

Империяи Австрияю Венгрия дар охири асри XIX – ибтидои асри XX

Соҳти сиёсӣ

Империяи Австрияю Венгрия соли 1867 дар асоси созишномаи доираҳои ҳукмрони Австрия ва Венгрия ташкил ёфт.

Ба таркиби шоҳии Австрия империя Чехия, Моравия, Галитсия ва Буковина, ба таркиби Венгрия бошад, Словакия, Хорватия ва Трансилвания дохил мешуд.

Худи ҳамон сол конститутсияи нави империя қабул шуд. Мувофиқи он ҳукмдори умумии империя императори Австрия буд. Император аз намояндаи сулолаи Габсбургҳо буд. Ин сулола империяро аз соли 1867 то соли 1918 идора кардааст.

Дар Австрия ҳокимияти император аз тарафи рейхстаг, дар Венгрия бо Сейм маҳдуд шуда буд. Аз ин рӯ Австрияю Венгрия монархияи конститутсионӣ буд.

Баъди ташкили империя 3-то вазорати умумии империявӣ таъсис дода шуд: 1. Корҳои хориҷӣ. 2. Ҳарбӣ ва баҳрӣ. 3. Молия. Дигар вазоратҳо дар ҳар ду қисми империя таври мустақил фаъолият доштанд. Венгрия ба парламент, ҳокимияти иҷроия, ба маъмурияти сиёсӣ ва мухторияти маъмурии худ соҳиб буд. Аксарияти империяро мардумони славяни тобеъгардида ташкил медоданд.

Тараққиёти иқтисодии Австрияю Венгрия

Дар чоряки охири асри XIX Австрияю Венгрия нисбат ба дигар давлатҳои мутараққии Европа ақибмонда буд. Дар кишвар мавҷуд будани боқимондаҳои феодализм суръати тараққиёти саноатиро нисбат ба кишварҳои пешрафтаи Европа суст мекард.

Аҳолии шаҳрҳо сеяки аҳолии тамоми Австрияю Венгрияро ташкил медод. Ҳатто дар қисми хеле пешрафтаи империя – Австрия аҳолии деҳот аксариятро ташкил мекард.

Созишномаи Австрияю Венгрия барои аз нигоҳи иқтисодӣ пешрафтани Венгрия омили муҳим шуд. Дар заминаи саноати ангишти Венгрия соҳаи металлургия инкишоф ёфт. Лекин дар Венгрия саноати озуқаворӣ соҳаи асосӣ шуда монд. Дар Венгрия нисфи маҳсулоти озуқаи империя истеҳсол карда мешуд.

Дар минтақаҳои индустриалии империя ба мисли Австрияи поён ва Чехия мутамарказ шудани истеҳсолот ва пайдошавии монополияҳо хеле босуръат давом мекард.

Дар ибтидои асри XX капитали ссуда (қарз) асосан дар банкҳои калони Вена ғун шуд. Дар ҳаёти кишвар таъсири олигархияи молиявӣ пурзӯр шудан гирифт.

Дар айни замон як хусусияти ба худ хоси тараққиёти империя – ба капитали хориҷӣ вобаста будани он пурзӯр буд. Банк-

ҳои Франция, Белгия ва Германия бо роҳи қарз додан ва ба саноат маблағ ҷой кардан, Австрияро бо капитали худ пур карда партофтанд.

Соҳаҳои саноати металлургия, мошинсозӣ, электротехникаи Австрияю Венгрияро фирмаҳои Германия аз ҷиҳати молиявӣ таъмин карда меистоданд. Мавқеи капитали немисҳо дар корхонаҳои бофандагӣ ва мошинсозӣ ҳам баланд буд. Капитали немис ба соҳаи кишоварзӣ ҳам даромада омад.

Ҳаракати иҷтимоӣ Меҳнаткашони империя барои ҳуқуқи худ мубориза бурдаанд. Ҷунончи, дар пойтахти империя – шаҳри Вена намоиши оммавии коргарон ба амал омад. Намоишчиён озодихои демократиро талаб мекарданд.

Ҳукумат ҷавобан ба он раҳбарони ҳаракати коргарии Австрияро дар хиёнат ба давлат айбдор карданд. Суд онҳоро ба муддатҳои дароз аз озодӣ маҳрум кард.

Ҳукумати Австрия ҳам аз Бисмарк иборат гирифта, соли 1884 бар зидди ҳаракати коргарӣ „қонуни фавқуллода“ ҷорӣ кард. Ин қонун бар зидди ҳаракати коргарӣ барои пурзӯр намудани террори политсия руҳсат меод. Иттифоқҳои касаба пароканда карда шуданд. Нашри рӯзномаҳои коргарӣ манъ шуд. Сарфи назар аз он, коргарон муборизаро давом меоданд. Соли 1889 Ҳизби сотсиал-демократии Австрия (ҲСДА) ташкил ёфт.

Дар барномаи ҳизб ҷорӣ намудани озодихои сиёсӣ, қабул кардани қонун дар бораи интихоботи парламент бо роҳи овоздиҳии баробар, бевосита ва пинҳонӣ, аз давлат ва мактаб ҷудо кардани калесо, кам кардани рӯзи корӣ талаб карда мешуд.

Ҳаракати коргарӣ торафт қувват гирифта, ҳукумат маҷбур шуд, ки соли 1907 дар бораи ислоҳоти тартиби интихобот қонун қабул кунад.

Ҳаракати миллию озодихоӣ Дар империя қувваҳои шовинистие буданд, ки дар ҳар ҳел шароит халқҳои славянро дар ҳолати мустамлика нигоҳ доштани мешуданд. Онҳо ҳатто ҳизбҳои сиёсии худро ташкил карданд. Яке аз онҳо Ҳизби пангерманӣ, дигар Ҳизби сотсиалистҳои христиан буд.

Арбобони Ҳизби сотсиал-демократҳои христиан, ки аксарашон католикҳо буданд, ғояи „Германияи бузург“-ро яқоя бо ғояи осоиштагии синфӣ, „бо рӯҳи ваҳдат ва муҳаббат“ халқ кардани ҳар гуна низоъҳои иҷтимоӣ ва антисемитизм тарғиб мекарданд. Аммо

доираҳои ҳукмрон ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои славянро боздошта натавонистанд.

Муҳолифати чех ба Чехия ҳам додани ҳуқуқҳои сиёсиро талаб мекард. Ҳукумат ҷавобан ба он чораҳои таъкибро пурзӯр кард. Дар Чехия ҳатто ҳолати муҳосира эълон гардид. Аммо ин усул иродаи муҳолифати чехро шикаста натавонист. Мубориза давом кард, ниҳоят дар қорҳои суд ва маъмурӣ ду забон қорӣ карда шуд. Таҳсил дар донишгоҳи Прага ба ду забон (немис ва чех) мебуридагӣ шуд.

Дар Галитсия халқи украин зери зулми милли қарор гирифта буд. Ҳукумати Австрия бо доираҳои ҳукмони Галитсия созишнома имзо карда, идора кардани кишварро ба дасти онон супурд.

Дар даҳсолаи охири асри XIX зулми милли боз ҳам пурзӯр шуд. Аҳолии украини Закарпате „венгр“ қунонида шуд. Хорватия доимо дар ҳолати ҳарбӣ ва ғавқулудда нигоҳ дошта шуд, эътирози халқ бо таъкиби саҳт бешафқатона паҳш мегардид.

Бӯҳрони иқтисодӣ Соли 1912 дар Австрияю Венгрия бӯҳрони вазнини иқтисодӣ рӯй дод. Қорхонаҳои қалони саноатӣ ва савдо қасод шуданд. Имқонияти экспорти империя яқбора қам шуд. Ин бошад қризиси иқтисодиро боз ҳам қуқур қард. Сатҳи зиндагии мардум паҳт шуд. Табақаҳои ҳукмони империя зулми миллиро боз ҳам пурзӯр қарданд. Дар оқибати он муборизаи иқтисодӣ ва миллию озодихоҳӣ тезутунд шуда рафт.

Ба вазъияти вазнини империя нигоҳ нақарда, доираҳои ҳукмони Венгрия дар сиёсати истилоқаронаи Австрия дар Балқан ғабол иштирок қарданд. Ҳатто лашқар аз сари нав ташқил қарда шуд. Ин маънои тайёрии империя ба қангро доҳт.

Дар шаҳри асосии Венгрия–Будапешт бар зидди ҳарбиқунонии кишвар, зулми милли ва омодагӣ ба қанг намоиши бисёрқазорнақара ба амал омад. Қувваҳои политсия зидди намоишқийн фиристода шуд. Оқибат дар Будапешт баррикадаҳо пайдо шуданд. Аммо нисбаи қувваҳо баробар набуданд. Аз ин рӯ қорқарон мақбур шуданд намоишро бас намоянд.

Ҳаракати иқтимой ва муборизаи миллию озодихоҳии славянҳои тарқибии империя аз қуқур шуда рафтани бӯҳрон дар империяи Австрияю Венгрия қалолат меод.

Дар қунин шароит баъзе аз арқобони сиёсат триализм (сегонагӣ) ро талаб намуқанд. Ғояи триализм дар ҳайъати империя ташқил шудани федератсияи се ҳудуд – Австрия, Венгрия ва заминҳои

славяниро пешниҳод мекард. Аммо доираҳои ҳукмрон аз пурзӯр шуда рафтани қисми славянии федератсия тарсида, ғояи триализмро рад карданд.

Ин ҳолат барои боз ҳам тезутунд шудани зиддиятҳои дохилии империя дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳон сабаб шуд.

Федератсия (лотинӣ – иттифок) – давлати ягонаи иттифоқӣ, ки аз якчанд давлатҳои дорои мустақилии муайяни сиёсӣ буда, дар як ҳудуд мебошанд.

Сӯда – аз ҳисоби гавари сарвати моддӣ пардохтани ғоиз ва бо шартӣ баргардонида додан, гирифтани пул ё сарвати моддӣ ба муддати муайян.

Антисемитизм – сиёсати миллию наҷодпарастии зидди яҳудиёро авҷ додан.

Баррикада – садди (девори) сунъӣ гузоштан.

1. Сохти сиёсии империяҳои Австрияю Венгрия ва Германияро муқоиса кунед.
2. Омилҳои, ки сабабҳои ақибмонии тараққиёти иқтисодии Австрияю Венгрия мешуданд, эзоҳ диҳед.
3. Ҳаракати иҷтимоӣ чист ва он дар Австрияю Венгрия чӣ хел сурат гирифт?
4. Мафҳуми „Ҳаракати миллию озодихоҳӣ“-ро шарҳ диҳед. Сабабҳои хеле тезутунд сурат гирифтани ҳаракати миллию озодихоҳӣ дар Австрияю Венгрия аз ҷиҳати иборат буданд?

1. Капитали хориҷӣ дар инкишофи Австрияю Венгрия чӣ гуна рол бозид?
2. Моҳияти „Қонуни фавқуллода“ аз ҷиҳати иборат буд?
3. Дар Чехия аз чӣ сабаб ҳуччатҳо ба ду забон бурда мешуд?
4. Австрияю Венгрия ба ҷанг чӣ гуна тайёрӣ медиданд?

§ 23. Сиёсати хориҷии империяи Австрияю Венгрия

Наздиқшавӣ бо Германия

Дар маркази сиёсати хориҷии империяи Австрияю Венгрия асосан масъалаи нимҷазираи Балкан қарор гирифта буд. Аз ин боис он барои мустақам ҷой гирифтани дар заминҳои славянҳои Балкан ва сусти қардани таъсири Россия дар ин минтақа ҳаракат мекард.

Австрияю Венгрия дар танҳои ин вазифаро ҳал қарда наметавонист. Аз ин боис вай ба Германия наздиқ шуд. Дар навбати худ

Германия ҳам аз ин наздикшавӣ манфиатдор буд. Чунки ин вақт Германия барои аз нав тақсим кардани дунёи дар байни давлатҳои азим тақсимшуда кӯшиш мекард. Барои ҷомаи амал пӯшидани ин орзу барои Германия иттифоқчи зарур буд.

Муносибатҳои байни Австрияю Венгрия ва Россия

Манфиати ин ду империя асосан дар нимчазираи Балкан бархӯрда буд. Австрияю Венгрия барои ба худ мутеъ кардани халқҳои славяни нимчазира ва ба мустамлика табдил додани кишвари онҳо ҳаракат мекард. Дар айни замон давлати Усмонӣ дар Балкан ҳудуди калони мустамлика дошт.

Халқҳои славян барои озодии миллии худ ҳамеша мубориза мебарданд. Онҳо дар ин мубориза ба Россия таъя мекарданд. Россия баробари дастгирӣ кардани муборизаи миллию озодихоҳии халқҳои славян ҳудаш низ мавқеъашро дар Балкан мустаҳкам карданӣ буд.

Аз ин боис манфиатҳои се империя дар Балкан доим ба ҳам зид меомад.

Сиёсати Австрияю Венгрия дар Балкан ба бадшавии муносибати он бо Россия оварда расонд. Эҳтимолияти сар шудани ҷанг байни ин ду империя наздик мешуд.

Дар конгресси Берлин Австрияю Венгрия ҳуқуқи зери итоат кардани Босния ва Герсеговинаро гирифт. Акнун мақсади он вазъияти мусоидро мунтазир шуда, ин ҳудудро истило намудан буд. Ниҳоят Австрияю Венгрия соли 1908 ба мақсади худ расид. Ин боиси боз ҳам тезутунд шудани муносибатҳои Австрияю Венгрия ва Россия гардид.

Ин ҳодиса, хусусан ба обрӯи Россия дар байни мардуми славян футур расонд. Чунки Россия пеши роҳи истилои Австрияю Венгрияро гирифта натавонист. Ба ин аз тарафи Германия дастгирӣ шудани Австрияю Венгрия ва дӯғу пӯписаи он оид ба сар кардани ҷанги зидди Россия сабаб шуд.

Ба ҷанг тайёри дидани Австрияю Венгрия

Ба ҳам зид омадани манфиатҳои давлати Усмонӣ ва Италия дар Африкаи Шимолӣ дар ниҳояти қор ба сар задани ҷанги байни онҳо дар соли 1911 оварда расонд. Мағлубияти Туркия дар ин ҷанг онро хеле заиф кард. Ин ҳолат барои авҷи муборизаи миллии халқҳои славян аз зулми Туркия шароити мусоидро ба амал овард. Давлатҳои мустақили Балкан – Булғория, Сербия, Черногория ва Юнони ба онҳо ҳамроҳшуда аз ин шароит истифода бурда,

Иттифоки Балканро ташкил карданд. Соли 1912 ин иттифоқ зидди давлати Усмонӣ ҷангро сар кард. Ин ҷанг ба таърих бо номи „Ҷанги якуми Балкан“ дохил шудааст. Ин ҷанг бо озод шудани славянҳо ва юнониҳои Балкан аз ҳукмронии давлати Усмонӣ ба охир расид. Аммо иттифоқчиён дар масъалаи тақсим кардани заминҳои аз давлати Усмонӣ озоднамуда муросо карда натавонистанд. Барои ин даъвои Булғория барои гирифтани ҳиссаи калон сабаб шуд. Ин даъво аз тарафи Австрияю Венгрия дастгирӣ пайдо кард. Австрияю Венгрия бо ҳамин роҳ иттифоки Балканро, ки ба мадади Британияи Кабир, Франция ва Россия умед баста буд, вайрон кардани буд. Чунки ин иттифоқ ба мустаҳкам шудани мавқеи Австрияю Венгрия дар Балкан имкон намерод.

Австрияю Венгрия ба ин мақсади худ расид. Ин империя соли 1913 ба Булғория, Сербия ва Юнон ҳучум кард. Ҳамин тариқ, Ҷанги дуюми Балкан сар шуд. Дар ин ҷанг Черногория ва Руминия ба Сербия ва Юнон ёрӣ расонданд. Душмани дирузаи умумӣ—давлати Усмонӣ ҳам бар зидди Булғория мечангид.

Дар Ҷанги дуюми Балкан Булғория шикаст хӯрд ва аз як қисми худуди ба даст овардааш маҳрум шуд.

Дар натиҷаи ҷанг Сербия ба давлати пешқадами Балкан табдил ёфт. Ҳамин тавр ҳолати ғайриҷашмдошт барои Австрияю Венгрия рӯй дод. Акнун Австрияю Венгрия ва Германия мағлуб сохтани Сербияи тавоногашта ва бо ҳамин усул расонидани футур ба таъсири Россия дар Балканро дар назди худ мақсад карда гузоштанд.

Мақсадҳои Австрияю Венгрия онро дар бобати сиёсати беруна тобеи мутлақи Германия карда монд. Австрияю Венгрия ба ҷанг тайёрӣ медид. Дар кишвар қисман сафарбарӣ эълон шуд. Соли 1914 парламент пароканда карда шуд. Дар чунин вазъияти ногувор аз тарафи миллатчиёни серб 28 июли соли 1914 кушта шудани вориси тахти Австрияю Венгрия Франс-Фердинанд барои сар кардани ҷанг аз ҷониби доираҳои ҳукмрони Австрияю Венгрия баҳона гардид. Дар кишвар диктатураи ҳарбӣ барпо шуд.

Диктатураи ҳарбӣ – ҳокимияти номаҳдуди ҳарбиён.

1. Австрияю Венгрия чаро сиёсати наздикшавӣ бо Германияро пеш гирифтанд?
2. Муносибатҳои Австрияю Венгрия ва Россия чӣ хел сураат гирифт?
3. Дар бораи ҷанги Балкан чихоро доништа гирифтед?

1. Чаро обрӯи Россия дар байни халқҳои славяни Балкан паст фаромад?
2. Иттифоқи Балкан чӣ гуна ташкил шуд?
3. Австрияю Венгрия ба ҷанги якуми ҷаҳон чӣ гуна тайёрӣ ме-дид?
4. Дар мисоли Булғория имконпазирии якбора ба якдигар душман шудани давлатҳои дируз иттифоқчиро чӣ гуна эзоҳ медиҳед?

§ 24. Италия дар охири асри XIX – ибтидои асри XX

Сохти сиёсии Италия

Дар ҷанги зидди Пруссия мағлубшавии Франция имкон дод, ки барои пурра муттаҳид шудани Италия садди охириин бартараф карда шавад.

3-юми октябри соли 1870 шаҳри Рим, ки зери Ҳимояи лашкари Франция буд, ба пойтахти шоҳии Италия табдил дода шуд. Ҳокимияти папа бо қасри Ватикан маҳдуд карда шуд. То ин дам папа Пийи IX барои ба Италия ҳамроҳшавии Рим зид баромада буд, онро лашкари Франция Ҳимоя мекард.

Италия аз нигоҳи сохти сиёсӣ монархияи конституционӣ шуда монд. Мувофиқи конститутсия парламенти дупалата (Сенат ва палатаи депутатҳо) ташкил карда шуд. Шоҳ Виктор Эммануили II ҳокимияти қонунбарорро бо парламент бо ҳам дид. Сенаторон аз тарафи шоҳ умрбод таъин мешуданд. Ҳокимияти иҷроия дар дасти Сарвазир буд.

Дар конститутсия баробарии ҳамаи шаҳрвандон дар назди қонун, дахлатнопазирии ҷои иқомат, озодии суҳан ва матбуот, гузаронидани ҷамъомадҳо эътироф шуда буд. Мазҳаби католикии дини насронӣ дини ягона шуда монд. Соли 1871 қонуне қабул шуд, ки он муносибатҳои давлат ва калисоро ба тартиб меандоخت. Қонун папаи Римро муқаддас ва дахлатнопазир эълон кард ва ба қароргоҳи он шаҳр-давлати Ватикан ҳуқуқи ба роҳ мондани муносибатҳои дипломатӣ бо дигар давлатҳо дода шуд.

Аҳволи иқтисодӣ Чун давлати миллӣ муттаҳид шудани Италия ҷараёни барқарор шудани сохти капиталистиро дар кишвар тезонид ва барои он шароит фароҳам овард. Аммо Италия ҳанӯз давлати аграрӣ монда буд.

Нисбат ба замин, асосан заминдории калон нигоҳ дошта шуд. Зиёда аз ин дар соҳа шаклҳои ақибмондаи истифодаи замин мавҷуд буд. Қисми калони замини помешикон ба порчаҳои хурд тақсим карда, бо шартҳои вазнин (бо шарти супурдани 3/4 қисми ҳосил) ба деҳқонон ба иҷора дода мешуд.

Дар айни замон дар назди мамлакат муаммоҳои калони молиявӣ пайдо шуд. Он дар оқибати зиёдшавии қарзи дохилию берунии Италия сар зад.

Барои пӯшонидани хароҷоти афзоянда ҳукумат заёмҳои давлатӣ баровард, инчунин маҷбур шуда, аз соҳибони капитал дар дохил ва хориҷи кишвар ёрдам пурсид.

Дар натиҷаи он қарзи давлатии Италия бошиддат меафзуд. Сарфи назар аз он, капитализм реша медавонд. Ҳукумат сохтмони роҳи оҳанро вусъат дод.

Сохтмони флоти савдо низ авҷ гирифт. Даре нагузашта флоти савдои Италия дар дунё ба ҷои сеюм баромад. Ҳукумат дуто туннеле сохт, ки он Италияро бо Франция ва Швейтсария мепайваст. Соҳаҳои нави саноат ба шакли ҷамъиятҳои саҳҳомӣ пайдо мешуданд. Мавқеи капитали банкӣ дар иқтисодиёти кишвар боло мерафт.

Ҷамъияти саҳҳомии „Фиат“, ки соли 1906 ташкил шуда буд, дар соҳаи кимиё, резина, мошинсозӣ, электр, саноати автомобил ва монанди инҳо мавқеи бузург дошт.

То саршавии Ҷанги якуми ҷаҳон Италия кишвари аграрӣ монд, аксари аҳолии коршоям дар соҳаи кишоварзӣ меҳнат мекард. Аммо шумораи аҳолие, ки бо кишоварзӣ машғул бояд шавад, дар деҳот сол то сол кам мешуд.

Ҳаракати иҷтимоӣ Аҳволи меҳнаткашони кишвар хеле вазнин буд. Италия дар бобати ба сари аҳоли тақсим намудани даромад дар Европаи Ғарбӣ ҷои охирино ишғол мекард.

Аҳвол хусусан дар ҷануби мамлакат вазнин буд. Дар оқибати он аксари шахрвандони Италия барои кор ба кишварҳои хориҷа ме-рафтанд.

Халқи Италия барои беҳбудии аҳволи худ ва ҳукуқҳои маҷбур буд мубориза барад. Дар оқибати ин мубориза Ҳизби сотсиалистии Италия ташкил ёфт.

Аҳволи деҳқонон низ хеле вазнин буд. Ин зиндагии вазнин ба сар шудани шӯриши деҳқонон дар Ситилия оварда расонд. Корпартоии умумие, ки соли 1898 дар Милан рӯй дод, ба ҷангҳои бар-

рикадавии 5-рӯза оварда расонд. Ҳукумат ҳаракати коргаронро ба қувваи армия пахш намуд.

Дар байни солҳои 1903–1914 (бо танаффусҳои маълум) ҳукумати Италияро арбоби намоёни сиёсии ҳамон Ч. Ҷолиитти идора кард. Ч. Ҷолиитти нағз медонист, ки имконияти харидкунии аҳолиро таъмин накарда, истехсолоти саноатиро ривоч додан мумкин нест. Барои ин ба меҳнаткашон музди нағз додан зарур аст. Аз ин хусус вай „Дар сафи пеши тараққиёти саноатӣ кишварҳои музди меҳнаташ калон меистанд“ гуфта буд. Дар даври вай қонунҳои қабул шуданд, ки барои ташкили иттифоқҳои касаба, корпартоӣ руҳсат медоданд, истифодаи меҳнати занон ва бачагонро дар сменаи шабона манъ мекарданд, сензи молу мулк ва саводнокии интиҳобқунандагонро бекор кард.

Дар айни вақт вай тарафдори баланд кардани роли давлат дар иқтисодиёти кишвар буд. Бино ба фикри вай давлат бояд дар байни меҳнат ва капитал вазифаи доварро иҷро намояд.

Сиёсати хориҷӣ Дар сиёсати хориҷии Италия таъсири тарафдорони „ирредентизм“ пурзӯр шуда буд. Ин ҳолат муносибатҳои онро бо кишварҳои ҳамсоя бад мекард.

Он худудхоеро, ки Италия меҳост дар Африкаи Шимолӣ забт намояд, он ҷойҳоро пасу пеш Франция ишғол кард. Ин ҳолат Италияро бо Германия наздик кард. Италия ба Иттифоқи Австрияю Венгрия ва Германия ҳамроҳ шуд.

Италияи дорои иттифоқӣ дарҳол Сомалиро истило намуд. Даре нагузашта Эритреяро ҳам забт кард. Инчунин ба Эфиопия ҳамла овард.

Барои истилои мустамликаҳои нав шароити мусоид бояд фароҳам меовард. Ҳукумати Италия айнан ин гуна шароитро фароҳам сохт.

Масалан, муносибатҳои тезутунди байни Италия ва Францияро бартараф карда шуд. Соли 1902 байни ин ду давлат созишнома имзо гардид. Мувофиқи он агар ба яке аз ин давлатҳо давлати дигар ҳуҷум кунад, мавқеи қатъии бетарафиро ишғол мекунанд.

Италия ба Австрия барои истилои Босния ва Герсеговина эътирози қатъӣ баён кард ва 1909 ба Россия созишномаеро имзо кард, ки тибқи он ҳар ду тараф манфиатҳои худро дар нимҷазираи Балкан ҳимоя мекарданд. Ҳар ду давлат барои нишон додани муқовимат ҳангоми ба кишварҳои Балкан даромадани Австрияю Венгрия аҳду паймон намуданд.

Италия шароити мусоиди дипломатӣ фароҳам сохта, соли 1911 ба Либия ҳамла овард. Либия он замон расман дар таркиби империяи давлати Усмонӣ буд. Ин ҳолат сабабгори ҷанги Италияю давлати Усмонӣ шуд. Ҷанг ба ғалабаи Италия поён ёфт. Аз соли 1912 сар карда, Либия ба мустамликаи Италия таъдир ёфт.

Сензи мулк – барои иштирок дар интихобот соҳиби мулкӣ муайян будани шаҳрвандон (дар дигар давлатҳо низ буд)

Ирредентизм – ҳаракати миллатчиён, ки заботи ҳудудҳои давлатҳои ҳамсояро, ки дар он ҷойҳо италянҳо иқомат доштанд, тарғиб мекарданд.

1. Сабабҳои нисбат ба дигар давлатҳои Европайи Ғарбӣ аз нигоҳи иқтисодӣ заиф ва давлати аграрӣ шуда мوندани Италияро қайд намоед.
2. Хусусиятҳои ба худ хоси тараққиёти иқтисодии Италияро эзоҳ диҳед.
3. Дар бораи қисмати вазнини меҳнаткашонӣ Италия чӣҳоро доништа гирифт?
4. Ҳукумати Ч. Ҷолитти дар сиёсати дохилиаш кадом тадбирҳоро амалӣ намуд?

1. Сохти сиёсии Италияро эзоҳ диҳед.
2. Кадом соҳаҳои саноати Италия тез тараққӣ мекард? Чаро?
3. Дар бораи фаъолияти ҷамъияти саҳҳомии „Фиат“ маълумот ҷамъ карда, реферат тайёр кунед.
4. Дар бораи муносибатҳои Италияю Россия мулоҳиза ронед.

§ 25.

Давлатҳои Балкан дар охири асри XIX – ибтидои асри XX

Аз тарафи Туркия истисмор шудани давлатҳои Балкан

Дар солҳои 70-уми асри XIX ҳам аксарияти славянҳои ҷанубӣ зери ӯғи истилогарони хориҷӣ зиндагӣ ба сар мебарданд. Танҳо як қисми заминҳои Черногория ва Сербия мустақил буданд. Славянҳои ҷанубӣ–булғорҳо, македониягӣҳо, славянҳои Босния ва Герсеговина, қисми калони сербҳо ҳанӯз зери ҳумкронии давлати Усмонӣ буданд.

Хорватҳо, словенҳо, як қисми славянҳои ғарбӣ (чех, словак, полякҳо) таҳти ҳумкронии Габсбургҳо монда буданд. Қисми дуҷуми

полякҳо аз зулми Германия, қисми сеюмашон аз дасти Россияи подшоҳӣ дар азоб буданд. Зулми хоричиён барои тараққиёти сиёсӣ иқтисодӣ ва маданияи халқҳои славян монеъгӣ мекарданд.

Ҳаракати миллию озодихоҳӣ

Аз солҳои 70-уми асри XIX сар карда муборизаи миллию озодихоҳии мардуми славян вусъат гирифт. Инқилобчиҳои ҷасури булғор Васил Левский нақшаи барпо намудани Республикаи демократии мустақили Булғорияро кашида буд. Вай дар Булғория кумитаҳои пинҳонии шӯришгаронро ташкил кард. Соли 1872 В. Левскийро гарчанде қатл карданд, аммо ҳаракати озодихоҳӣ суст нашуд. Соли 1876 дар Булғория шӯриш сар шуд. Шиори „Озодӣ ё марг!“ дар байрақи шӯришгарон сабт ёфта буд. Публицист ва шоири моҳир Христо Ботев ба ҳаракати озодихоҳӣ сарварӣ мекард. Вай дар ҷанги зидди туркҳо 1-уми июни соли 1876 қаҳрамонона ҳалок шуд. Рӯзи ҳалок шудани он дар Булғория чун Рӯзи хотира қайд мешавад.

Муборизаи халқи булғор хеле пурмашаққат давом кард. Қувваҳо баробар набуданд. Туркҳо иштирокчиёни озодихоҳиро бераҳмона аз шамшер гузаронида, аксари деҳоти онҳоро ба хокistar табдил доданд.

Ин ваҳшоният аҳли ҷамъияти аксар кишварҳоро дарғазаб намуд. Ҳукумати Россия бо нияти мустаҳкам намудани мавқеи худ дар Балкан аз шӯришҳо истифода бурданӣ шуд ва тарафи славянҳои Балканро гирифт.

Давлати Усмонӣ маҷбур шуда, истиқлоли Черногория ва Сербияро эътироф кард. Ҳудуди онҳо хеле васеъ шуд. Руминия ҳам чун давлати мустақил эътироф шуд.

Ҳукумати Россия 24-уми апрели соли 1877 бар зидди давлати Усмонӣ ҷанг эълон кард. Дар ин ҷанг давлати Усмонӣ мағлуб гардид, давлати мустақили Булғория ташкил карда шуд.

Аз нав барқарорёбии Булғория

Соҳти давлатии Булғория аз нав ташкилшударо Конститутсияи соли 1878-уми он пешбинӣ мекард. Бинобар он дар Булғория монархияи конститутсионӣ эълон шуд. Конститутсияи истиқлоли Булғорияро дар амал тасдиқ намуд.

Аммо аз мустаҳкамшавии мавқеи Россия дар Балкан ва ташкилҳои Булғория тавоно Британияи Кабир ва Австрияю Венгрияро ба ташвиш андохт. Аз ин боис онҳо Россияро маҷбур карданд, ки барои аз нав дида баромадани сулҳи Сан-Стефано розигӣ диҳад.

Конгресси байналмилалии Берлин айнан ба ҳамин масъала бахшида шуда буд. Конгресс ин масъаларо дида баромад ва дар бораи кам кардани ҳудуди Булғорияро, ки дар сулҳи Сан-Стефано зикр шуда буд, қарор қабул намуд.

Ахволи сиёсии дохилӣ баъди эълони истиқлол

Императори Россия Александри II дар бораи ба тахти давлати Булғория шинондани додарарӯси худ ва дар айни замон афсари Пруссия Александр Баттенберг таклиф ба миён гузошт. Маҷлиси бузурги халқии Булғория ин пешниҳодро маъқул донист.

Аммо ҳукмдори нав сиёсати мустақилона аз Россияро пеш бурданӣ шуд. Барои он давлатҳои вайро дастгирикунанда зарур буд. Аз ин боис А.Баттенберг сиёсати наздикшавӣ бо давлатҳои Ғарбро пеш бурд. Ин сиёсати вай пеш аз ҳама иваз кардани афсарони рус, ки дар лашкари Булғория хизмат мекарданд, ба афсарони немис бараъло намоён шуд. Акнун ҳукумати Россия онро чун душмани давлати худ мешумурд.

Александр Баттенберг барои мустаҳкам намудани мавқеъаш дар мамлакат ҳаракат карда, ба Булғорияи ягона аз нав ҳамроҳ шудани қисми ҷанубӣ ва шимолиро эълон намуд. Ин ҳолатро дигар давлатҳои славянии Балкан зидди манфиатҳои худ донистанд.

Россия ҳам мебоист манфиатҳои онҳоро низ ба инобат мегирифт. Аз ин сабаб ҳукумати Александри II ба сифати эътироз афсарони худро аз Булғория ҷеғ зада гирифт. Дар чунин шароит як гурӯҳи афсарони олимақоми тарафдори Россия соли 1886 Александр Баттенбергро маҷбур карданд, ки аз тахт даст кашад. Аммо қувваҳои ҳукумат он афсаронро ба ҳабс гирифтанд. Дар ниҳояти қор муносибатҳои дипломатии Россияю Булғория қанда шуд. Бар замми он ба тахти Булғория номзади Австрияю Венгрия Фердинанд Кобург гузашт.

Соли 1908 Булғорияи ба мадади Австрияю Венгрия умедвор худро аз давлати Усмонӣ комилан мустақил эълон кард.

Дар Ҷанги дуҷони чаҳон шикаст хӯрдани Булғория тамоилҳои баъдинаи сиёсати хориҷии онро муайян мекард. Ба тахти он ҳукумати германпараст омад. Ин ҳукумат дар сиёсати хориҷӣ барои ҳимояи манфиатҳои Булғория тақия намудан ба „Иттифоқи сегона“-ро (Германия, Австрияю Венгрия ва Италия) маълум кард. Ин баёноти маъноӣ онро дошт, ки агар дар оянда дар Европа ҷанги қалон сарзад, Булғория дар тарафи „Иттифоқи сегона“ хоҳад буд.

Ба истиқлол расидани Сербия

Дар охири асри XIX Сербия ба номаш тобеи давлати Усмонӣ буд. Мақсади асосии сиёсати хориҷии Сербия ҳамаи заминҳои сербҳои зери дасти давлати Усмониро баргардонда, онҳоро ба давлати ягона муттаҳид кардан буд. Аз ин рӯ Сербия дар ҷанги Россия бар зидди давлати Усмонӣ ғайбат иштирок кард.

Конгресси Берлин аз давлати Усмонӣ мустақил будани Сербияро тасдиқ намуд. Дар айни замон ба зиммаи Сербия масъулияти нагирифтани боқ аз молҳои транзитии хориҷӣ ва бар ивази ҳудудҳои аз давлати Усмонӣ ба он дода шуда мутаносибан супурдани микдори қарзи хориҷии давлати Усмонӣ ба давлатҳои дигар гузошта шуд. Дар Сербия тарафдорони Россия таъсири калон доштанд. Ин омилҳо замоне ба ҳам саҳт зид омадани манфиатҳои Австрияю Венгрия ва Россияро муқаррар карда буд.

Ба истиқлол расидани Албания

Дар баробари дигар халқҳои Балкан Албания, ки мустамликаҳои давлати Усмонӣ буд, барои истиқлоли худ муборизаашро вусъат дод. Ҳамаи қувваҳои сиёсии Албания ба сиёсати давлатҳои хориҷӣ оиди ба ҷанд қисм тақсим кардани Албания зид бароманд. Маҷаллаи „Календари комбиар“ („Тақвими милли“), ки дар Булғория нашр мешуд, чунин навишта буд: „Мо дар ҳоҷат, дар ин вақт бошад, моро савдо мекунад“. Солҳои 1909–1911 дар Албания исёни мардум сар зад. Дар он тамоми табақаҳои мардум иштирок карданд.

Дар натиҷаи мағлубияти Туркия дар Ҷанги якуми ҷаҳон 28-уми ноябри соли 1912 Албания ба мустақилии худ ноил шуд. Ба ҳуқуқҳои панҷасолаи туркҳо барҳам зада шуд.

1. Ба донишхое, ки дар синфҳои аввал гирифта будед, таъя карда, дар бораи ҷӣ тавр ба мустамликаҳои давлати Усмонӣ табдилёбии Балкан нақл кунед.
2. Аҳволи сиёсии Балкан дар ҷорӣҳои охири асри XIX ҷӣ гуна буд?
3. Ҷанги солҳои 1877–1878 байни Россияю давлати Усмонӣ дар сарнавишти халқҳои Балкан ҷӣ нақше гузошт?
4. Халқҳои славян, ки қариб панҷ аср зери асорати давлати Усмонӣ монда буданд, ҷаро айнан дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX ба озодӣ расиданд?

Оиди мавзӯ кор баред ва чадвалро пур кунед.

Р/т	Номи давлат	Роҳи паймудааш
1.		
2.		
3.		

§ 26. Япония дар охири асри XIX – ибтидои асри XX

Дар роҳи
дигаргунии кулӣ

Инқилоби Мейдзи, ки дар Япония солҳои 1867–1868 рӯй дод, барои ташаккули ҷамъияти ба муносибатҳои бозор асосёфта роҳи васеъ кушод. Акнун вазифаи асосӣ дар баробари ҳифзи анъанаҳои милли бар асоси модели Ғарб азнавсозии ҷамъият буд. Император Мутсихито он қонунҳо ва тартиботеро, ки пеши роҳи инкишофи қувваҳои истеҳсолиро мегирифтанд, бекор кард. Япония барои ҳамаи давлатҳои дунё боз гардид. Модернизатсияи мамлакат сар шуд. Пеш аз ҳама воҳиди ягонаи пул-ийена чорӣ карда шуд.

Боҷхонаҳо ва дигар мамониатҳои, ки дар баъзе ҳокимиҳо мавҷуд буданд, гирифта партофта шуданд. Ин гуна тадбирҳо ба робитаҳои савдоию иқтисодии миқёси кишвар роҳи васеъ кушод. Ба чораҳои зидди омадани деҳқонон ба шаҳр, онҳоро дошта ба деҳот баргардонидан хотима гузошта шуд. Чунки саноат аз омадани қувваи кории деҳот манфиатдор буд. Ин тадбирҳо боиси инкишофи бозори дохилӣ ва соҳаҳои саноат дар Япония гардид. Соли 1869 қонун дар бораи чор табақа дар Япония бекор карда шуд. Тибқи он феодалони заминдор, самурайҳо, деҳқонон, ҳунарманду савдогарон расман табақаҳои баробарҳуқуқ эълон шуданд.

Дар саросари кишвар идоракунии мутамаркази ҳукумат ба вучуд омад. Қонун дар бораи хизмати умумии ҳарбӣ қабул шуд.

Дар байни солҳои 1871–1878 дар соҳаи кишоварзӣ ислохот гузаронида шуд, акнун заминро озод хариду фурӯш кардан, зироати хостагиро киштан мумкин буд. Андози натуравӣ (як қисми ҳосил) бо андози пулӣ иваз карда шуд. Бар зидди ба порчаҳои хурд-хурд тақсим кардани замин қонун қабул карда шуд.

Роли давлат дар
инкишоф
додани саноат

Сарфи назар аз вазнинии шароит дар Япония муносибатҳои бозор зуд инкишоф ёфт. Япония аз байни кишварҳои Шарқ аввалин шуда аз

таҷрибаҳои Фарб истифода бурд. Техникаи пешқадамаи саноатӣ, ки дар Европа дар муддати тӯлонӣ кашф шуда буд, Япония дар ҳолати тайёр харида гирифт. Давлат ба кори пеш бурдани саноат бевосита ҳомигӣ мекард.

Дар Япония дар навбати аввал саноати бофандагӣ тараққӣ кард. Соли 1890 он 45 фоизи соҳаи саноатро дарбар мегирифт. Дар мобайни чоряк аср 1300-то корхонаи саноатӣ сохта шуд. Онҳо пеш аз ҳама ба саноатчиёни бой ба иҷора дода шуд. Баъдтар корхонаҳои саноатӣ ба нисфи нархашон, ҳатто ба 10–15 фоиз хусусӣ карда фурухта шуданд. Дар натиҷа капитали банкӣ бо капитали саноатӣ як шуд. Истехсолоти саноатии Япония нисбат ба Россия даҳ баробар тез тараққӣ мекард.

Хусусиятҳои тараққиёти Япония

Дар Япония капитализми монополистӣ бо боқимондаҳои монархияи феодалӣ омехта шуда рафт. Аз ин ҷиҳат Япония ба Россия монанд буд. Дар тафовут аз Британияи Кабир, Франция, ШМА ҳокимият дар дасти буржуазия набуд, он дар ихтиёри иттифоқи помешикону буржуазия буд.

Япония дар айни вақт армия ва флоти худро ҳам аз нав сохт. Ҳукумати Япония ба инкишоф додани индустрияи вазнин эътибори алоҳида дод. Дар оқибати он дар солҳои 1900–1913 Япония аз рӯи ҳаҷми истеҳсолот аз Италия гузашта рафта, ба Франция наздик шуд. Дар кишвар саноат, савдо ва банкҳо мутамарказ шуда, монополияҳо ба вучуд омаданд.

Ҳаёти иҷтимоӣ

Дар Япония тараққиёти капитализм бо чараёни ҷудошавии деҳқонон аз замин баробар сурат гирифт. Мувофиқи ислоҳоти аграрӣ аз ҷумлаи деҳқонони замингирифта фақат 1/3-ашон замини гирифтаашонро нигоҳ дошта тавонистанду халос. Ононе, ки ба рақобат бардошт карда натавонистанд, ба иҷора замин гирифта, хоҷагидорӣ карданд. Боқимондагон ба шаҳрҳо рафта, сафи коргарони кироҷро пур карданд. Соҳибони саноат истеҳсолоти пешрафтаре ба роҳ монда, мамлакатро ба зинаи нави тараққиёт мебароварданд. Шумораи корхонаҳои саноатӣ сол то сол меафзуд.

Аммо аҳволи иқтисодии коргарони корхонаҳои саноатӣ вазнин буд. Чунки музди кор хеле кам буд. Дар корхонаҳо ба техникаи бехатарӣ риоя намекарданд. Зиёда аз ин коргарон ва меҳнаткашони япон аз ҳуқуқҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ баҳраманд набуданд. Синфи кор-

гари Япония барои мубориза баҳри ҳуқуқҳои худ ба иттифокҳои касаба муттаҳид мешуданд. Табақаи пешқадами ҷамъияти Япония барои ташкили парламент мубориза мебуданд.

Конститутсияи соли 1889

Ислоҳоти иқтисодӣ барои ташаккули буржуазия ва аз ҷиҳати сиёсӣ пурзӯр шудани он кӯмак намуд. Буржуазия даъвои ба дасти худ гирифтани раҳбарии давлат мекард.

Дар чунин шароит ҳукумат барои таслим шудан розӣ шуд. Ниҳоят, соли 1889 конститутсияи нав қабул шуд, ки он дар асоси конститутсияи Пруссия тартиб дода шуда буд. Дар кишвар парламенти дупалатагӣ (боло – перҳо, поён – вакилон) ҷорӣ гардид.

Конститутсия на фақат ҳуқуқҳои императорро нигоҳ дошт, балки онро боз ҳам васеъ кард. Масалан, вай даъват кардани парламент, кушодан, пароканда намудан, баровардани фармони олий ба ҷои қонунҳо, Сарфармондеҳи лашкарҳо будан, эълони ҷанг, имзои сулҳ барин ҳуқуқҳоро нигоҳ дошта буд. Бинобар конститутсия Шӯрои Вазирон танҳо ба император ҳисобот меод.

Ҳамаи қарорҳои парламент аз назари Шӯрои пинҳонии император мегузашт. Ҳуқуқи интихобот бо сензи мулк маҳдуд карда шуд. Аз 25-солагӣ дар интихобот иштирок кардан мумкин буд. Сарфи назар аз ин, дар Япония, ки ба анъанаҳои бойи асримиёнагӣ содик буд, қабул шудани конститутсия воқеаи хеле муҳим буд.

Сиёсати хориҷӣ

Камбағалии аҳолии фурӯштани маҳсулоти саноатиро ба мушкилӣ дучор кард. Ин ҳолат доираҳои ҳукмрони Японияро ба забти дигар давлатҳои ҳамсояҳо ҳидоят намуд. Барои амалӣ шудани ин маром Япония ба мусаллаҳшавӣ зӯр дод. Мақсадҳои истилогаронаи Япония ба Корея, Хитой, ҳавзаҳои укёнуси Ором нигаронида шуда буд. Соли 1879 Япония ба эътирози Хитой нигоҳ накарда ҷазираи Рюкюро истило кард. Соли 1875 аз ҳисоби Сахалини Ҷанубӣ ҷазираҳои Курилро аз Россия ҷудо карда, ба худ ҳамроҳ кард. Соли 1876 Корея барои японҳо мамлакати кушод эълон шуд. Молҳои япон бебоҷ фурӯхта мешуданд. Бо ин усул Корея аз таъсири Хитой берун карда шуд. Мақсад аз аннексия намудани Корея иборат буд.

Ҷанги Японияю Хитой дар солҳои 1894–1895

Соли 1894 Япония дар Сеул табaddулотӣ дарбор ташкил карда, ҳукумати японпарастро ба вазифа гузошт ва гар-

низони пойтахтро бесилоҳ намуд. Ин ҳодиса сабабгори ҷанги Японияю Хитой шуд. Киштиҳои боркашони флоти ҷарбии Хитой ғарқ карда шуданд. Дар айни замон лашкари японҳо ҳоло ҷанг эълон нашуда, ба қисмҳои ҷарбии Хитой дар Корея ҳамла оварданд. Соли 1894 лашкари Хитой дар Пхенян шикаст хӯрд. Ин ҳолат ба Япония дар роҳи пайдо кардани бартарӣ дар Шарқи Дур имкон дод. Қувваҳои ҷарбии замонавӣ мусаллаҳшудаи Япония ҳам дар хушкӣ, ҳам дар баҳр лашкари Хитойро мағлуб намуданд. Соли 1895 байни ду давлат сулҳи Симоносеки имзо карда шуд. Хитой мустақилии Кореяро эътироф кард. Ҷазираҳои Ляодун, Тайван, Пенху (Пескадор) ба Япония гузаштанд. Инчунин Хитой ба Япония товони калон меод.

Бино ба шартнома Япония барои савдои худ ҳуқуқи дар Хитой сохтани корхонаҳои саноатӣ ва истифода аз онҳоро пайдо кард. Акнун мақсади он рақибӣ асосиаш дар Шарқи Дур – Россияро мағлуб кардан буд.

Япония барномаи 10-солаи мусаллаҳшавиро қабул кард. Дар сурати ҷанг бо Россия бо давлатҳои бузург дар бобати мавқеи бетарафиро ишғол намудани онҳо шартномаҳоро ба имзо расонд. Ҷамин тавр дар ҷанги муқаррар шуда истода Россия танҳо монанд. Зафар дар ҷанги соли 1904–1905 бар зидди Россия қудрати Японияро боз ҳам боло бурд.

Соли 1910 Япония нимҷазираи Кореяро бо роҳи низомӣ забт намуд. Генерал-губернатори япон дар Корея ба ҳокимияти номаҳдуд соҳиб шуд. Бо мақсади ҷимояи ҳукумати мустамликави Япония қувваҳои ҷарбиашро ба Корея оварда монд.

Япония акнун ҳамаи эътиборро зидди Хитой нигаронд. Аз сарвати Хитой баҳраманд шудани давлатҳои Европа ва ШМА-ро дида, Япония низ аз онҳо истифода бурданӣ шуд. „Иштиҳо“-и Япония ба бад шудани муносибатҳо бо ШМА ва Британияи Кабир оварда расонд. Япония дар Шарқи Дур рақибӣ хавфнок буд. Ҷамин тавр, Япония низ ба гирдоби ҷанги нав кашида мешуд.

Аннексия (лотинӣ – муттаҳид кардан) – ҳудуди як давлатро пурра ё қисман ба воситаи зӯрӣ ба давлати худ ҳамроҳ кардан.

Товон (форсӣ) – товоне, ки давлати дар ҷанг зафарёфта аз давлати мағлубшуда ситонида мегирад.

1. Ислоҳоти Мейдзи моҳиятан ба инкилоб баробар буданаширо дар асоси далелҳо баён намоед.
2. Хусусиятҳои хоси тараққиёти Япония ва Россияро муқоиса кунед.
3. Даҳолати давлат ба иқтисодиёти Япония чӣ тавр ба амал омад?
4. Конститутсияи соли 1889-уми Япония аз конститутсияи соли 1875-уми Франция бо кадом ҷиҳатҳояш фарқ мекунад?
5. Оё Япония сиёсати истилогаронаи хоричиро пеш набурданаши мумкин буд?

1. Чаро баробарии табақаҳои аҳолии эълои карда шуд?
2. Дар Япония кадом соҳаҳо пеш рафтанд?
3. Чаро дар даври гузариш ба иқтисодиёти бозор ба иқтисодиёт даҳолат кардани давлат зарур мешавад?
4. Ҳуҷҷати зеринро шарҳ диҳед:

Материали иловагӣ

Аз шартномаи маҷбуран имзошудаи Япония нисбат ба Корея дар соли 1910

1. Чаноби олии императори Корея ҳамаи ҳуқуқҳои худ ва соҳиб-ихтиёриро, ки бар Корея дошт, ба чаноби олии императори Япония пурра ва абадӣ месупорад.
2. Чаноби олии императори Япония барои пурра аннексия кардани Корея аз тарафи империяи Япония розигӣ медиҳад.

§ 27. Хитой дар охири асри XIX

Ба ниммустамлика табдилёбии Хитой

Хитой дар охири асри XIX давлати ақибмонда, нимфеодалӣ буд. Қисми асосии замин дар дасти заминдорони бой буд. Аксарияти деҳқонон заминро ба иҷора гирифта, ҳақи иҷораро бо пул ё аз ҳисоби ҳосил месупурданд. Деҳқонони заминдор кам буданд.

Деҳқонон аз пайи кор ба шаҳр меомаданд. Лекин ҳар доим ҳам кор пайдо намешуд. Чунки саноати Хитой хеле суст тараққӣ мекард.

Аз чоряки охири асри XIX сар карда дар кишвар муносибатҳои капиталистӣ инкишоф ёфтанд. Аввалин роҳҳои оҳан сохта шуданд. Робитаҳои иқтисодӣ вусъат ёфтанд. Шаҳрҳои калон барпо карда шуд. Сафи коргарон афзуд. Аммо аксари буржуазияи милли аз компрадoron иборат буданд. Онҳо дар амал агентҳои фирмаҳои

хориҷӣ буданд. Онҳо аз ҳисоби аз хориҷа мол оварда фуруҳтан ва харида гирифтани ашёи хоми арзон бой шуда мерафтанд.

Сулолаи Син ба пул мӯҳтоҷ шуда, дар асоси шартномаҳои асоратнок аз давлатҳои хориҷӣ қарз мегирифт ва хилофи манфиатҳои милли амал мекард. Аллақай дар солҳои 70-ум дар 26 бандари Хитой киштиҳои хориҷиён бемалол даромада, худро мисли хӯҷаин ҳис мекарданд.

Сохтмони роҳҳои оҳан дар дасти хориҷиён буд. Қисми калони шахтаҳои ангишт, қонҳо дар ихтиёри онҳо буд. Хитой ба манбаи ашёи хоми давлатҳои хориҷӣ таъдил ёфт. Хориҷиён дар шаҳрҳои қалон мавзёҳои худро ташкил карда, маъмурони Хитойро писанд накарда, мустақил қор меиданд.

Мағлубияти Хитой дар ҷанги солҳои 1894–1895 бо Япония баърои боз ҳам тороҷ шудани Хитой аз тарафи монополистҳои хориҷӣ, зеро асорат мондани он сабаб шуд. Солҳои 1897–1898 Германия бандари Сзяочжоуван (Синдао)-ро ишғол кард ва вилояти Шандунро зеро таъсираш даровард. Франция ҳалиқи Гуамҷуванро забт кард ва таъсирашро ба вилояти Юнан мегузаронидагӣ шуд. Россия бандари Порт-Артур (Люучун)-ро, Британияи Кабир Вэйхайвейро ба иҷора гирифт. Худуди аз ҳама бой – ҳавзаи дарёи Янсзи зеро таъсири Британияи Кабир монд. Дар вилояти Футсиян истилогарони япон ҳукмронӣ мекарданд. Ҳар гуна сохтмон ё дигаргунӣ дар Хитой аз тарафи истилогарон зеро назорат гирифта мешуд. Ҳамин тавр Хитой ба ниммустамлика таъдил ёфта буд.

Тараққиёти саноат ва ҳукмронии хориҷиён Дар охири асри XIX дар Хитой нахустин корхонаҳои саноатӣ пайдо шуданд. Соли 1881 дар Шимолии Хитой аввалин роҳи оҳан ба қор даромад. Соли 1897 дар ин ҷо қариб 600-то фирмаҳои хориҷӣ амал мекард. Аммо болоравии корхонаҳои саноатӣ суст давом мекард.

Импорт аз экспорт хеле зиёд буд. Конвенсияе, ки байни Хитой ва Британияи Кабир ба имзо расида буд, Хитойро боз ҳам зеро асорат гузошт. Ин конвенсия ба Британияи Кабир ҳуқуқ дод, ки ба беш аз 10 бандари Хитой озод даромада, дар ҷандин вилоят савдои имтиёзнок намояд.

Баъди забти Ветнам аз тарафи Франция дар соли 1884 муносибатҳои Франсияю Хитой бад шуда рафт. Он сол Хитой аз ҳукмронии дар Ветнами Марказӣ расман даст кашид ва дар он ҷо про-

текторати Франсияро эътироф намуд. Ҳукумати Хитой бо Франсия саросемавор созишнома имзо кард ва оид ба якчанд масъалаҳо ба Франсия таслим шуд.

Харакати иҷтимоӣ Дар ҳоле, ки Хитой акнун бо роҳи тараққиёти саноатӣ мерафт, тороҷгарии давлатҳои хориҷӣ аҳволи мардумро тоқатфарсо кард. Барои ба роҳи дурусти тараққиёт баровардани кишвар ғояҳои пешқадам пайдо шуданд. Ҳамаи онро ба маънои том ҳаракати ислохотпарастӣ номидан мумкин буд. Дар ин ҳаракати иҷтимоӣ нақши Сун Ят Сен алоҳида буд. Вай пешвои ин-қилоби Хитой буд. Ташкилоти он бо номи „Ҷамъияти бедории Хитой“ барои сарнагун кардани сулолаи Сини манчурҳо ва ташкили давлати демократӣ дар кишвар мубориза мебуд.

Дар ҳаракати иҷтимоии ин давр ташкилоти махфӣ „Ихетуан“ – „Мушти болошуда барои сулҳ ва адолат“ ҳам роли калон бозид. Ихетуаниҳо зери шиори „Синҳои манчурро пеш карда, хориҷиёнро нест мекунем“ амал мекарданд.

Соли 1899 ҳаракати „Ихетуан“ роҳи шӯришро пеш гирифт. Ихетуаниҳо ба Япония надодани тоvon, ба Хитой ҳамроҳкунии Тайванро талаб карданд. Ҳукумати Син аз шӯриш тарсид. Чунки ихетуаниҳо пойтахт ва қариб нисфи вилоятҳоро ба даст гирифта буданд. Соли 1900 лашкари ҳукумати бар зидди исёнгарон фиристодашуда мағлуб шуд.

Отрядҳои муташаккили шӯришгарон ба Пекин ҳучум карданд ва дар ин ҷо ҳокимияти худро барпо намуданд.

Интервенсияи зидди Хитой Ин воқеа барои интервенсияи хориҷиён ба Хитой баҳона шуд. Дар интервенсия ҳашт давлат – Германия, Япония, Италия, Британияи Кабир, ШМА, Франция, Россия ва Австрияю Венгрия иштирок карданд. Ҳар кадоме аз онҳо барои гирифтани саҳми бештар аз Хитой ҳаракат мекарданд.

Моҳи сентябри соли 1899 котиби давлатии ШМА Хей сиёсати „дарҳои кушод ва имкониятҳои баробар“-ро эълон кард ва он номи „Доктринаи Хей“-ро гирифт.

Моҳи июли соли 1900 интервентҳо ба ҳучуми умумӣ гузаштанд ва шаҳри Пекин ишғол карда шуд. Хориҷиён шахр ва дарбори императорро ғорат карданд. Ҳашт давлат Хитойро барои имзо намудани шартномаи вазнин маҷбур карданд. Дар шартнома қатл кардан ё ба бадарға фиристодани шахсони мансабдори дар шӯриш иштироккарда талаб карда шуда буд. Инчунин барои муҳофизати роҳи Пекин ва

соҳили баҳр лашкари ачнабиён чойгир карда шуд. Бар замми он Хитой маҷбур карда шуд, ки ба интервентҳои хориҷӣ 33 млн. доллар товои супорад. Дохил кардани яроқи аслиҳа ба Хитой маънӣ шуд. Имтиёзи ачнабиён дар Хитой зиёд шуд. Ҳамин тавр Хитой боз ҳам беҳимоя шуда монд.

Аммо шӯриши Ихетуан мустамликадоронро маҷбур намуд, ки эҳтиёткорона кор баранд.

Интервенсия (лотинӣ – даҳолат) – забт кардани ҳудуди давлати дигар, даҳолат кардан ба воситаи зӯрӣ ба қорҳои дохилии давлати дигар бо мақсади барқарор кардани ҳукмронии худ.

Компрадор (испанӣ – харидкунанда) – қисми буржуазияи давлати аз нигоҳи иқтисодӣ суст ва мутеъ, ки байни капитали хориҷӣ ва бозори дохилӣ миёнаравӣ мекунад.

Конвенсия (лотинӣ – шартнома) – яке аз намудаҳои шартномаи байналмилалии бисёртарафа.

1. Чиҳатҳои монанд ва хусусиятҳои ба худ хоси тараққиёти Хитой ва Японияро қиёс кунед.
2. Хитой чӣ гуна ба ниммустамлика табдил ёфт?
3. Конвенсияи байни Хитой–Британияи Кабир дар соли 1876 ба Хитой чӣ гуна оқибатҳо овард?
4. Дар бораи шӯриши ихетуанҳо ва оқибатҳои онҳо чиҳо медонед?
5. Мақсад аз доктринаи „Хэй“ чӣ буд?

1. Чаро Хитой ба базаи ашёи хоми кишварҳои хориҷӣ табдил ёфт?
2. Муносибатҳои байни Хитой–Британияи Кабир ва Хитой–Франсия чӣ гуна сурат гирифт?
3. „Ихетуанҳо“ қиҳо буданд?

§ 28. Вазъияти иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсии Хитой дар ибтидои асри XX

Аҳволи иҷтимоию иқтисодӣ

Дар ибтидои асри XX зиддияти иҷтимоӣ дар Хитой вусъат ёфт. Ҳукмронии сулолаи Сини манҷурҳо рӯ ба таназзул овард. Чораҳои таъҷилии ислохотӣ аҳволи чомаеро ба кулӣ беҳтар карда натавоиист. Байни тараққиёти саноатии Хитой ва муносибатҳои феодалии заминдорӣ зиддият чуқур шуда рафт. Дар байни омма ҳаракати зидди идоракунии манҷурҳо пурзӯр шуд. Инкишофи саноати Хитой

хеле ақиб монд. Сарфи назар аз ин, соли беш аз 50-то корхона ба кор мебаромад. Дар натиҷаи ин ҳаҷми экспорт ду баробар афзуд. Дар мубодилаи мол аз байни давлатҳои хориҷӣ Британияи Кабир дар ҷои яқум буд. Дар ин шароит қарзи хориҷии Хитой хеле зиёд шуда рафт.

Сун Ят Сен Демократи инқилобӣ Сун Ят Сен (1866–1925) арбоби намоёни ҳаракати миллию озодихоии Хитой буд. Вай дар хонаводаи деҳқон дар наздикии Гуанчжоу (Кантон) таваллуд ёфтааст. Сун Ят Сен дар ибтидои солҳои 90-ум дар Гонг-конг институти тиббии англисро хатм кард. Баъд ҳаёташро ба кори сиёсӣ бахшид.

Сун Ят Сен соли 1905 „Иттифоқи иттиҳодияҳои Хитой“ (Тун-минхай)-ро ташкил кард. Шӯъбаҳои махфии ин ташкилот дар шаҳрҳои калон фаъолият доштанд. Ноябри соли 1905 рӯзномаи „Минбао“ („Рӯзномаи халқ“) и ин ташкилот ҷоп шуд.

„Иттифоқ“ тахти раҳнамоии Сун Ят Сен барнома қабул кард. Дар барнома сарнагун сохтани монархияи Син, таъсиси республика ва баробаркунии ҳуқуқи заминдорӣ, барқарор намудани истиқлол баён шуда буд.

Сун Ят Сен дар фикри он буд, ки дар Хитойи аз нигоҳи инкишофи иқтисодию иҷтимоӣ суст бо роҳи баробаркунии ҳуқуқ ба замин сохти одилонаи иҷтимоиро барпо кардан мумкин аст.

Ташкили ҳукумати Республикаи муваққатӣ Ташкилоти Сун Ят Сен дар назди худ ғояи барпо намудани сохти республикаро гузошт. Ин ғоя ҳаракати зидди манҷурхоро қувват бахшид. Ин ҳаракат баъди имзои шартнома дар соли 1911 оиди аз хориҷӣ гирифтани қарз барои сохтмони роҳи оҳан маҷроӣ муқовимати мусаллаҳонаро гирифт. Ҳатто дар армия эътироз сар шуд.

Дар шаҳри Ухан вақте ки маъмуриҳои манҷур хобгоҳи аскаронро тафтиш мекарданд, тарафдорони маъмурияти онҳоро куштанд. Аскарон ба анбори аслиҳа ҳамла оварданд. Қисмҳои дигари ҳарбӣ ҳам ба онҳо ҳамроҳ шуданд. Инқилобчиён 11-уми октябр Уханро пурра ба даст гирифтанд. Онҳо ҳукумати республика таъсис доданд ва барои дар атрофи республика муттаҳид шудани дигар вилоятҳои онҳоро даъват намуданд. Ба охир расидани ҳукмронии сулолаи манҷур эълон шуд. Ин инқилоб дар таърихи Хитой бо номи „инқилоби Синхай“ даромадааст. Ҳамин тавр, „инқилоби Синхай“ бо

роҳи шӯриши мусаллаҳона ҳокимияти манчурхоро, ки аз асри XVII дар Хитой ҳукмронӣ мекарданд, сарнагун кард.

Сун Ят Сен баъд аз солҳои тӯлонии муҳоҷират соли 1911 ба Хитой баргашта омад. Ҷро мардуми Хитой бо хушнудӣ пешвоз гирифт. 29-уми декабр Маҷлиси Миллати иборат аз намояндагони вилоятҳои инқилобии Нанкин ҷамъ омад. Маҷлиси Миллат Хитойро Республика эълон кард ва Сун Ят Сени аз муҳоҷират баргаштаро президенти муваққатии Республикаи Хитой интихоб намуд. Дар Конститутсияи қабул кардаи Маҷлиси Миллат баробарии шахрвандон ва озодиҳои гуногуни демократӣ эълон шуду аммо шиори „Баробар-ҳуқуқӣ зимни заминдорӣ“, ки орзуву армони деҳқонон буд, ифода нашуд. Сабаби асосии он муқобилияти қувваҳои зидди баробарҳуқуқӣ нисбат ба замин, ки дар Маҷлис аксариятро ташкил мекарданд, буд.

Диктатураи Юан Шикай

Дар натиҷаи инқилоб дар Хитой ҳокимияти пайдо шуд. Яке аз он ҳокимияти Республикаи Хитой, дигаре ҳокимияти император, ки дар Шимол монда буд. Сарвари ҳукумати император дар Пекин Юан Шикай буд.

Давлатҳои бузург аз аҳволи минбаъдаи худ дар Хитой дар ташвиш буданд. Аз ин сабаб онҳо бо баҳонаҳои гуногун ба қорҳои дохилии Хитой даҳлат мекарданд. Истилогарони хориҷӣ барои бо ҷрии яроқу аслиҳа паҳш намудани инқилоби Хитой барои як намудани қувваҳои худ ноил шуданд.

Мақсад аз дастгирӣ намудани ҳукумати Пекин аз тарафи давлатҳои бузург то ҳадди имкон даҳлат намудан ба қорҳои дохилии Хитой буд. Аммо ин роҳ дар Хитой ба норозигии умумӣ оварда расонд. Аҳолӣ молҳои хориҷиро бойкот мекард. Дар чунин шароит муҳолифони зидди республика дар атрофи Сарвазир Юан Шикай муттаҳид шуд.

Аҳли дарбори Пекин дар симои ӯ шахси ҳомии монархияро медид. Аммо Юан Шикай зери фишори ҳаракати инқилобӣ 12-уми феввали соли 1912 сулолаи Синро маҷбур кард, ки аз тахт даст кашад. Табақаҳои ҳукмрон тамоми ҳокимиятро ба вай супурданӣ шуданд. Ин замон давлатҳои бузург аз сари ҳукумат рафтани Сун Ят Сенро исроғарона талаб мекарданд ва барои оғози интервенсияи ошкоро ба Хитой тайёрӣ медиданд. Сун Ят Сен зери хавфи ин-

тервенсияи зидди Хитой маҷбур шуд, ки лавозими президентиро ба Юан Шикай супурад.

Юан Шикайи ҳокимиятро пурра ба дастгирифта озодиҳои демократиро ба нестӣ мебард. Вай пеш аз ҳама корро аз беяроққунии лашкари инқилобӣ сар кард. Сарнавишти аъзои ҳар гуна гурӯҳи зидди ҳукумат бо қатл хотима меёфт. Дар ҳар як деҳа гурӯҳи ҷазо амал мекардагӣ шуд. Сарфи назар аз он қувваҳои демократӣ соли 1912 Ҳизби Гоминданро (Ҳизби миллӣ) ташкил карданд. Сун Ят Сен раиси он интихоб шуд.

Юан Шикай аз ғалабаи аксулинқилоб рӯҳ гирифта, Маҷлиси Миллатро маҷбур кард, ки ўро ба муддати панҷ сол президент интихоб кунад. Юан Шикай бо давлатҳои бузург дар бораи қарзи асоратнок шартномаи нав имзо кард. Баъд аз ин давлатҳои хориҷӣ Републикаи Хитойро эътироф карданӣ шуданд. Вазъияти иқтисодии Хитой хеле мураккаб шуд. Дараҷаи зиндагии мардум хеле паст шуд. Дар чунин шароит Гоминдан мардумро ба шӯриш даъват кард. Соли 1913 дар ҷануби мамлакат бар зидди сиёсати ҳукумат шӯриш сар шуд, ки онро „Инқилоби дуюм“ номиданд.

Аммо бинобар он, ки қувваҳо баробар набуд, ҳукумат аз давлатҳои хориҷӣ мадад гирифта, „Инқилоби дуюм-ро пахш кард.

Соли 1914 Юан Шикай Шӯрои конститутсионӣ даъват кард. Дар он „Конститутсияи нави Хитой“ қабул шуд. Юан Шикай ба сифати президент ҳокимияти номаҳдуд дошт. Дар мамлакат диктатураи ҳарбӣ ҷорӣ карда шуд. Органҳои идоракунии республика баста шуданд.

Синхай – маънои „сол“-ро дорад. Мувофиқи тақвими Хитой барои он, ки инқилоб як сол давом кард, он Синхай (инқилоби як сол давомкарда) номида шуд.

Сулолаи Син – баъди сулолаи Мин, ки дар натиҷаи шӯриши деҳқонони солҳои 1628–1645 барҳам ёфта буд, ба сари тахт омадааст. Ин сулола солҳои 1644–1911 ҳукмронӣ кардааст.

1. Инқилоби Синхай чӣ гуна рӯй дод ва оқибатҳои он аз ҷиҳати иборат гардид?
2. Фаъолияти Сун Ят Сенро чӣ хел баҳо медиҳед?
3. Дар бораи барқарор шудани диктатураи Юан Шикай чихоро доданиста гирифтед?
4. Муносибатҳои давлатҳои хориҷӣ бо Хитой чӣ гуна буд?

Шумо аз ин фикрҳо кадомашро дуруст меҳисобед? Фикри худро бо далелҳо асоснок намоед.

1. Ҳукумати Хитой пеши роҳи ба ҳолати ниммустамлика афтидани кишварро гирифта метавонист.

2. Ҳукумати Хитой пеши роҳи ба ҳолати ниммустамлика афтидани кишварро гирифта наметавонист.

§ 29. Ҳиндустон дар охири асри XIX – ибтидои асри XX

Мустамликачигӣ

Ҳиндустон дар ин давр мустамликаи Британияи Кабир буд. Британияи Кабир ин кишварро тахти раҳбарии ноиби шоҳ (витсе корол) бо ёрии амалдорон ва мақомоти политсия идора мекард.

Дар шароити мустамликаи англис дар Ҳиндустон сохтори маҳаллии истеҳсолоте пайдо шуд, ки ба сармоядорӣ асос ёфта буд. Ба сохтмони корхонаҳои азим пардохта шуд. Соли 1886 дар саноати бофандагӣ 95-то фабрика буд. Шумораи конҳо ва шабакаи роҳи оҳан афзуд. Ин омил барои тайёркунии ашёи хом ва кашондани он муҳим буд.

Британияи Кабир саноатро дар Ҳиндустон мувофиқи салоҳиди худ ҷой мекард. Корхонаҳои асосии саноат дар наздикии бандаршаҳрҳо сохта мешуданд. Мақсад аз Ҳиндустон ба нархи арзон ва роҳи осон бурдани сарват буд. Байни Ҳиндустону Британияи Кабир ҳаҷми савдо торафт афзуд. Ҳиндустон ба минтақаи сармоягузори буржуазияи англис табдил ёфт.

Дар зироат маданияти пасти агротехника боқӣ монда буд. Иншоотҳои обёрикунии мустамликадорон сохтагӣ барои обёрии 20 фоизи замин кифоя мекард. Майдони замин бо шарти супурдани қисми калони ҳосил ба деҳқонон ба иҷора дода шуда буд. Сафи одамоне, ки ба ҳисоби қарз маҷбуран кор мекарданд, торафт меафзуд.

Барои ба соҳаҳои сердаромади кишоварзӣ (ҷой, канаб, пахта) ворид намудани сармоя ба англисҳо даромади калон меовард.

Ҳиндустон дар охири асри XIX ба бозори дунё миқдори зиёди маҳсулоти саноатӣ ва кишоварзӣ мебаровард. Аммо даромад аз онҳо

кисаи мустамликадорони англисро бой мекард. Дар соҳаи кишоварӣ якказироатӣ пайдо шуд. Бангола дар парвариши канаб, Ассам – чой, Бомбай ва Ҳиндустони Марказӣ – пахта, Панҷоб ғалла ихтисосонида шуданд. Заминдорон, банкирҳо, судхӯрон деҳқононро ба қарз ғӯто-нида, аҳволи онҳоро хеле вазнин карда буданд. Дар Ҳиндустон гуруснагӣ рӯй дод ва дар оқибати он одамони бисёр нобуд шуданд.

Маъмурияти англис оиди ба забонҳои миллии Ҳиндустон чоп кардани матбуот қонун қабул намуд. Қонун назорати тамоми рӯзно-маҳоро ба ихтиёри англисҳо гузаронд. Даре нагузашта дар бораи манъи силоҳи тирпаррон санад қабул карда шуд.

Британияи Кабир сиёсати қисман хайрхоҳӣ намудан ба буржуазияи маҳаллиро сар кард. Намояндагони онҳо ба маъмурияти шаҳрҳо интихоб мешудагӣ шуданд.

Аҳволи иқтисодӣ Дар ибтидои асри XX дар Ҳиндустон капитализм ҳам оҳиста-оҳиста ба инкишоф сар кард. Соли 1910 шумораи фабрикаҳои нахи канаб ду баробар афзуд. Аз корхонаҳои пахтаҷайёркунӣ, матоъбофӣ як қисмаш ба капиталистони ҳинд мансуб буд. Шумораи коргарони корхонаҳои саноатӣ хеле афзуд. Британияи Кабир тамоми ҳавзаҳои кон, саноати канаб, чойзорҳо, чамбиятҳои нақлиёт, савдо ва суғуртаро зери назорати худ гирифта буд.

Сармояи Британияи Кабир бо суръати тез меафзуд. Аммо сатҳи зиндагии мардум беш аз пеш бад мешуд. Дар солҳои 1896–1906 беш аз 10 млн. нафар аз гуруснагӣ чон дод.

Пули дохил шудан ба донишгоҳҳо ду баробар қиммат шуд. Дар онҳо факултетҳои ҳуқуқ баста шуд. Қабули донишҷӯёни дорои рӯҳи демократӣ, халқпараст манъ карда шуд.

Ҳаракати миллию озодихоҳӣ Мардуми Ҳиндустон бар зидди зулми мустамлика муборизаи озодихоҳона бурд. Соли 1885 дар шаҳри Бомбай ҳизби (партияи) сиёсии Конгресси миллии Ҳиндустон (КМҲ) ташкил ёфт, ки он барномаи аниқ дошт. Дар айни замон „Лигаи мусулмонон“ низ ташкил гардид. Англисҳо акнун низои байни ҳинду мусулмонро пурзӯр мекарданд.

Конгресс намояндагони капитали савдою саноат, помешикҳои либерал ва зиёни миллиро муттаҳид мекард. Маъмурияти англис даставвал ба Конгресси миллии Ҳиндустон зид набаромад. Ноиби

шоҳи Ҳиндустон лорд Дафферин „Конгресси миллӣ аз инқилоб дида арзон“ гуфта буд.

Чуноне, ки англисҳо фикр карда буданд, талабҳои аввалини Конгресси Миллӣ чандон саҳт набуд. Ин талабҳо бо нигоҳ доштани ҳукмронии Британия гузаронидани баъзе ислохотҳоро дар бар мегирифтанд. Яъне қорӣ кардани боҷ ба матоъҳои хориҷӣ, васеъкунии ҳуқуқи муассисаҳои намояндагии маҳаллӣ, ҷалби ҳиндуҳо ба қори идоракунӣ, ба роҳ мондани таълими техника ва монанди инҳо буданд. Аммо бо мурури замон ин ҳизб мавқеъ пайдо кард.

Соли 1890 чараёни радикалии „чап“ ташкил шуд. Ба он Бал Гангадхара Тилак (1856–1920) раҳбарӣ мекард. Вай бо роҳи бедоркунии худшиносии миллии мардум мерафт. Ба дин, қувваи муташаккилсозандаи омма будани он баҳои калон дод. Он дар шаҳри Пуна мактаби миёнаи мустақил кушод. Мактаб дар шуури донишомӯзон ғояҳои ватанпарвариро тарбия мекард. Тилак рӯзномаи „Кесари“ („Шер“)–ро ташкил кард. Рӯзнома дар байни ҷавонон ғояҳои ватанпарастиро паҳн мекард. Тилак мефаҳмид, ки дар шароити Ҳиндустон бо роҳи шӯриши мусаллаҳона ба ҳеҷ чиз муяссар шудан мумкин нест. Аз ин рӯ роҳи муборизаи „ғайри зӯрӣ“–ро пеш гирифт. Ин усул эътибори асосиро ба бойкоти молҳои англис равона кард. Тилак мегуфт, ки „Худо Ҳиндустонро ба кишварҳои хориҷӣ ҳеҷ гоҳ ҳада накардааст“.

Тарафдорони Тилак оммаро дар рӯҳи нафрати зидди мустамликадорон тарбия мекарданд. Англисҳо аз ин хавф бурда, Тилакро яку ним сол ҳабс карданд. Аммо дере нагузашта маҷбур шуда, озод карданд.

Тақсим шудани Бангола

Мустамликадорони англис барои буғӣ кардани ҳаракати миллии озодихоҳӣ кӯшида, соли 1905 Банголоро ба ду ҷудо карданд. Чунки Бангола ба яке аз марказҳои бузурги муборизаи зидди мустамликавӣ табдил ёфта буд. Ин тадбир таъсири баръакс дод. Ҳаракати миллии озодихоҳӣ дар кишвар аз нав сар шуд. Дар Калкутта намоиши калон ба амал омад. Мавҷи эътироз паси ҳам қисми калони кишварро гирифт.

Декабри соли 1906 бино ба талаби чараёни радикалии „чап“ Конгресси миллии Ҳиндустон“ қарори иловагӣ қабул кард. Шиорҳои „Свараҷ“ („ҳокимияти худ“), „Свадешӣ“ („истеҳсолоти худамон“),

„Бойкоти молҳои англис“ дар байни мардум эътибор пайдо карданд. Тилак на танҳо бойкоти молҳои англис, балки даст кашидан аз идоракунии англисро ҳам талаб кард. Ба ҳиндукунонии идоракунӣ, ба сохтмони фабрика ва завод ҷалб намудани буржуазияи маҳаллиро даъват кард.

Дар шаҳри Сурати вилояти Бомбай анҷумани Конгресси Миллии Ҳиндустон ба амал омад. Дар анҷуман фикри тарафдорони тамоили мӯътадил дар бораи дар таркиби империяи англис мондан, дар айни замон ҳуқуқи худидоракунӣ маъқул доништа шуд. Ҷараёни радикалӣ бо роҳбарии Тилак аз КМҲ баромад.

Маъмуриони англис дарҳол қонунҳоеро, ки маҷлисҳо ва матбуотро манъ мекард, қабул намуда, ба бадарғаи бешафқат зӯр доданд.

Дар арафаи ҷанг Доираҳои ҳукмрони маҳаллии Ҳиндустон бо маъмурияти мустамликадорони англис аҳду паймон баста, „Қонуни шӯроҳои Ҳиндустон“-ро қабул карданд. Мувофиқи ин қонун танҳо ним ғоизи аҳоли ҳуқуқи интихоботро гирифтанд. Интихобот дар асоси ҷамоаҳои динӣ мегузаронидагӣ шуд (яъне ҳиндуҳо ва мусулмонон алоҳида-алоҳида овоз меодагӣ шуданд). Мақсад аз ин „найранги интихобот“ низоъ андохтани ҳиндуҳо ва мусулмонон буд.

Дар ин шароит Ҳиндустон дар нақшаи Британияи Кабир дар бобати ҷанги ҷаҳонӣ роли муҳим бозид. Аз ин боис барои нармтар кардани вазъияташ дар Ҳиндустон мекӯшид. Масалан, маъмурияти мустамлика дар бораи рӯзи кории 12-соата қонун қабул намуд.

Соли 1911 маъмуриони мустамлика аз ҳаракатҳои меҳнаткашон тарсида, Банголаи тақсимшударо маҷбур шуданд мутаҳҳид намоянд. Пойтахт ба худуди беҳавфтар – Деҳлӣ кӯчонида шуд.

1. Чӣ тавр ба мустамликаи Британияи Кабир табдил ёфтани Ҳиндустонро ба ёд оред.
2. Дар бораи оқибатҳои мудҳиши зулми мустамликавии англис мисолҳо оред.
3. Дар бораи нақши Конгресси миллии Ҳиндустон дар ҳаракати миллии озодихоии мардуми ҳинд чихоро доништа гирифтед?
4. Қиёсан таҳлил кунед: Монандӣ ва хусусиятҳои ба худ хоси таракқиёти Ҳиндустон ва Хитойро қайд кунед.

1. Фикр карда бинед: Чаро КМХ роҳи осоиштаи муборизаро интиҳоб кард?
2. Якказироатиро (монокултура) дар соҳаи кишоварзӣ эзоҳ диҳед.
3. Британияи Кабир ба таҳсилоти олии Ҳиндустон чӣ гуна таъсир расонд?
4. Чаро факултетҳои ҳуқуқ пӯшонидани шуд?
5. Моҳияти таълимоти Тилакро шарҳ диҳед.

§ 30. Эрон дар охири асри XIX – ибтидои асри XX

Пурзӯршавии мутеъгӣ ба Британия Кабир ва Россия

Эрон дар охири асри XIX – ибтидои асри XX ба ниммустамликаҳои давлатҳои сармоядори дунё табдил ёфта буд. Сохти шоҳӣ ва зулми мустамликавӣ аҳволи халқро боз

ҳам вазнин карда буд. Дар кишвар эътироз авҷ мегирифт.

Ҳокимияти мустабиди Эрон ба заминдорони калон, ҳокимони вилоятҳо ва хонҳои авлодҳо таъяс мекард. Буржуазикунони саноати Эрон суғт давом мекард. Замин ба воситаи истисмори деҳқонон табдил ёфта буд. Деҳқонон низ монанди ҳунармандон ва савдогарони хурди шаҳр побанди қарзи судхӯрон мешуданд.

Заминдорони калон, савдогарони ва судхӯрони Эрон маҳдуд кардани ҳокимияти шоҳ, даҳлатнопазирии мулк, барҳам задани худсарии губернаторон ва хонҳо, баробаркунии ҳуқуқи сармоядорони кишвар бо хориҷиёро талаб мекарданд.

Дар бобати ба Эрон даровардани капитал Британияи Кабир ҷои аввалро ишғол мекард. Соли 1872 консессияҳои истифодаи конҳои нефт, сохтани роҳҳои сангин ва оҳани Эрон гирифта шуд. Соли 1889 монополисти англис Рейтер дар Эрон ба қушодани „Шоҳаншоҳбанк“ муваффақ шуд. Мувофиқи шартнома банк ба ҳуқуқи баровардани пули қоғазин ва истифодаи озоди сарватҳои зерзаминии кишварро дошт. Эрон дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳон аз Британияи Кабир 9,6 миллион фунт стерлинг қарздор шуда буд.

Дар мутеъ шудани Эрон Россия ҳам иштирок намуд. Қарзи Эрон аз Россия дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳон 164 миллион рубро ташкил медод. Мутеъгии иқтисодии Эрон мутеъгии сиёсии онро пурзӯр кард. Хусусан, таъсири русҳо ба дарбори шоҳ калон буд. Англисҳо бо роҳи дигар рафтанд. Онҳо қабилҳои бахтиёрони вилояти Форс ва хонҳои Хузистонро ба марказ, ба ҳукмронии шоҳ зид карданд.

Инқилоби Эрон Зиддиятҳои дохилии иҷтимоӣ, фишорҳои берунии иқтисодӣ ва сиёсӣ боиси сар задани инқилоби соли 1905 дар Эрон шуданд.

Аҳолии кишвар талаб карданд, ки сармоядорони русу англис, ки ба соҳаҳои саноат хӯчаинӣ менамуданд, пеш карда шаванд.

Дар кишвар корпартоии умумӣ рӯй дод. Ҳукумати шоҳ аз корпартофтагон қасос гирифтани шуд. Ҷавобан ба он ҳаракати халқӣ сар шуда рафт. Зимнан *усули бест* мубориза истифода шуд. Нисбати шахси дар бест нишаста чораи ҷазо дидан мумкин набуд. Намоишчиён ташкили „адолатхона“, пеш кардани амалдорони бераҳмро талаб карданд.

Шоҳ бар зидди ҳаракати халқӣ аз лашкар истифода бурданӣ шуд. Аммо лашкар аз тиркушоии зидди халқ сар тофт. Дар натиҷа августи соли 1906 шоҳ оид ба қабули конституция фармон имзо кард. Аммо фармон иҷро нашуд. Бинобар ин халқ боз исён бардошт. Дар Табрз дар таърихи Эрон парламенти нахустин – Маҷлис ташкил шуд. Маҷлис зери таъсири сотсиал-демократҳои Эрон буд. Зери фишори мардум шоҳ оид ба гузаронидани интихоботи Маҷлис фармон баровард. Қочорҳо (мансуб ба авлоди шоҳ), рӯҳониён, савдогарон, заминдорон ва деҳқонон, ҳунармандон, умуман 6-то табақаи иҷтимоӣ ҳукуки интихобот пайдо карданд.

Соли 1906 интихоботи Маҷлис ба амал омад. Шоҳ Музаффариддин қисми якуми конституцияро тасдиқ кард. Мувофиқи он ҳукуки тасдиқи қонунҳо, қабули бучет, назорати иҷрои он ба шоҳ дода шуд. Дар бобати имзои созишномаҳои иқтисодӣ бо хориҷиён танҳо бо ризоии Маҷлис пешбинӣ шуд.

Соли 1907 баъди вафоти Музаффариддин тарафдори сохти мустабид, зидди навигариҳо Муҳаммад Алишоҳ ба тахт нишаст. Вай нақшаи муборизаи зидди инқилобро кашид. Шоҳи нав ба Маҷлис ҳам қатъиян зид буд. Лекин мавҷи ҳаракати инқилобӣ дар кишвар ўро маҷбур кард, ки тартиботи конституциявиро нигоҳ дорад. Бо ҳамин даври якуми инқилоби солҳои 1905–1907 дар Эрон ба охир расид.

Даври дуюми инқилоб Солҳои 1907–1911 даври дуюми инқилоби Эрон номида мешавад. Ҳаракат акнун асосан бар зидди мустамликадорон равона шуда буд. Табақаҳои камбағали шахр бо талабҳои худ бароманданд.

Хусусан таъсири ташкилоти муҷоҳидон калон буд. Онҳо баробар-хуқукии ҳама, ҳуқуқи интихоботи пӯшида, сухан, таъсиси чамъиятҳо, озодии шахс, мусодира кардани заминҳои шоҳ ва ба деҳқонон тақсим кардани онҳо, муқаррар шудани рӯзи кории 8-соата, чорӣ намудани таълими бепули маҷбурӣ ва ҳоказоро талаб карданд.

Шоҳ зери таъсири ҳаракати демократӣ нафақаи ашрофони заминдорро кам кард. Унвонҳои мансуб ба феодализмро бекор намуд. Қонуни муборизаи зидди порахӯрӣ, тамаъгариро қабул кард. Шоҳ маҷбур шуда, моддаҳои аз ҳама муҳим ва демократии конституцияро тасдиқ кард. Моддаҳои оид ба баробарии ҳама дар назди қонун, даҳолатнопазирии шахс ва мулк, таъсиси чамъиятҳо, гузаронидани маҷлисҳо, суди дунёвӣ (дар баробари суди шариат), ҷудо кардани мақомоти қонунбарор ва иҷроияи давлат ва монанди онҳо хеле муҳим буданд.

Дар айни замон ба шоҳ низ ҳуқуқи калон дода шуд. Вай шахси озод аз ҷавобгарӣ, Сарқӯмондон буд, ҳуқуқи эълони ҷанг, имзои сулҳ, таъин ва озод кардани вазиронро дошт. Савганд хӯрдани шоҳ оиди садоқат ба конституция ва қонунҳо қоида шуда монд. Барои назорати мувофиқ будани қонунҳои қабулшаванда ба шариат панҷ нафар уламои бузург таъин шуд.

Созишномаи Британияи Кабир ва Россия

Тартиботи мустамликадорӣ ҷаҳон ба дигаргуниҳои инқилобии Эрон бетафовут нашуд. Онҳо ҳама нисбати Эрон сиёсати зӯриро пеш бурданд. Соли 1907 байни Британияи Кабир ва Россия созишнома имзо шуд. Мувофиқи он Эрон ба се тақсим шуд. Оид ба зери таъсири Россия мондани Эрони Шимолӣ, ҷануби он зери назорати Британияи Кабир тасдиқ карда шуд. Қисми марказии кишвар бетараф эълон гардид. Дар айни замон шоҳ бо ёрии англисҳо ва русҳо дар соли 1908 табаддулоти давлатии аксулинқилобӣ ба амал овард. Лашкари казакҳои Россия бинои Маҷлисро зери тўп гирифтанд. Маҷлис пароканда, матбуоти демократӣ манъ шуд.

Баъди ҳалокати Маҷлис маркази ҳаракати инқилобӣ ба Табрез гузашт. Лашкари шоҳ ба Табрез ҳамла карда, шаҳрро зери муҳосира гирифт. Гуруснагӣ сар зад. Шӯриши Табрез аз дунёи берун канда шуда мағлуб гардид.

Сиёсати давлатҳои бузург дар Эрон

Гарчанде шӯриши Табрез пахш шуд, ҳаракати зидди шоҳ қатъ наёфт. Соли 1909 дар Техрон

Муҳаммад Алишоҳ аз тахт фаромад. Ба чояш писараш Аҳмад шох эълон шуд. Конституция барқарор шуд. Ҳукумат барои зинда кардани иқтисодиёт аз хориҷа қарз гирифт. Қувваҳои дохилии ақсулинқилобӣ бо кӯмаки Россия ва Британияи Кабир ба ҳучуми зидди инқилобиён тайёри медиданд. Ниҳоят лашкари Россия дар амали намудани табодулотии давлатии ақсулинқилобии соли 1911 иштирок кард. Ҳамин тавр инқилоби Эрон пахш шуд.

Инқилоби солҳои 1905–1911-и Эрон воқеаи калони иҷтимоӣ буд, вай зинаи муҳими гузариш аз монархияи феодалӣ ба монархияи конституциявӣ ба шумор меравад.

Мутеъгии Эрон ба хориҷа дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳонӣ пурзӯр шуд. Соли 1912 Эрон маҷбур шуд, ки созишномаи соли 1907-уми байни Россия–Британияи Кабирро оид ба доираи таъсир этироф қунад.

Бест – ором нишастан дар масҷид ва қабристонҳо, нишон додани муқовимати суст.

Консессия (лотинӣ – рухсат додан) – созишнома оид ба рухсат додан барои истифодаи сарватҳои зеризаминӣ ва объектҳои рӯизаминӣ дар асоси шартҳои муайян аз тарафи мақомоти давлат.

1. Эрон чӣ тавр зери таъсири иқтисодӣ ва сиёсии Британияи Кабир ва Россия монд?
2. Қадом омилҳо маҷбур намуданд, ки шох соли 1906 конституцияро ҷорӣ намояд? Ин конституция ба шох қадом ваколатҳоро медиҳад?
3. Хусусиятҳои хоси даври якум ва дуҷуми инқилоби Эронро муайян кунед.
4. Инқилоби Эрон чӣ гуна пахш карда шуд?

1. Дар конституцияи соли 1906-уми Эрон барои назорати ба шариат мувофиқ будан ё набудани қонунҳои қабулшавандаи мамлакат шӯроё иборат аз 5 нафар уламо муқаррар шуда буд. Ин ҳолатро салафи Суди ҳозираи конституционӣ шумурдан оё мумкин аст?
2. „Шоҳаншоҳбанк“ чӣ гуна ташкилот буд?
3. Моҳияти созишномаи байни Россия ва Британияи Кабирро (соли 1907) шарҳ диҳед.

Афғонистон дар ибтидои асри XIX – ибтидои асри XX

Зиддияти Британияи Кабир ва Россия

Дар солҳои 70-ум Афғонистон боиси баҳси байни Британияи Кабир ва Россия шуд. Британияи Кабир дар сарҳади Ҳиндустону Афғонистон лашкар чамъ кард. Амири Афғонистон Шералихон аз Россия ёрӣ пурсида, он ҷо сафир фиристод. Ҷавобан ба ин Россия қисми ҳарбии хурди худро назди сарҳад ҷойгир кард. Ба Қобул бо сарвари генерал Столетов миссияи сафирӣ фиристод. Аммо зиёда аз ин дигар ҳаракат карда натавонист. Барои ин ханӯз пурра забт нашудани Осиёи Миёна ва муаммоҳои ҷанги фарорасида бо Туркия имкон наметод.

Ҷанги дуҷуми Англия – Афғонистон

Соли 1878 Шералихон аз қабули миссияи Англия дар шаҳри Қобул сар тофт. Ин барои Британияи Кабир барои зидди Афғонистон сар кардани ҷанг баҳона шуд. Амалиётҳои ҷанги зидди Афғонистон сар шуд. Ёқубхон, ки баъди вафоти Шералихон ба тахт нишаста буд, соли 1879 шартномаи Гандумакро имзо кард. Бинобар он Афғонистон истиқлоли худро дар амал аз даст дод. Дар Қобул резиденсияи англис кушода шуд. Назорати ҳаракатҳои амир ва ҷӣ хел сарф шуда истодани қарзе, ки аз Британияи Кабир расида буд, вазифаи резиденсия гардид.

Сиёсати таслимгаронаи амир Ёқубхон ба зиддияти саҳти кишвар рӯ ба рӯ омад ва дар Қобул бар зидди он исён сар шуд. Шаҳриён ба резиденсияи англис зада даромада, онро ишғол карданд. Англисҳо лашкареро, ки баъди шартномаи Гандумак бурда буданд, боз гашта ба Афғонистон оварданд ва Қобулро аз сари нав ишғол намуданд.

Ин вақт лашкари писари М. Афзалхон – собиқ амири Афғонистон Абдурахмони шӯришгар Қобулро ихота кард. Аҳволи англисҳо танг шуд. Соли 1880 Абдурахмон ҳокимияти худро дар Афғонистони Шимолӣ барпо кард.

Англисҳо маҷбуран бо Абдурахмон музокира сар карданд. Қобул ба Абдурахмон супурда шуд. Қандаҳор зери доираи таъсири Британияи Кабир монд. Бар ивази он Афғонистон ҳақ надошт ғайр аз Британияи Кабир ва Ҳиндустони англисӣ бо дигар кишвари хориҷӣ алоқаи дипломат ба роҳ монад. Абдурахмон танҳо дар сиёсати дохилӣ мустақил монду бас.

Вориси қонунии тахти Афғонистон писари амир Шералихон Аюбхон ба Қандаҳор лашкар кашид. Соли 1880 бригадаи ҳарбии англисҳо торумор карда шуд. Англисҳо маҷбуран қисмҳои нави ҳарбӣ фиристоданд. Ин қувваҳои нав Аюбхонро маҷбур карданд, ки ба Ҳирот ақиб нишинад. Лекин ба туфайли муқобилияти саҳти аҳолии англисҳо Қандаҳорро тарк карданд. Ҳамин тавр, ҷанги дуҷуми Англияю Афғонистон бо мағлубияти Британияи Кабир поён ёфт.

Низоҳои дохилӣ Акнун байни даъвогарони тахт ҳаракатҳои ҷангӣ сар шуд. Соли 1880 Абдурахмон ба лашкари Аюбхон талафоти калон расонд. Аюбхон маҷбур шуда, бо хориҷа гурехт. Дар Афғонистон ҳокимияти пурраи Абдурахмон барпо карда шуд. Афғонистон дар даври Абдурахмон (1880–1901) аҳволи вазнини иқтисодию иҷтимоиро аз сар гузаронд. Ҷангҳо бо Британияи Кабир истехсолотро аз маҷро баровард. Кобул ва дигар шаҳрҳои вайрон шуда буд.

Амир сиёсати пӯшидаро дар мамлакат татбиқ кард. Ба кишвар омадани хориҷӣ, хусусан европоӣ манъ карда шуд. Дар айни замон амир барои аз нигоҳи сиёсӣ муттаҳид намудани кишвар мубориза бурд. Идораи политсияи маъмурӣ ташкил карда шуд. Бо ҳаракати он ба ҳазина омадани андоз каме беҳтар шуд. Беҳатарии роҳҳои қорвон андаке таъмин шуд. Роҳзанҳо ҷазои саҳт меиданд. Онҳоро ба қарасҳои оҳанин андохта, дар сутунҳои лаби роҳ овехта мемонданд, аз гуруснагӣ ташнагӣ мемурданд. Барои ба худ кашидани уламои динӣ Абдурахмон ба онҳо маош таъин кард. Як қисми вақфо ба давлат гузаронд. Дар кишвар воҳиди ягонаи пул, тарозу ва ченакҳои ягона ҷорӣ гардид. Ба туфайли ин тадбирҳо дар Афғонистон савдо, истехсолот ва ҳунармандӣ инкишоф ёфт.

Созишномаи Дюранд Аҳволи байналмилалӣ Афғонистон дар охири асри XIX – ибтидои асри XX ба маънои том ба муносибатҳои байни Россияю Британияи Кабир вобаста буд. Амир Абдурахмон дар ин шароит аз зиддияти байни ду давлати бузурги мустамликадор моҳирона истифода бурд. Дар натиҷа мавқеи сиёсии Абдурахмон мустаҳкам шуд. Ҳудуди кишварро дар шимол то соҳили Амударё васеъ кард. Соли 1887 дар ҷойҳои муқими туркманҳо сарҳадоти афғону рус қатъиян муқаррар карда шуд.

Пас аз ин Абдурахмон барои ба давлати худ даровардани афғонҳои муқими соҳили дарёи Ҳинд, лекин аз соли 1849 тобеи англис шуда ҳаракат намуд. Амир Абдурахмон барои онҳо худро чун ҳомии

динӣ нишон дод ва ба муборизаи зидди англисҳо даъват кард. Ин кадам хавфи ҷанг бо Британияи Кабирро пайдо кард. Абдурахмон аз ин тарсида маҷбур шуд, ки бо англисҳо созишнома имзо намояд. Тибқи он ҳудудҳои қабилаҳои афғони муқими ҷануби Афғонистон дар итоати Британияи Кабир монд. Англисҳо ба хатти кашида – хатти Дюранд (аз номи намояндаи англисҳо Дюранд, ки музокира бурда буд) лашкар фиристоданд. Афғонҳои кӯҳӣ ҷавобан ба он исён бардоштанд.

Даври Ҳабибуллоҳон Соли 1901 Абдурахмон вафот кард. Тахти амириро писари вай Ҳабибулло ишғол кард. Вай бо роҳи падараш рафта, сиёсати муттаҳид кардани қабилаҳои афғонро пеш бурд. Муборизаи зидди англисҳоро давом дод. Барои барқарор кардани алоқаҳои савдо бо Россия кӯшид. Ҷавобан ба ин Британияи Кабир зидди Афғонистон сиёсати муҳосираи иқтисодиро ба кор бурд.

Дар айни замон Британияи Кабир ба Афғонистон шартнома тақлиф кард. Дар он талабҳои зерин назорати Британияи Кабир будани савдои хоричӣ, барои сохтмони роҳи оҳан ба англисҳо розигӣ додан, ба ҳаракати озоди англисҳо дар Афғонистон пеш гузошта шуда буд. Соли 1907 айнан чунин шартнома ба имзо расид. Дар он Афғонистон минтақаи манфиатҳои Британияи Кабир эълон карда шуд. Бо Россия танҳо ҳуқуқи савдо дода шуд.

Афғонистон дар ибтидои асри XX давлате шуда монд, ки саноат надошт ва хеле ақибмонда буд. Андоз на бо пул, балки бо маҳсулот гирифта мешуд.

Маърифатпарварӣ Сарфи назар аз шароити вазнин Афғонистон аз дунё канда нашуда буд. Дар Афғонистон ҳам ҳаракати республикахоҳон пайдо шуд. Тарафдорони ин ҳаракатро „Ҷавонафғонҳо“ мегуфтанд. Онҳо ғояи инкишофи мактабу маориф, маданият, илму техникаро тарғиб мекарданд. Онҳо баробари ҳокимияти амир мавҷуд будани конституцияро талаб карданд. Дар масъалаи бекор намудани андозии маҳсулот, нест кардани боҷи дохилӣ, баробарҳуқуқии қабилаҳо ва дигар фикрҳои пешқадамро тақлиф намуданд. Ба ин ҳаракат муҳаррири рӯзномаи „Сироч-улаҳбори афғония“ Муҳаммад Тарзӣ раҳбарӣ мекард. Вай падарарӯси писари сеюми Ҳабибуллоҳон – Амонуллоҳон буд. Ҳамаи умеди ислохталабон аз Амонуллоҳон буд. Чунки ӯ дар рӯҳи „Ҷавонафғонҳо“ тарбия ёфта буд.

Миссия (лотинӣ) – вазифаи бузург ва масъулиятнок; намояндагони як давлат, ки ба давлати дигар махсус фиристода мешаванд.

Резиденсия (лотинӣ) – қароргоҳи намояндагии дипломатии давлати хориҷӣ.

1. Дар бораи сабабҳо ва оқибатҳои ҷанги дуҷуми англису афғон чиҳоро доништа гирифтед?
2. Чаро дар нимаи дуҷуми асри XIX Афғонистон кишвари „талаш“-и байни Британияи Кабир ва Россия шуда монд?
3. Чаро муборизаи Британияи Кабир барои мутеъ кардани Афғонистон хеле дур давом кард?

1. Аз чиҳо иборат будани моҳияти сиёсати пўшидаи Амир Абдураҳмонро эзоҳ диҳед. Чӣ гуна ислоҳот гузаронида шуд?
2. Хатти Дюранд чист?
3. Ҳабибуллоҳон чӣ гуна сиёсатро пеш бурд?
4. Мақсадҳои „Ҷавонафғонҳо“-ро аниқ кунед.

§ 32.

Давлати Усмонӣ дар охири асри XIX – ибтидои асри XX

Аҳволи иҷтимоию иқтисодии давлати Усмонӣ

Давлати Усмонӣ монархия буд, онро султон идора мекард. Дар кишвар тартиботи асримиёнагии феодалӣ ҳукмрон буд. Соҳаи кишоварзӣ асоси иқтисодиёти давлати Усмониро ташкил медод, лекин хеле ақиб монда буд. 65 фоизи замини киштшаванда дар дасти заминдорони калон ва рӯҳониён буд, онро ба деҳқонони беамин ва камзамин ба иҷора медоданд. Ҳосилнокии меҳнат ҳам паст буд, дар оқибати гуруснагии вазнин одамони бисёр ҷон доданд.

Аҳволи аҳолии шаҳр низ бад шуда буд. Ҳунармандӣ рӯ ба заволи оварда буд. Тартиботи кӯҳна ва бисёрии молҳои хориҷӣ роҳи тараққиёти иқтисодиро мегирифт. Саноат боло намерафт. Чунки соҳаи кишоварзӣ барои таъмини саноат бо ашёи хом қодир набуд. Ҳукумати султон барои беҳтарсозии аҳволи молиявии худ аз хориҷа қарз гирифтандро сар кард. Аҳволи молиявии давлат ба лаби ҷаромада буд. Қарзи хориҷӣ афзуда, ба 5,5 млрд. франк расида буд. Соли 1876 ҳукумат ноилоҷ Туркияро банкротии молиявӣ эълон кард.

Ин аҳволи вазнини иқтисодӣ дар ниҳояти қор давлати Усмониро ба ниммустамлика табдил дод. Давлатҳои Европа ин ё он мустамликаҳои империяро қашида мегирифтанд. Танҳо Германия аз дав-

лати Усмонӣ чизе нагирифта буд. Аз ин боис ҳукумати давлати Усмонӣ дар охири асри XIX – ибтидои асри XX ба Германия наздик шуд. Капитали Германия муваффақиятҳои калон ба даст овард. Сохтмони қисми Измир – Анкараи лоиҳаи роҳи оҳани Бағдод насиби немисҳо шуд. Соли 1903 ин лоиҳаро (сохтмони роҳи оҳани ба воситаи Бағдод то халиҷи Форс) пурра ба дасти онҳо гузашт.

Мубориза барои монархияи конституциявӣ

Давлати Усмонӣ барои супурдани қарзҳо фоизи калон бояд месупурд.

Давлати Усмонӣ супурдани қарз он тараф истад, маоши коргаронро дода наметавонист. Албатта ин сатҳи зиндагии мардумро бад кард. Дар чунин шароит „Ҳаракати усмониёни нав“ ташкил шуд. Аъзоёни ин ҳаракат нобуд кардани ҳокимияти султониро таклиф карданд. Рӯзномаи „Ибрат“-и онҳо ба тарғибгари ғояҳои пешқадами демократӣ табдил ёфт. Зиёиёни миллатпарвар, амалдорони рӯшанфикр ва афсарон ҳам ба ин ҳаракат шомил шуданд.

Дар кишвар ғояи ба охир расонидани ҳокимияти султон ташаккул ёфт.

Соли 1876 шӯриши халқ сар шуд. Ин шӯриш табақаҳои ҳукмронро тарсонд. Ниҳоят, Абдулазиз бо фатвои Шайх-ул-ислом аз тахт дур карда шуд. Баъди чанде тахтро Абдулҳамиди II ишғол кард.

23-юми декабри соли 1876 дар давлати Усмонӣ конституция эълон шуд. Мувофиқи он дар кишвар парламенти дупалата чорӣ карда шуд. Палатаи поёнӣ Палатаи депутатҳо, палатаи болоӣ Сенат номида шуд. Конституция ба султон ваколати зиёд дод. Қисми ками шаҳрвандон ҳуқуқи интихобот гирифтанд.

Ба ҳокимият омадани Ҳизби „Ваҳдат ва тараққиёт“

Даври Абдулҳамиди II дар таърихи давлати Усмонӣ „даври зулм“ ном гирифт. Султон дарҳол парламентаро

пароканда намуд. Тарафдорони конституция таъқиб карда шуданд. Аксари онҳо ҳукми қатл гирифтанд. Мамлакат дар гирдоби чаҳолат монд. Соли 1889 курсантҳои омӯзишгоҳи ҳарбию тиббии Истанбул ташкилоти махфӣ „Ваҳдат ва тараққиёт“-ро ташкил карданд. Шӯъбаҳои он дар сартосари давлати Усмонӣ ба вучуд омада, дар кишвар ташвиқоти барпо намудани тартиботи конституциявиро авҷ гиронд. Баъдтар ин ташкилот ба ҳизби (партия) бонуфузи сиёсӣ табдил ёфт. Султон Абдулҳамиди II нисбати ин ташкилот суд ташкил намуд. 13 нафар ба қатл ҳукм карда шуданд. Аъзоёни ҳизби

„Ваҳдат ва тараққиёт“ ва дигар созмонҳои сиёсии ба он монанд номи „Чавонтуркҳо“-ро гирифтанд.

„Чавонтуркҳо“ дар Париж анҷумани нахустини худро гузарониданд. Дар он оиди барқарор намудани конститутсияи бекоршуда қарор қабул карда шуд.

3-юми июли соли 1908 афсарони ҳарбии аз ҷумлаи „Чавонтуркҳо“ буда исён бардоштанд. 20-уми июли соли 1908 дар шаҳри Монастир ҳизби „Ваҳдат ва тараққиёт“ дар вазъияти ботантана аз нав барқарор шудани конститутсияро эълон кард ва аз султон талаб намуд, ки оид ба ин масъала фармон барорад. Абдулҳамидро тарафдори „Чавонтуркҳо“ будани лашкар тарсонд. Вай 24-уми июли соли 1908 конститутсияро барқарор кард. Интиҳоботи нави парламентаро ваъда дод. Инқилоби соли 1908-и давлати Усмонӣ зафар кард.

Исёни 13-уми апрели соли 1913

Аммо тарафдорони тартиботи кӯҳна зидди ҳар гуна ислоҳот буданд. Дар байни онҳо нуфузи рӯҳониён пурзӯр буд. Ҳизби „Иттиҳоди Муҳаммадӣ“-и рӯҳониён „Чавонтуркҳо“-ро дар беҳудой айбдор кард.

Тарафдорони ҳизби „Иттиҳоди Муҳаммадӣ“ аз ҷумлаи ҳарбиён исёни зидди инқилоб бардоштанд. Исёнчиён бекор кардани парламент, барқарор намудани шариат ва ҳокимияти султонро талаб намуданд. Ба Абдулҳамиди II айнан ҳамин ҳолат зарур буд. Аз ин боис талаби исёнгаронро дарҳол иҷро кард.

Як қисми арбобони „Чавонтуркҳо“ ба Салоники ва Адрианопол гурехтанд. Қисмҳои ҳарбии Салоники ва Адрианопол тарафдори „Чавонтуркҳо“ буданд. 26-уми апрел „Чавонтуркҳо“ бо қисмҳои ҳарбии ба онҳо содиқ ҳукумати исёнгаронро сарнагун карданд. Султон Абдулҳамид аз тахт рафт.

Аҳволи дохилӣ ва хориҷӣ

Инқилоби „Чавонтуркҳо“ давлатҳои бузургро ба ташвиш андохт. Онҳо аз беқарорӣ сиёсии дохилии давлати Усмонӣ истифода бурда, ба чизи бештаре ноил шудан мехостанд.

Италия Либияро истило кард, ҳизби „Ҳуррият ва ягонагӣ“-и ба Британияи Кабир хайрхоҳ ҳукумати „Чавонтуркҳо“-ро дар корношоямӣ айбдор намуд. Онҳо 5-уми августи соли 1912 дар кишвар табaddулоти давлатӣ гузарониданд.

Дар ин байн аҳволи хориҷии давлати Усмонӣ низ вазнин шуд. Дар ҷангҳои 1 ва 2-юми Балкан давлати Усмонӣ аз таъсири худ

дар Балкан қариб пурра маҳрум шуд. Ин ҳолат аҳволи ҳукумати „Хуррият ва ягонагӣ“-ро вазнин намуд.

Дар чунин шароит бо сарвариин яке аз раҳбарони “Ҷавонтуркҳо” Анварбей моҳи январи соли 1913 исён сар зад. Ҳокимият боз ба дасти „Ҷавонтуркҳо“ гузашт.

Ҳокимият дар дасти гурӯҳи „Сегона“ (Анвар, Талъат ва Ҷамол) монд. Ба сегона Анварпошо раҳбарӣ мекард. „Сегона“ сиёсати наздик шудан бо Германияро давом дод. Ба Германия наздик шудани „Сегона“ аз хусуси ба ҳудудҳои империяи давлати Усмонӣ даъво надоштани Германия дарак меод. Германия „Сегона“-ро, ки мафкураи пантуркизм ва панисломизмро ба худ шиор намуда буд, дастгирӣ мекард. Ғояҳои ин мафкура зидди манфиатҳои Антанта буд.

Дар ин шароит Германия пеши назари „Ҷавонтуркҳо“ „ҳомии“ ягонаи Давлати Усмонӣ намуд. Акнун Германия давлати Усмониро ба имзои шартномаи иттифоқӣ даъват мекард. Ниҳоят, 2-юми августи соли 1914 пинҳонӣ ин шартнома ба имзо расид. Доираҳои ҳукмрони давлати Усмонӣ ин шартномаро имзо карда, империяро ба ҳалокат маҳкум карданд.

Панисломизм – номи, ки империяҳои Россия ва Британияи Кабир, инчунин собиқ Иттифоқ ба ҳаракате, ки барои муборизаи олами мусулмонро бар зидди мустамликадорон дар охири асри XX муттаҳид кардани буд, дода шуда буд.

Пантуркизм – номи расмие, ки аз тарафи империяҳои Россия ва Британияи Кабир, инчунин собиқ Иттифоқ ба ғояи муттаҳид кардани халқҳои туркӣ, дода шуда буд.

Сенат (лотинӣ) – чамъомади кӯҳансолони авлод то замони республика дар Рими қадим.

Ҷавонтуркҳо – ҳизби буржуазии помешкии туркҳо, ки соли 1889 ташкил ёфт. Номи европоии аъзоёни Ҳизби „Ваҳдат ва тараққиёт“.

1. Империяи Усмонии турк, ки замоне давлати тавоно буди мустамликаҳояш дар се қитъа ҷой дошт, чаро дар охири асри XIX – ибтидои асри XX дар амал ба ниммустамлика табдил ёфта монд?
2. Монархияи конституциявӣ дар Давлати Усмонӣ чӣ хел барпо шуд?
3. Чаро даври ҳукмронии султон Абдулҳамиди II дар таърихи давлати Усмонӣ „даври зулм“ ном гирифт?

4. Инқилоби „Чавонтуркҳо“ чӣ гуна ғалаба кард?
5. Мақсади ба Германия наздикшавии ҳукумати „Чавонтуркҳо“ аз ҷиҳати иборат буд?

1. Ба донишхоятон аз фанни „Асосҳои дониши иқтисодӣ“ таърихи карда, мафҳуми „банкроти молиявӣ“-ро эзоҳ диҳед.
2. Фаъолияти ташкилоти „Ҳаракати чавонтуркҳо“ аз ҷиҳати иборат буд?
3. „Чавонтуркҳо“ кӣҳо буданд? Онҳо чӣ гуна сиёсатро пеш бурданд?
4. Оё Давлати Усмонӣ бо Германия шартномаи иттифоқиро имзо накарда метавонист? Агар мумкин набуд, чаро ин тавр нашуд?

КИШВАРҲОИ АФРИКА ДАР ОХИРИ АСРИ XIX – ИБТИДОИ АСРИ XX

§ 33. Мамлакатҳои Африкаи Шимолӣ

Ҳаёти иҷтимоию сиёсӣ Аксарияти аҳолии қисми шимолии Африка, то сарҳадоти ҷанубии Саҳрои Кабир (Сахара)-ро арабҳо ташкил медоданд. Дар ин ҳудуд барбарҳо, ҳабашиҳо ва дигар халқҳо низ иқомат доштанд.

То солҳои 70-уми асри XIX дар шимол ва шимолу шарқи Африка, яъне дар ҳудуди иқомати арабҳо тартиботи подшоҳии мутлақ ҳукмрон буд. Аз онҳо Миср, Триполитания, Киренаика (Либияи ҳозира) ва Тунис расман ба таркиби империяи Давлати Усмонӣ дохил буданд, аммо дар амал ба султони давлати Усмонӣ итоат намеркарданд.

Дар охири асри XIX Миср ва Судан ба мустамликаҳои Британияи Кабир, Тунис, Чадоир ва Марокаш – аз онҳо Франция, як қисми Марокаш ба Испания, Либия бошад ба ниммустамликаҳои Италия тақдир ёфт.

Зери асорат мондани Миср Таърихи охири асри XIX – ибтидои асри XX-и Миср замони озод шудан аз ҳукмронии давлати Усмонӣ ва дигаргуниҳои зери байрақи муборизаи зидди сиёсати мустамликавии англисҳо гардид.

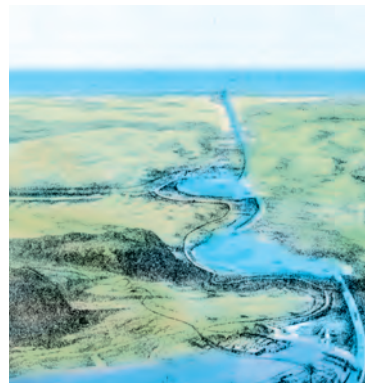
Яке аз рӯхониёни мусулмон, мударриси мадрасаи Ал-Азхар Ҷамолиддини Афғон ва шогирдони ӯ дар ҳаракати миллию озодихоӣ

обрӯи калон пайдо карданд. Онҳо ҳамаи мусулмонро дар муборизаи зидди мустамликадорон, зидди зулми давлати Усмонӣ ва барои барпо кардани сохти конституционӣ даъват мекарданд. Соли 1871 Чамолиддини Афғон Ҳизби „Ҳизб-ул-Ватан“ („Ҳизби Ватан)-ро ташкил кард. Ин ҳизб зери шиори „Миср аз они мисриён“ зидди хориҷиён мубориза бурд. „Ватанчиён“ барои конституцияе мекушиданд, ки ҳуқуқи ҳукмдор (Ҳадив)-ро маҳдуд намояд. Соли 1882 Ҳадив маҷбур шуда, ба қонуни нав имзо гузошт. Мувофиқи он акнун ҳукумат ба палатаи депутатҳо иттиҳод карда, парламент бучетро назорат мекард, ягон қонун бе рӯхсати депутатҳо қабул намешуд. Ҳамаи ин дар роҳи гузариш аз тартиботи мустақими феодали ба парламенти буржуазӣ қадами калон буд. Давлатҳои хориҷӣ ба ҳукумат ултиматум фиристода, пароканда намудани ҳукумати ҷориро талаб карданд. Талаби мустамликадорон иҷро нашуд. Ҷавобан ба он Британияи Кабир соли 1882 Искандарияро зери тўп гирифт. Десанти он шаҳро ишғол кард. Бар зидди онон яке аз раҳбарони лашкари Миср Аҳмад Орабибей дар Қоҳира мақомоти олии давлатӣ – Шӯрои муваққат ташкил кард. Вай лашкари калон ҷамъ кард. Даре нагузашта англисҳо Сувайшро зер карда гирифтанд ва ба Қоҳира юриш ташкил карданд. Лашкари Миср мағлуб гардид. Полковник Аҳмад Орабибей ба Сейлон як умр бадарға карда шуд. Ҳамин тавр, Миср ба мустамликаи Британияи Кабир таъдир ёфт.

Британияи Кабир ҳокимияти империяи Усмониро дар Миср расман ба поён нарасонд. Сулолаи ҳадивҳои Миср, Шӯрои Вазирон ба номаш нигоҳ дошта шуд. Назорати молия пурра ба дасти мушовирони англис гузашт.

Соли 1888 дар Истанбул оид ба истифодаи канали Сувайш давлатҳои Британияи Кабир, Германия, Испания, Италия, Россия, давлати Усмонӣ, Франция конвенсия имзо карданд. Мувофиқи он ба ҳамаи давлатҳо дар ҳама ҳолат – хоҳ ҷанг, хоҳ дар даври осоишта ҳуқуқи истифодаи ин канал дода шуд.

Тарафдори фаъоли муборизаи миллии озодихоҳӣ – ҳизби „Ватан“ дар назари англисҳо аз ҳама хавфнок буд. Барои заиф сохтани он

Канали Сувайш

чораҳои чиддӣ дида шуд. Дар натиҷа ҳизби Ватан аз муборизаи ва-сеи сиёсӣ ба террори якка гузашт.

Аммо ҳаракати озодихоҳӣ дар намудҳои дигар давом мекард. Ноиби президенти маҷлис Саъд Зағлул дар атрофи худ депутатҳои демократ, озодипарастро муттаҳид карда, аз номи маҷлис санади зидди ҳукмронии англисҳоро баровард.

Шӯриши маҳдиён Судани Шарқӣ дар охири асри XIX – ибтидои асри XX тобеи Миср буд. Соли 1881 пешвои суданиҳо Муҳаммад Аҳмад мардумро ба ҷанги муқаддаси зидди зулми Мисру давлати Усмонӣ ва европоиҳо даъват кард. Муҳаммад Аҳмад худро Маҳдӣ эълон кард. Губернатор барои ҳабси Маҳдӣ 200 нафар ҳарбиёнро фиристод, аммо онҳо набуд карда шуданд.

Соли 1882 ба Хартум Абдулкодири мисрӣ генерал-губернатор таъин шуд. Вай барои паҳши ҳаракати маҳдиён кӯшид. Аммо мағ-луб шуд. Дар ин байн англисҳо Мисрро забт намуданд. Лашкари англис бо роҳбарии генерал Хикс аз тарафи ансорҳои Судан тору-мор карда шуд. Соли 1884 англисҳо қисми ҳарбиёро бо сарвари генерал Гордон фиристоданд. Аммо ин лашкар ҳам мағлуб гардид ва Судан озод карда шуд.

Соли 1885 дар Судан давлати мустақили маҳдиён ташкил шуд. Баъди вафоти сарвари шӯриш Муҳаммад Аҳмад халифаи якуми он (чор халифа дошт) Абдуллоҳ ҳокимиятро ба даст гирифт. Шаҳри Омдурман пойтахт эълон шуд. Лашкар тақягоҳи асосии давлат буд.

Аммо низои дохилии кишвар авҷ гирифт. Айнан ҳамин омил маҳдиёнро суст кард. Британия Кабир аз ин истифода бурда, Эфиопияро зидди Судан барангехт. Дар натиҷа байни ду давлат соли 1885 ҷанг сар шуд. Ҳукмдори Эфиопия Йӯхонни ба Абдуллоҳ му-роҷиат карда, ба муборизаи якҷояи зидди душмани умумӣ даъват намуд. Лекин Абдуллоҳ бар ивази он Йӯхонни ба ислом гузашта-нашро талаб кард. Бинобар ин созишномаи зарурӣ имзо нашуд. Дар ҷанги Эфиопия–Судан хуни зиёд рехт. Соли 1889 император Мене-лик маҷбур шуда, созишномаи бар манфиати суданиҳоро имзо кард.

Август соли 1889 лашкари муттаҳидаи Британияи Кабир–Миср лашкари маҳдиёни Суданро мағлуб кард ва қисми асосии Суданро истило намуд.

**Сиёсати давлатҳои
бузург дар
Африкаи шимолӣ**

Соли 1881 Франция дар Тунис ҳукмрон шуд. То он Франция Ҷазоирро ишғол карда буд. Дар охири асри XX дар ин кишвар беш аз

300 ҳазор нафар франсуз икомат дошт. Замини ҳосилхез дар дасти франсузҳо буд.

Дар Чазоир бар зидди зулми мустамлика мубориза сар шуд. Соли 1912 Ҳизби „Чазоири чавон“ ташкил карда шуд. Ин ҳизб талаб кард, ки дар кори суд қоидаи поймолкунандаи „кодекси маҳаллӣ“ барои чазоириҳо бекор шавад, баробарии чазоириҳо ва европоиҳо ҳангоми додани андоз, маорифи халқ таъмин карда, мансабҳо барои арабҳо низ зиёд карда шавад.

Дар тақсмоти мустамлика аз байни давлатҳои Европа Франция ба Марокаш низ соҳиб шуд. Италия „ҳуқуқи“ Франсияро дар Марокаш тан гирифт. Бар ивази он Италия дар Либия ҳуқуқи дахлатнопазир гирифт. Франция барои ҷанги ошкорои Марокаш баҳона меҷуст. Соли 1907 дар шаҳри Марокаш духтури франсуз кушта шуд. Бо ин баҳона Франция амалиётҳои ҷангиро сар кард. Дар муддати кӯтоҳ Франция шаҳрҳои асосии Марокашро истило намуд. Баъзе ҳудудҳои Марокаш ба Испания дода шуд. Либия дер вақт мустамликаи Давлати Усмонӣ шуда монд. 29-уми сентябри соли 1911 Италия бар зидди Либия ҷанги истилогарона сар кард. Давлати Усмонӣ ҷавоби зарурӣ дода натавонист. Дар оқибати он соли 1911 Либия ба мустамликаи Италия табдил ёфт.

Ансорҳо (арабӣ – ёварон, ҳамсафон) – номи яке аз табақаҳои саҳобагони Муҳаммад (с.а.в). (Онҳо соли 622 ба муҳоччирони мусулмони аз Макка ба Мадина кӯчида ва ба Расулulloҳ ёрӣ дода, дини исломро қабул кардаанд. Онҳо аъзои қабилаҳои авс ва ҳазраҷи Мадина буданд).

Маҳдӣ (арабӣ – пешвое, ки аз тарафи Оллоҳ роҳи ростро хидоят мекунад) – пайғамбаре, ки дар Ислом ҳангоми охиризамон омада, дар замин адолатро пойдор карданаҳ қайд шудааст.

1. Чӣ тавр ба мустамликаи давлати Усмонӣ табдил ёфтани давлатҳои арабии Шимолии Африкаро ба ёд оред.
2. Дар Шимолии Африка манфиати кадом давлатҳои бузург ба ҳам зид омад?
3. Оид ба муборизаи миллии озодихоҳии халқи Миср чӣхоро дониста гирифтед?
4. Дар бораи шӯриши маҳдиён нақл кунед.

1. Фаъолияти Аҳмад Орабибейро эзоҳ диҳед.
2. Зиддияти байни Судан ва Эфиопия аз чӣхоро иборат аст?
3. Сиёсати Франсияро нисбат ба чазоир ва Марокаш қиёс кунед.

§ 34. Мамлакатҳои тропикӣ* ва Африкаи Ҷанубӣ

Оиди Африкаи тропикӣ ва Африкаи Ҷанубӣ

Дар чоряки охири асри XIX истилои мустамликавии Африка вусъат гирифт. Аз заминҳои ба канданиҳо боӣ ёфта шудани алмос, конҳои тилло ба ин ҷойҳо омадани европоиҳоро тезонид. Дар истилои Африкаи Ҷанубӣ Британияи Кабир нақши асосӣ бозид. Даре нагузашта ба ин ҷо Германия ҳам омад.

Муттаҳид кардани заминҳои Мозамбик ва Анголоро португалиҳо ба нақша гирифта буданд. Яке аз мустамликаҳои асосӣ Республикаи Бур (Республикаҳои мустақили Трансваал ва Оранж) ба ҳисоб мерафт. Аз солҳои 70-ум сар карда Британияи Кабир барои муттаҳид намудани мустамликаҳояш ва ташкили федератсия ҳаракат кард.

Муборизаи барон Африкаи Ҷанубӣ ва Шарқӣ

Судани Ҷанубӣ, Сенегал ва ҳавзаи дарёи Нил дар охири асри XIX – ибтидои асри XX ба майдони рақобати Франция, Голландия ва Британияи Кабир табдил ёфтанд.

Соли 1892 Франция Судани Ҷанубиро истило кард. Дар муборизаи халқи Судани Ҷанубӣ Самори Туре аз худ номи дурахшон гузошт. Вай лашкаркаш ва сиёсатчи моҳир буд.

Франсузҳо танҳо соли 1898 ўро таслим карданд. Самории асиршуда ба Габон бадарға карда шуд ва он ҷо вафот кард. Даре нагузашта атрофи кӯли Чад мутеъ карда шуд ва соҳилҳои халиҷи Гвинея ҳам ба Франция тобеъ гардид. Ба он Гвинеяи Франция ном доданд.

Баъд аз Британияи Кабир ва Франция Белгия низ дар муборизаи бори заминҳои Африка ҳамроҳ шуд. Бо баҳонаи омӯхтани илмии ҳавзаҳои болооби дарёи Нил европоиҳо кишвари Бугандаро кушоданд. Буганда ба таркиби протекторати Угандаи тобеи Британияи Кабир дохил карда шуд.

Султони Занзибари араб ҳам бо баҳонаи муборизаи зидди савдои ғуломон аз тарафи немисҳо, франсузҳо ва англисҳо истило карда шуд. Дар охири асри XIX давлати Бунороро Британияи Кабир забт намуд.

Дар ибтидои асри XX якҷанд давлатҳои Африкаи Ҷанубӣ, аз қабилҳои Гамбия, Сиэрра Лионе, соҳили Тилло, Нигерия, Сенегал, Гви-

* Мафҳуми Африкаи тропикӣ маънои Африкаи Марказиро дорад.

Давлатҳои Африка дар охири асри XIX – ибтидои асри XX
 (Харита дар ҳолати расм хурд карда дода шудааст)

неяи Франсия, Соҳили Оч, Догоней мустамликаи Франсия, Того, Камерун аз Германия, як қисми Гвинея мустамликаи Португалия шуда буд. Мустамликадорони Европа усулҳои гуногуни идоракуниро қорӣ карда буданд. Хусусан, Британияи Кабир сохти идоракунии маҳаллиро нигоҳ дошта, онҳоро ба манфиати худ мутеъ кард.

Дар мубориза барои мустамликаҳои Африкаи Ғарбӣ манфиатҳои Голландия, Белгия, Португалия, Британияи Кабир, Германия, Франсия ва ниҳоят ШМА ба ҳам зид омаданд. Шоҳи Белгия I ассосиатсияи омӯзиши илмии Конгоро таъсис дода, зеро сояи он устокорона қор бурд. Дар ниҳояти қор он кишвар ба мустамликаи Белгия табдил ёфт. Як қисми Конго ба Франсия гузашт, қисми дигараш насиби Португалия шуд.

Африкаи Чанубӣ Дар Африкаи Чанубӣ дар дунё қонҳои бузурги олмос мавҷуд буд. Қорчалони англис Сесил Родс компанияи „Де Родс“ ташкил карда, қонҳои олмосро аз онҳо худ намуд.

Дере нагузашта қонҳои тилло ва миси Трансваал қушода шуд. Сесил ин қонҳоро низ аз онҳо худ намуд. Бо ташаббуси вай „Компанияи имтиёзии Британия-Африкаи Чанубӣ“ ташкил шуд. Компания „аз Кейптаун то Қоҳира бояд аз онҳо Британияи Кабир шавад“ гуфта, ба ҳаракати истилогарона руҳсат гирифт. Баъдтар дар Родезияи Шимолӣ протекторати англис қорӣ шуд. Британияи Кабир ба қанги нави зиддии бурҳо тайёр буд. Соли 1899 қанги англису бур сар шуд. Соли 1902 Республикаи Бур (Трансваал ва Оранж) ба қулқи Британия табдил ёфт. Соли 1910 Британияи Кабир мустамликаҳои худ – Трансваал, Оранж, Натал, Қарро як қарда, „Иттифоқи Африкаи қанубӣ“ ташкил қард.

Истилои Мадагаскар Ин қазира, қи дар ғарбии укёнузи Ҳинд, наздиқи соҳили қанубу шарқии Африқа қой гирифта буд, дар сиёсати мустамликавии давлатҳои бузург қой маҳсус дошт.

Франсия соли 1883 ба Мадагаскар қанг эълон қард. Ин қанг соли 1885 бо шартномаи нобаробари тарафҳо анқом ёфт. Франсия бар Мадагаскар протекторати худро қорӣ намуд ва сиёсати қоричии онро зеро назорати худ гирифт. Соли 1896 бошад, Франсия Мадагасқарро мустамлика эълон қард.

Сомали ва Эфиопия Британияи Кабир барои истилои зулуқо қанги бешақат бурд. Ҳокими зулуқо Қетч-

ваё соли 1879 дар давоми се задухӯрд лашкари 20-ҳазорнафараи англисхоро яксон намуд. Аммо лашкари Британия тӯпхоро кор фармуда, заминҳои Зулулендро ишғол кард, онро ба ҳокимиҳои хурд тақсим намуд. Ба ҳукмдорони англис онҳоро байни худ ҷанг дошта, ғоидаи худро дидан хос шуда буд.

Эфиопия ва Сомали баъди кушодани канали Сувайш соли 1869 аҳамияти савдоию иқтисодӣ ва ҳарбию стратегӣ пайдо кард. Ин ҳолат мустамликадоронро бефарқ нагузошт. Чанде пеш аз ин англисҳо соли 1867 зидди Эфиопия ҷанг карда, ба сиёсати муттаҳидсозандаи подшоҳ („негус“ меномиданд) Феодори II футур расонданд. Англисҳо аз низои динӣ ва кайфияти зидди Феодори II истифода бурда, лашкари ҳабашхоро торумор карданд. Феодори II худро кушт.

Ба сари мансаб қувваҳои англиспараст омаданд. Лекин англисҳо ба муқовимати шадидаи халқи Эфиопия дучор омада, маҷбуран аз мамлакат берун рафтанд. Дар солҳои 1889–1913 соҳили баҳри Сурх ва нимҷазираи Сомали байни Британияи Кабир, Франция ва Италия тақсим карда шуд.

Италия ҳам нақшаҳои мустамликавии худро амалӣ карданӣ шуд. Аммо ин натиҷа надод. Эфиопия истиқлоли худро нигоҳ дошт.

Гереро ва намаҳо Қисми шимолу ғарбии Африкаи Ҷанубӣ аз тарафи Германия забт шуд. Қабилаҳои маҳаллии готтентотҳо ва гереро ба резерватсияҳо фиристода шуданд. Боқимондагон ғуломи мустамликадорони немис шуданд. Қабилаҳои гереро бо сарвари Самуэл Магареро зидди истилогарон исён бардоштанд. Аммо дар муборизаи нобаробар шӯришгарон шикаст диданд. Герероҳои зиндамонда, ба шимолӣ кишвар гурехта, ҷон ба саломат бурданд.

Қабилаҳои нама низ шӯриш бардоштанд. Шӯриши намаҳоро Хендрик Витбой сарварӣ кард. Витбой қабилаҳои намаро муттаҳид намуд.

Аммо дар ҷанги соли 1905 ҳалок шуд. Намаҳо баъди вафоти вай муборизаро боз ду сол давом доданд. Лекин техникаи замонавии немисҳо бартарии худро нишон дод. Истилогарони Германия 140 ҳазор нафар намаҳоро

Хендрик Витбой

нобуд карданд. Шӯриши зидди Германия дар чануби Африкаи Шарқӣ ва марказаш (Танганика) сар шуд, беш аз ду сол давом кард. Лашкари немисҳо 120 ҳазор африкоихоро қир карда, шӯришро пахш намуданд. Қабилаҳои калони маҳаллӣ, ки асрҳо боз ин худуд мезистанд, тамоман нобуд карда шуданд.

1. Чаро Африкаи Ҷанубӣ ба зид омадани манфиати давлатҳои бузург сабаб шуд?
2. Манфиатҳои кадом давлатҳои бузург дар Африкаи Ҷанубӣ зид омад?
3. Африкаи Шарқӣ байни кадом давлатҳои бузург тақсим карда шуд?
4. Ҷанги байни Британияи Кабир ва Республикаи Бур бо чӣ натиҷа хотима ёфт? Аз ин хусус нақл кунед.
5. Гереро ва намаҳо кӣҳо буданд?

1. Дар кадом давлатҳои Африкаи Тропикӣ ва Ҷанубӣ чӣ гуна металлҳои қимматбаҳо мавҷуданд, аниқ кунед ва дар харита кайд намоед.
2. Суруде, ки писари Хендрик Витой навиштааст, аз ёд кунед.

Савор шавед, эй чапандозҳо!
Ки кофист тиру туфанги шумо.
Ба ҳар амри сарвар итоат кунед,
Ба шаб раҳ кӯбеду шабохун занед.
Адӯро ба ғафлат бубояд ниҳод,
Хаёли гурез аз асар афканда бод.
Хуш аз таъми пирӯзӣ таъми дигар,
Набуду набошад дар ин баҳру бар.

Хендрик Витбой (Тарҷумаи Паймон)

ҶАНГИ ЯКУМИ ҶАҲОНИИ СОЛҲОИ 1914–1918

§ 35. Оғози Ҷанги якуми ҷаҳон ва давоми он

Оғози ҷанг

Муборизаи байни ду гурӯҳи ҳарбию сиёсӣ барои аз нав тақсим кардани дунёи тақсимшуда сабаби асосии саршавии ҷанги якуми ҷаҳон гардид. Давлатҳои пешқадами дунё барои амалӣ намудани ниятҳои нопоки худ роҳи ҷаҳолати маъ-

навиро пеш гирифта, барои сарват шуда, ба қурбон қардани миллионҳо одамон камар бастанд. 28-уми июли соли 1914 дар Сараево як нафар серби миллатчӣ Г.Принсип вориси тахти Австрияю Венгрия Франс Фердинандро кушт.

Ҳукумати Австрияю Венгрия ба Сербия ултиматуми дорои талабҳои ҳақоратангез фиристонд. Сербия ба иҷрои танҳо як талаби ултиматум, яъне аз тарафи органҳои ҳуқуқи Австрияю Венгрия бурдани қори тафтиш оиди сӯиқасд розигӣ надод. Ин барои сар шудани ҷанги Австрияю Венгрия дар таърихи 28-уми июл бар зидди Сербия баҳона шуд. Иттифоқчии Сербия–Россия ҷавобан ба он қисман сафарбарии ҷарбӣ эълон кард.

Инро баҳона карда, доираҳои ҳукмрони Германия 1-уми август бар зидди Россия, 3-юми август бар зидди иттифоқчии он Франция ҷанг эълон кард. Германия бетарафии Белгияро вайрон намуда, ба он ҳам ҳуҷум кард. Санади байналмилалиро оиди бетарафии Белгияро як замоне Пруссия имзо карда буд. Аммо ҳукумати Германия ин ҳуҷҷатро берӯёна „қоғазӣ беҳуда“ гуфт. Бо баҳонаи Ҳимояи Белгия аз Германия Британияи Кабир ҳам 4-уми август бар зидди Германия ҷанг эълон кард. Ҳамин тавр, Ҷанги якуми ҷаҳон сар шуда рафт. Япония аз Германия талаб кард, ки заминҳои мустамликавии Ҳитойро баргардонад. Япония ҷавоби радро гирифта, бар зидди Германия 23-юми август ҷанг эълон кард. Империяи Усмонии турк ва баъдтар Булғория ба тарафи Германия ҷангиданро маълум карданд. Даре нагузашта дар Кавказ, Сурия ва Фаластин, дар нимҷазираи Балкан ва мустамликаҳои Германия дар Африка фронтҳои нави ҷанг ташкил шуданд.

Барбод рафтани нақшаи ғалабаи барқнок

Генерали лашкари Германия фон Шлиффен нақшаи ғалабаи зуду барқнокро кашаида буд. Бинобар он лашкари Германия ба воситаи ҳудуди Белгияи бетараф ба Франция ҳамла карда, лашкари Францияро дар сарҳад муҳосира намуда, то тирамоҳ онро торумор карда, ба таслимшавии Франция бояд муваффақ мешуд. Баъд аз он, дар муддати кӯтоҳ торумор намудани Россия низ дар назар дошта шуда буд.

3-юми август лашкари Германия бошиддат ба ҳуҷум гузашта, дар давоми як моҳ ба Париж наздик шуд. Акнун таслимшавии Франция яқин буд. Ҳатто ҳукумат муваққатан аз Париж баромада рафт.

Аммо нақшаи Шлиффен чомаи амал напӯшид. Ба ин ҷавобан ба илтимоси ҳукумати Франция 17-уми август бар зидди Германия ва Австрияю Венгрия ҳучум сар кардани Россия сабаб шуд.

Дар fronti ғарбӣ то андозае заиф шудани қудрати ҳарбии Германия Францияро аз ҳалокат нигоҳ дошт. Ҳатто Франция имконият ёфта, лашкар чамъ карда, ба ҳучум гузашт. Германия лашкари русро аз Пруссияи Шарқӣ танг карда баровард, аммо лашкари рус ба Австрияю Венгрия ақсулҳамларо давом дод.

Сентябри соли 1914 лашкари муштараки Франция ва Британияи Кабир дар соҳили дарёи Марна бар зидди лашкари Германия ба ҳучум гузашт. Дар ин ҷанг аз ду тараф наздики 2 млн. нафар ҷанговар иштирок кард. Британияи Кабир ва Франция зафар карданд.

9-уми сентябр қўмондонии Германия ба вазъияти ночор монда, маҷбур шуд, ки барои ақибнишинӣ дар fronti Ғарбӣ фармон диҳад.

Ба туфайли ғалаба дар ҷанги Марна нақшаи ҷанги барққоки Германия барбод рафт.

Ба ҷанг дохилшавии давлати Усмонӣ

Ақсарияти доираҳои ҳуқмрони давлати Усмонӣ ба тарафи Германия гузашта, ҷангиданро маъ-қул медонистанд. Бино ба фикри онҳо, заминҳое-ро, ки давлати Усмонӣ ният дошт забт кунад, ё мансуби Россия, ё дар итоати Британияи Кабир буд.

Айнан ин нияти истилогарона давлати Усмониро водор кард, ки 2-юми августи соли 1914 пинҳонӣ бо Германия шартномаи иттифоқӣ имзо кунад.

Германия ба давлати Усмонӣ қарзи бисёр дод. Давлати Усмонӣ ваъда дод, ки баробари гирифтани қарз ба ҷанг медарояд. Вазири ҳарбии германпараст ва сарқўмондон Анварпошо амр дод, ки флоти давлати Усмонӣ таҳти қўмондонии адмиралӣ немис Сушан ба баҳри Сиёҳ даромада, ҳудудҳои Россияро тирборон намояд.

2-юми ноябр Россия ҷавобан ба ин ҳучуми давлати Усмонӣ ҷанг эълон кард. Амалиётҳои ҷанг то 350 км. тӯл кашида, fronti Кавказро ба вучуд овард. 5–6-уми ноябр Британияи Кабир ва Франция ҳам зидди давлати Усмонӣ ҷанг эълон карданд.

Қувваҳои ҳарбии баҳрии Антанта дар гарданаи Дарданелли давлати Усмонӣ амалиётҳои ҷанги сар карданд. Германия то ҳадди имкон ба давлати Усмонӣ мадад мерасонд. Дар натиҷа ба флоти баҳрии ҳарбии Британияи Кабир талафоти калон расонда шуд.

„Ақибнишини бузург“ Фронти шарқӣ дар соли 1915 ба майдони асосии ҷанг табдил ёфт. Германия ва Австрияю Венгрия қариб нисфи қувваҳои мусаллаҳи худро ба Россия партофтани шуданд. Лашкари иттифоқчиён баҳори соли 1915 ҳаракатҳои ҷангиро дар Галитсия (Украинаи Ғарбӣ) сар карданд. Дар натиҷа лашкари рус маҷбур шуд, ки баҳор ва тобистони соли 1915 ҷангҳои хунини мудоғиавиро барад. Он талафоти бекиёс дид. Чунончи, 850 ҳазор нафар аскар ва афсар ҳалок шуд. 900 ҳазор нафари он асир афтод. Вале дар ғарб лашкарҳои англису франсуз ҳаракати қатъиро сар накарданд.

Лашкари рус гарчанде муқовимати саҳт нишон меод, дар натиҷаи баробар набудани қувваҳо Полша, соҳили Балтика, Белоруссияи Ғарбӣ ва як қисми Украинаи Ғарбиро гузошта, ақиб нишаст. Ин ақибнишинӣ дар таърихи ҷанги якуми ҷаҳон бо номи „ақибнишини бузург“ даромадааст.

Аҳволи фронти Ғарбӣ Германия аз муваффақиятҳои дар фронти шарқӣ рӯҳбаланд шуда, дар фронти ғарбӣ ҳам вазъиятро дигар кардани шуд. Дар ин бобат вай ба аслиҳаи нав – киштиҳои зеробӣ умед баста буд. Дар айни вақт Германия дар ҳудудҳои ҳаракати ҳарбӣ ҳар гуна киштии зеробиро ғарқ кардани буд. Ҳамин тавр ҳам кард. Чунончи, киштиҳои зеробии Германия киштии мусофирбарии Британияи Кабирро бо номи „Лузитания“ ғарқ кунонд. Дар кишти наздики 2000 нафар (аз ҷумла 126 нафар шахрванди ШМА) буд.

Аз мусофирон нисфи зиёдашон ҳалок шуданд. Ғайр аз ин флоти Германия садҳо киштиҳои боркашонро ғарқ кард.

Германия на фақат аз киштиҳои зеробӣ истифода бурд. Вай бори аввал дар таърихи ҷангҳо апрели соли 1915 дар ҷанги Ипр аслиҳаи кимёвӣ – гази заҳронокӣ хлорро қор фармуд. Дар оқибати он 15000 нафар заҳролуд шуданд. 5 ҳазор нафарашон ҷон доданд. Аммо ин аслиҳа низ ба Германия натиҷаи дилхоҳ надод. Лашкари Антанта дарҳол бо воситаи ҳимоя аз газ (противогаз) таъмин шуд.

Ба ҷанг дохилшавии Италия Италия расман аъзои „Иттифоқи сегона“ бошад ҳам, он кадом тараф ғолиб омаданаш ва кадоме аз онҳо ба Италия баъди ҷанг ғанимат доданашро мунтазир буд.

Антанта ба Италия ҳамаи заминҳои хостаашро додани шуд. Моҳи апрели соли 1915 дар Лондон байни Антанта ва Италия шарт-

нома имзо шуд. Бино ба шартнома Италия баъди як моҳ бар зидди собиқ иттифоқчиёнаш ба ҷанг мебоист мебаромад. Ин ӯҳдадориро Британияи Кабир ба Италия 50 млн. фунт-стерлинг қарз дода мустаҳкам намуд. Даре нагузашта ҳукумати Италия аз „Иттифоқи сегона“ баромаданашро маълум кард. 23-уми май бар зидди Австрияю Венгрия ҷанг эълон намуд. Ба тарафи Антанта гузаштани Италия мағлубияти бузурги дипломатияи Германияро нишон дод.

Амалиётҳои ҷанг дар Европа барои ҳаракатҳои ҳарбии Япония дар

Ҳаракатҳои Япония дар Шарқи Дур ва уқёнуси Ором

Шарқи Дур ва уқёнуси Ором шароити муносиб фароҳам овард. Он январ соли 1915 дар назди ҳукумати Хитой аз зери таъсири Германия ба зери таъсири Япония додани вилояти Шандунро; имкон додан ба боз ҳам мустаҳкам шудани мавқеи Япония дар шарқи Муғулистони дохилӣ; боз ба муддати 99 сол дароз кардани иҷораи роҳҳои оҳани Порт-Артур; Манҷурияи Ҷанубӣ ва Андун-Мукденро; дар Манҷурияи Ҷанубӣ ва шарқи Муғулистони дохилӣ ба шаҳрвандони Япония додани заминро талаб намуд. Дар айни замон Япония аз даҳлат кардани ШМА ба ин кор дар ташвиш буд. Аз ин боис аз баъзе талабҳоиаш даст кашид. 8-уми май Хитой талабҳои нисбатан нармтари Японияро қабул кард.

Ақибнишинии бузурги лашкари Россия дар соли 1915 масъалаи ба тарафи кӣ ҷангидани Булғорияро рӯшан намуд. 15-уми сентябри соли 1915 Булғория дар натиҷаи ҳамроҳ шудан ба иттифоқи Германия, Австрияю Венгрия ва давлати Усмонӣ „Иттифоқи чоргона“ ба вуҷуд омад. 14-уми октябр лашкари Булғория, Германия, Австрияю Венгрия ба Сербия ҳучум карда, онро забт намуданд.

Ақибнишинии бузург – бо талафоти калон ақибнишинии армияи рус дар баҳор ва тобистони соли 1915.

„Хлор“ (гази захромез) – аслиҳаи қатли оммавӣ (кимийвӣ), ки бори аввал дар таърихи ҷангҳо апрели соли 1915 истифода шуд.

1. Дар бораи сабабҳои саршавии Ҷанги якуми ҷаҳон чихоро доништа гирифтаед?
2. Ҷанг чӣ гуна сар шуд?
3. Нақшаи Германия дар бораи ба даст овардани ғалабаи барқнок чӣ хел барбод рафт?
4. Чаро Италия аз шартномаи „Иттифоқи сегона“ баромад?
5. Аз амалиётҳои ҷангӣ дар Европа Япония чӣ хел истифода бурд?

1. Дар бораи Франс Фердинанд маълумот чамъ кунед.
2. Ба ибораи „Ғалабаи барқнок“ эътибор диҳед. Ин ибора боз кай ва дар кучо истифода шуд?
3. Ғарқ шудани киштии „Лузитания“-ро эзоҳ диҳед.
4. Суханони зерини арбоби давлатии Британияи Кабир Лойд Ҷорҷро шарҳ диҳед:
„Таърих аз кӯмондонии ҳарбии Франция ва Британияи Кабир, ки бо саркашии худбинона рафиқони ҳамяроқи русашонро ба ҳалокат дучор карданд, ҷавоб талаб мекунад. Ҳол он ки, онҳо русхоро бо осонӣ халос карданашон мумкин буд“.

§ 36. Ҳаракатҳои ҷанг дар солҳои 1916–1917

Ҷанги Верден

Доираҳои ҳукмрони Германия Россияро торумор накарда, эътибори асосиро боз ба fronti ғарбӣ равона намуданд. Мақсад аз ин пурра ҳал намудани тақдири Франция буд. Аз ин рӯ, Германия ба қалъаи Вердени Франция ҳучум кард. Чунки ин қалъа садди асосии роҳ ба Париж буд. Ҳучуми лашкари Германия 21-уми феввали соли 1916 сар шуда то 21-уми март давом кард. Аскарони пиёдаи немис акнун ба ҳучум гузашта буданд, ки онҳоро ғайриҷашмдошт франсузҳо аз тӯп бошиддат парронданд.

Лашкари немис ҳамагӣ 7 км ба пеш ҳаракат карду халос. Сарқӯмондонии Франция бо мақсади боз ҳам суст намудани ҳаракати ҳарбии лашкари Германия дар самти Верден ба гузаштани хатти мудофияи немисҳо дар соҳили дарёи Сомма қарор намуд. Лашкари франсузу немис ба соҳили дарёи Сомма ҳучум кард. Ин ҷанги хунин то ноябр давом кард.

Дар ин ҷанг англисҳо бори аввал дар таърих аслиҳаи нав – танкро истифода бурданд. Ин аслиҳаи пӯлодин лашкари душманро ба саросема андохт. Аз декабри соли 1916 лашкари немис маҷбур шуда, ба мудофия гузашт. 21-уми декабр ҷанги Верден ба охир расид.

Ҷангҳои Верден ва Сомма ҷангҳои бемисли хунин шуданд. Дар ҷараёни онҳо аз ҳар ду тараф беш аз 2 миллиону 260 ҳазор нафар ҷанговарон ҳалок шуданд. Аз ин рӯ ҷанги Верден дар таърих бо номи „Куштори Верден“ даромадааст.

Ахволи fronti шаркӣ Моҳи феввали соли 1916 лашкари Германия дар fronti ғарбӣ ба ҳучум гузашт, Франция барои кӯмак ба Россия боз муроҷиат кард. Чавобан ба он лашкари рус таҳти фармондеҳии генерал А. А. Брусиллов моҳи май ба ҳучум гузашт. Frontи лашкари Австрияю Венгрия дар Галиция раҳна карда, ба лашкар зарбаи сахт расонда шуд. Дар оқибати ҳучуми лашкари рус беш аз 1 миллион нафар ҷанговари лашкари Австрияю Венгрия ҳалок шуд. Беш аз 400 ҳазор нафар асир афтанд. Лашкари рус ба пеш ҳаракат намуд.

Ба ҷанг даромадани Руминия Октябри соли 1914 шартномаи Россия–Руминия имзо шуда буд. Бино ба шартнома Россия пуррагии ҳудуди Руминияро қафолат дода буд. Ғайр аз ин, ҳуқуқи Руминияро ба ҳудудҳои руминҳои муқими империяи Австрияю Венгрия эътироф кард.

Августии соли 1916 байни Руминия ва давлатҳои Антанта шартнома баста шуд ва Руминия маҷбурияти эълони ҷангро бар зидди Австрияю Венгрия ба зимма гирифт. Бар ивази он Трансилвания, Буковина ва қисми қалони Банат ваъда дода шуд. 28-уми август Руминия зидди Австрияю Венгрия ҷанг эълон кард. Аммо лашкари Руминия, ки ба ҷанг хуб омода набуд, зуд торумор шуд.

Нақшаҳои тарафҳо Соли 1917 бартарии қувваҳои мусаллаҳи Антанта аз нигоҳи шумора 40 фоизро ташкил мекард. Ҳатто Россияи аз нигоҳи ҳарбию иқтисодӣ ақибмонда дар ибтидои соли 1917 аз рӯи истеҳсоли моҳонаи тир ва техникаи ҳарбӣ ба нишондодҳои баланд ноил шуда буд. Антанта ният дошт, ки аввалҳои сол ба ҳучум мегузарад. Зарбаи ҳалқунанда мебоист то бистон зада мешуд.

Дар айни замон „Иттифоқи чоргона“ ҳам остин бар зада нанишаста буд. Августии соли 1916 генерал-фелдмаршал фон Гинденбург қўмондони лашкари Германия таъин шуд ва дар ҳол нақшаи ҳаракати Германияро дар соли 1917 кашид. Нақша бо мақсади кам кардани ҳаҷми ҳатти фронт пеш аз ҳама ба дараҷаи даркорӣ тайёр намудани армияро дар назар дошт.

Ба ҷанг даромадани ШМА ШМА вақти оғози ҷанг бетараф буд. Аммо ШМА рафти ҷанги якуми ҷаҳонро бодикқат мушоҳида мекард. Дар айни замон ғалабаи ҳеч ягон тарафи ҷангкунандаро намехост. Вай ба якдигар душман шуда мондани давлатҳои Европаро хуш медид.

Дар он шароите, ки чанг харочоти беназири харбӣ талаб карда, дер давом мекард, барои ШМА аниқ буд, ки манфиати калони молиявӣ хоҳад дид. ШМА айнан ин имкониятро аз даст додани нашуда, ба Антанта ёрӣ расонданро сар кард.

Хусусан, соли 1915 ШМА бо Британияи Кабир ва Франция дар бораи додани 500 млн. доллар қарз шартнома имзо кард. Қарзи 20-то давлати Европа аз ШМА оҳиста-оҳиста ба 10 млрд. доллар расид.

Аз моҳи феввали соли 1917 Германия бар зидди Британияи Кабир чанги калони зериобӣ эълон кард. Ин чанг дар айни замон ба манфиатҳои ШМА ҳам зарари калон расонд ва доираҳои ҳукмрони онро бефарқ нагузошт.

Ҳукумати ШМА ин фурсатро мусоид дониста, 6-уми апрел бар зидди Германия чанг эълон кард. Қувваҳои нахустини ҳарбии ШМА моҳи июн ба ҳудуди Франция омада фароманд. Баъди як сол шумораи лашкари ШМА, ки дар fronti Ғарбӣ мечангид, 2 млн. нафарро ташкил меод. Ба чанг дохил шудани ШМА барои ба Ҷоли Антанта ҳал шудани тақдири чанг омили калон шуд.

1. Германия аз чанги Верден чӣ мақсад дошт?
2. Хатти fronti Галитсияро раҳна кардани А. А. Брусиллов чӣ аҳамият дошт?
3. Дар бораи аҳамияти чанги соҳили дарёи Сомма чиҳоро дониста гирифтед?
4. Руминия чаро ба тарафи Антанта гузашта, ба чанг даромад?
5. Чаро ШМА фақат соли 1917 ба чанг даромад? Ба чанг дохил шудани ШМА дар чанги якуми ҷаҳон чӣ хел рол бозид?

1. Дар бораи роли танк дар чангҳо реферат тайёр кунед. Онҳо ҳоло чӣ гуна аҳамият доранд?
2. Моҳияти сиёсати найрангомези ШМА-ро шарҳ диҳед.

§ 37. Натиҷаҳо ва оқибатҳои Чанги якуми ҷаҳон

Аҳволи давлатҳои чангкунанда

Чанг ба ҳаёти дохилии давлатҳои иштирокчи он таъсири манфии калон расонд. Иқтисодиёт ба мақсадҳои ҳарбӣ нигаронида шуд. Қисми асосии саноати вазнин ва сабук барои эҳтиёҷоти чанг кор мекард.

Чанг вазъияти кишоварзиро низ хароб карда буд. Дар ин соҳа истеҳсоли маҳсулот якбора кам шуд.

Қариб дар ҳамаи давлатҳо норасоии озуқа ба вучуд омад. Дар натиҷа ҳукуматҳо карточкаи (меъёри қатъиян муқаррашуда) маҳсулоти озуқавориро ҷорӣ карданд. Дар байни аҳоли шовинизм ҳама тарафа тарғиб карда мешуд. Ягон парламент дар давоми тамоми ҷанги хунрезӣ бар зидди он эътироз баён накард. Акнун давлат барои ба тартиб овардани истеҳсолот сар кард. Ба кори банкҳо, тақсимооти ашёи хом ва супориши ҳарбиرو ҳокимияти давлатӣ назорат менамуд.

Аҳолии аз ҷанг хасташуда тезтар тамоm шудани онро талаб намуда, бар зидди ҳукумат сар бардошт. Ҳамин тавр, он ягонагии ҳалқе, ки дар солҳои аввали ҷанг ба амал омада буд, аз байн рафт. Дар баъзе фронтҳои ҷанг аскарон бо ҳам бародар шуда, ба тарафи душман тир наменарронданд. Чунки лашкар ҳам аз ҷанг монда шуда буд.

Вазъияти Россия Ҷанг вазъияти иқтисодию сиёсии Россияро хеле тезу тунд кард. Дар оқибати он моҳи феввали соли 1917 дар Россия инқилоб рӯй дод. Императори Россия маҷбуран аз тахт даст кашид. Ҳокимият ба дасти буржуазия гузашт. Вай ҳукумати муваққатино ташкил кард.

Ҳукумати муваққатӣ барои идомаи ҷанг қарор кард ва ҳатто вай тобистони ҳамон сол ҳуҷуми лашкари русро ташкил намуд. Аммо ин ҳуҷум ноком поён ёфт.

Ин бемуваффақиятӣ вазъияти бе ин ҳам душвори Россияро боз ҳам мураккабтар кард. Дар натиҷаи он 7-уми ноябри соли 1917 табаддулоти давлатӣ рӯй дод. Ҳукумати муваққатӣ сарнагун карда шуд. Ҳокимиятро ҳизби болшевикӣ (коммунистҳо) бо роҳбарии В.И. Ленин ба даст гирифт ва ҳукумати шӯравиро (советиро) ташкил дод. 8-уми ноябри соли 1917 давлати шӯравӣ декрет „Дар бораи сулҳ“-ро қабул намуд.

Дар ин декрети оид ба сулҳ ҷанги истилогарона маҳкум ва ҷинояти вазнинтарини зидди башарият номида шуд.

Ҳукумати советӣ дар ҳар гуна шароит барои имзои шартномаи сепаратӣ меқӯшид. Чунки лашкар рӯҳияти худро аз даст дода буд ва fronti шарқӣ дар ҳолати ҳалокат расида буд.

Моҳи декабри соли 1917 байни кӯмондонии Россияи Шӯравӣ ва Австрияю Венгрия созишномаи сулҳ имзо шуд. Ҳамин гуна шарт-

нома бо Руминия ҳам имзо шуд. Ҳамин тавр, fronti шарқӣ ором шуда монд.

Аҳвол дар дигар фронтҳо

Апрели соли 1917 қувваҳои мусаллаҳи Антанта дар fronti ғарбӣ ба ҳучум гузаштанд ва дар он беш аз 100 дивизия иштирок намуд. Аммо ҳатти мудофияи Германия раҳна карда нашуд. Баръакс, дар оқибати ин ҷангҳо сафи қурбониён афзуд. Ин қурбониҳо бо номи сарқумондони қувваҳои мусаллаҳи Франция Невел „куштори Невел“ ном гирифт.

Соли 1917 лашкари Италия ба мағлубият дучор омад. Британияи Кабир ва Франция феврал қувваҳои ғайрирасон фиристода, Италияро аз ҳалокат нигоҳ доштанд. Моҳи ноябри соли 1917 Германия барои барқароридани ҳучуми лашкари англис боз як силоҳ–огнемётро кор бурд.

Ҳаракати армияи англис дар Байнанахрайн ва Фаластин пурзӯр гардид. Моҳи марти соли 1917 англисҳо шаҳри Бағдодро ишғол намуданд. Дар тирамоҳ Давлати Усмонӣ нимҷазираи Арабистонро пурра ва як қисми Фаластинро бой дод.

Аз ҷанг баромадани Россияи шӯравӣ

3-уми марти соли 1918 Россияи шӯравӣ дар асоси шартҳои „Иттифоқи чоргона“ шартномаи сулҳи Брестро имзо кард. Шартҳои он барои Россия бисёр вазнин буд. Бинобар он Россия мебоист тамоми лашкаро демобилизатсия карда, флоти ҳарбиашро ба бандарҳо бармегардонд. Инчунин, Россия аз соҳили Балтика, Полша, Финландия ва Украина даст мекашид. Украина ва Финландия чун давлатҳои мустақил эътироф шуданд. Карс, Ардаган ва Батумии Кавказ ба давлати Усмонӣ гузашт. Ғайр аз ин, Россия ба Германия ба миқдори 6 млрд. марка репаратсия месупурдагӣ шуд.

Мархилаи охирини ҷанг

Президенти ШМА В.Вилсон январ соли 1918 нуқтаи назари ҳукуматашро оид ба шартномаи сулҳи имзошаванда баъди ҷанги якуми ҷаҳон ва харитаи нави сиёсии дунё маълум кард. Ин нуқтаи назар дар таърих бо номи „Барномаи сулҳи Вилсон“ маълум аст. Ин барнома минбаъд асоси шартномаи сулҳи байни Антантаи ғолиб бо „Иттифоқи чоргона“-и мағлубшуда хизмат кардааст.

Германия моҳи марти соли 1918 дар fronti ғарбӣ қувваҳои асосии лашкаро ғун карда, ба ҳучум гузашт. Ин ҳучуми охирини вай буд. Аммо ин ҳучум ягон муваффақияти ҷиддӣ надод. Дар ҷунин шароит Британияи Кабир ва Франция оид ба ташкили қўмон-

донии ягона қарор намуданд. Генерали Франция Фош қўмондони қувваҳои муттаҳида таъин шуд. Лашкари Франция ба ҳучуми ҷавобӣ гузашт. Баъди ин ҳучуми Антантаро боздоштан амри маҳол буд.

Моҳи сентябр ба Булғория зарбаи дандоншикан дода шуд. Вай ҳаракатҳои ҷангиро бас карда, аз ҷанг баромад. Австрияю Венгрия оид ба имзо кардани созишномаи сулҳ ба Антанта муроҷиат кард. 3-юми ноябр он шартнома имзо шуд ва Австрияю Венгрия ҳам аз ҷанг баромад. Давлати Усмонӣ низ чунин шартномаро маҷбуран имзо намуда буд.

Ҷанг вазъияти инқилобиро дар Германия ба вучуд овард. 9-уми ноябр империяи Германия вожгун шуд. Император Вилгелми II аз тахт рафт ва аз мамлакат гурехт. 10-уми ноябр бо сарвариҳои сотсиал-демократ Эберт ҳукумати нав ташкил ёфт. 11-уми ноябр дар ҷангали Компен дар вағони штаби маршал Фош оид ба таслим шудани Германия бо Антанта шартнома ба имзо расид. Ҳамин тавр, ҷанги якуми ҷаҳон бо ғалабаи Антанта ба охир расид.

28-уми июни соли 1919 шартномаи сулҳи Версал имзо гардид. Давлатҳои блоки Германия ғорат гардиданд, аз аксари ҳудудҳои худ ҷудо шуданд. Германия 132 млрд. марка репаратсия бояд ме-супурд. Дар ҷанги якуми ҷаҳон 38 давлати дунё иштирок намуд. Дар онҳо беш аз 1,5 млрд. нафар аҳоли зиндагӣ мекард. Наздики 74 млн. нафар ба ҷанг сафарбар карда шуд. Ҳамагӣ 10 млн. нафар кушта шуданд, беш аз 20 млн. нафар захм бардоштанд. Ғайр аз ин, одамони бисёр аз беморию гуруснагӣ мурданд. Инсоният дар тамоми он ҷангҳое, ки тӯли таърихи 1000-солааш рӯй дода буд, мисле, ки дар ҷанги якуми ҷаҳон талафот дида буд, надидааст. Давлатҳои иштирокчиҳои ҷанги якуми ҷаҳон аз се як қисми сарватҳои миллиашонро аз даст доданд.

Декрет (лотинӣ – қарор) – қароре, ки мақомоти идораи ҳокимияти олий бароварда, эътибори қонунро дорад.

Репаратсия (лотинӣ – барқароркунӣ) – дар ҳуқуқи байналмилалӣ аз тарафи давлати мағлуб дар ҷанг ба давлати ғолиб супурдани товони зарари ҷанг.

Сенаратизм (лотинӣ – ҷудо мекунам) – қўшиш барои ҷудо шудан. Инчунин дар ҳуқуқи байналмилалӣ яке аз иштирокчиҳои давлатҳои иттифоқӣ бе рухсати иттифоқчиён ё бе розигии онҳо имзо кардани созишнома бо давлати душмани ҷангкунанда.

Шартномаи сулҳ – созишнома оид ба қатъ намудани ҳаракатҳои ҷангӣ. Яке аз намудҳои шартномаи байналмилалӣ.

1. Дар бораи таъсири ҷанг ба вазъияти дохилии давлатҳои ҷангкунанда чихоро доништа гирифтад?
2. Дар бораи мазмуни декрети „Дар бораи сулҳ“-и ҳукумати советӣ нақл кунед.
3. Россияи шӯравӣ (советӣ) чӣ хел аз ҷанг баромад?
4. Чаро ҳукумати советӣ гарчанде шартҳои созишномаи сулҳи Брест хеле вазнин буд, онро имзо кард?
5. Дар бораи қараёни паси ҳам таслим шудани давлатҳои аъзои „Иттифоқи ҷоргона“ нақл кунед.

1. Асорати ҷангро ба аҳволи иқтисодӣ эзоҳ диҳед.
2. Моҳияти „Декрет дар бораи сулҳ“ аз чихо иборат аст?
3. Огнемёт чист? Он чӣ гуна такмил ёфт?
4. Дар бораи мағлубияти блоки Германия дар ҷанг реферат тайёр намоед.
5. Дар бораи мазмуни материали хуччати зерин мулоҳиза ронед:

Аз нутқи президенти ШМА В.Вилсон моҳи июли соли 1916:

„Мо дар дунё роли калон бозиданамон мумкин. Оё шумо аҳамияти як далелро ба назар гирифта истодаед: мо дар тӯли як ё ду сол аз давлати қарздор ба давлати қарздиханда табдил ёфтем. Аксарияти тиллои зиёдати дунё дар дасти мост, пеш аз ин ин қадар тилло надоштем. Аз ҳоло сар карда, қори мо аз додани қарз, ёрирасонӣ ба корхонаҳои қалони байналмилалӣ ва аз пеш бурдани қори онҳо иборат шуда мوند. Бар зиммаи мо бо маблағи қалон таъмин кардани тамоми дунё ва то дарачае, ки медонему мехоҳем, идора кардани он афтадааст“.

§ 38.

Инкишофи техника ва илм дар
истеҳсолоти моддӣ

Кашфиётҳои бузург

Дар ин давр ба туфайли боло рафтани кувваҳои истеҳсолот ва эҳтиёҷоти ҷамият дар соҳаи нақлиёт, барқ (электр), бинокорӣ, металлургия, мошинсозӣ ва монанди инҳо кашфиётҳои бузург ба амал омаданд. Дар натиҷаи пеш рафтани роҳҳои оҳан дар кишварҳои дунё дар соҳаи паровозсозӣ дигаргуниҳои калон рӯй доданд. Ба ҷои мошинҳои буғии камқуввати содда ва заиф двигателҳои аз дарун сӯзанда ва двигателҳои электрӣ сохта шуданд. Аз двигатели электрӣ пеш аз ҳама дар нақлиёти шаҳр истифода шуд. Аллақай дар соли 1895 дар шаҳрҳои калони Британияи Кабир ва ШМА аз трамвай истифода мебарданд. Дар бобати электркунонии роҳҳои оҳан таҷрибаҳо гузаронида шуданд. Дар сохтмони киштиҳо аз пӯлод бештар кор мефармудагӣ шуданд.

Электр

Кишварҳое, ки саноати электрашон пеш рафта буд, бо суръати баланд инкишоф намуданд. Пешрафти саноат дар фабрика, завод, ҷойҳои савдо ва идораҳо талаботро ба ҷароғҳои сунъӣ беш аз пеш зиёд кард.

Соли 1876 ихтироъгари рус *П. Н. Яблочкин* лампаи барқиро, ки „шамъи барқӣ“ меномиданд, ихтироъ намуд. Ихтироъгари америкой *Т. Эдисон* лампаи наво ихтироъ кард, ки ҳавои он кашиди гирифта шуда, дарунаш нахи ангишти тафсонанда дошт. Эдисон дар Нью-Йорк стансияи нахустини гармии электрӣро ҳам сохт, ки садҳо истеъмолгаронро бо энергия таъмин менамуд.

Томас Эдисон

Истифода бурдани металл ва оина дар бинокорӣ

Дар соҳаи бинокори низ дигаргуниҳои калон рӯй доданд. Акнун аз металл ва оина васеъ истифода мебаранд. Аз ин сабаб банк, фабрикаҳо, завод, растаҳои савдо, бозорҳо, вокзал, хонаю ҷой, меҳмонхонаҳои калон ва монанди инҳо сохта шуданд.

Дар бинокорӣ аҳамияти семент калон шуда монд. Он замон масолеҳи нави сохтмон – оҳану бетон пайдо шуд. Онро боғбони франсуз Моне ихтироъ карда буд. Вай аз оҳану бетон гултубакҳои калон тайёр мекард.

Дар сохтмон бештар истифода шудани оҳану бетон, металл ва шишаҳо ба меъмурии биноҳо таъсир расонд. Соли 1889 дар Париж ба муносибати намоишгоҳи ҷаҳонӣ муҳандиси франсуз Эйфел манораи дар ҳамон давр бағоят баланди иборат аз 300 метрро фақат аз металл бунёд кард. Сонитар дар Америка металл барои сохтани биноҳои осмонбӯси баландиашон то 400 метр истифода шуд.

Техникаи кушодани туннели роҳи оҳан ва сохтани кӯпрукҳои роҳи оҳан ба кулӣ дигар шуд. Соли 1880 зери ағбаи Сен-Готарди машхури кӯҳҳои Алп туннели 15-километра сохта шуд.

Дар ин давр техникаи гидросохтмон низ тағйир ёфт. Канали Панама, ки укёнуси Атлантика ва укёнуси Оромро ба ҳам мепайваст, бунёд гардид.

Металлургия Албатта саноати металлургияро ривоч надода масолеҳи сохтмонхоеро, ки дар боло зикр шуд, тайёр намудан ғайриимкон аст. Техникаи гудохтани металл такмил дода шуд. Олими немис *Р. Кирхгоф* усули автоматикунониро дар металлургия кашф кард. Ҳаҷми печҳо калон карда шуданд. Масъалаи ба пӯлод табдил додани ҷўян ҳал шуд. Дар бобати истеҳсоли кислотаи сулфат, ки барои саноат хеле зарур буд, технологияҳои нав ҷорӣ карда шуд. Усули аммиакии истеҳсоли содаи сунъӣ ҷорӣ гардид.

Соли 1886 бо усули электролит алюминий ҳосил намуданд. Дар ибтидои асри XX *Л. Бакеланд* (Белгия) роҳи истеҳсоли пластмассаро ёфт.

Дар ин давр мошинсозӣ бо суръати баланд пеш рафт. Олими рус *И. А. Тиме* ба санҷиши илмии ҷараёни буридани металл асос гузошт. Усули пайвандкунии электроиро соли 1867 электротехники америкой Томсон истифода бурд.

Коркарди нефт

Дар охири асри XIX – ибтидои асри XX яке аз соҳаҳои муҳими саноат – саноати коркарди нефт ба вучуд омад. Баробари инкишофи двигатели аз дохилсӯзанда муаммои истеҳсоли бензин кӯндаланг пайдо шуд. Олими немис *Г.Даймлер* дар бобати истеҳсоли двигателҳои сабуки бо бензин коркунанда ба натиҷаҳои калон ноил шуд. Вай двигателҳои автомобил, қайқи мотордор, мотосиклро офарид.

Соли 1897 *Р.Дизел* двигатели наведе сохт, ки он аз фишорёбии сӯзишворӣ ҳудаш дар мегирифт. Дар бобати офаридани аэропланҳои нахустин конструктори рус *А.Ф.Можайский*,

Автомобили нахустин.
Соли 1885

иҳтироъгари англис *Г.Филиппс*, иҳтироъгари франсуз *К.Адер* ҳиссаи калон гузоштанд. аэроплани нахустинро иҳтироъ кард. Соли 1903 бародарон *Уилвер* ва *Орвилл Райтҳо* ба самолёт парвоз намуданд. Мошинҳои рақамноки ҳисобро *Чарлз Беббич* (Англия), мошинҳои барномавии дӯзандагиро *Жозеф Мари Чаккард* (Франсия), усули идоракунии

автоматии самолётҳоро *Л.Сперри* (ШМА), ракетапланро *Н.И.Кибалчич* (Россия) офариданд.

Радиотелефон

Иҳтироъ шудани радио яке аз кашфиётҳои калонтарини соҳаи техника ба шумор меравад. Олими немис *Г.Герс* дар дунё аввалин шуда, бо таҷрибаи худ паҳншавии мавҷҳои электромагнитро исбот кард. Олими рус *А.С.Попов*

А.С.Попов

барои алоқаи бесим усули пайдо ва қабул намудани мавҷҳои электромагнитро ва асбобҳои зарурӣ (интиқолкунанда ва қабулкунанда) офарид. Ҳамин тариқ ба радио асос гузошта шуд. Дар Британияи Кабир аз тарафи *Г.Маркони* телеграфи бесим иҳтироъ карда шуд.

Дар охири асри XIX соҳаи нави техника – телефон зуд инкишоф ёфт. Техник *А.Белл*, ки дар Шотландия таваллуд ёфта, муқими Америка гашта буд, аввалин шуда, барои аппарати телефон соҳиби имтиёзнома шуд. Телефон нисбат ба дигар иҳтироъҳои нав қариб

дар ҳамаи кишварҳо зуд паҳн шуд. Нахустин стансияи телефони шахр дар ШМА ба кор даромад. Баъд дар Париж ва Берлин низ стансияҳои телефон кушода шуданд.

Соли 1877 *Т. Эдисон* дастгоҳи сабти овоз ва такроран шунавонидани он – фонографро ихтироъ кард. Дар асоси фонограф грамфон ва дигар асбобҳои механикии сабти овоз пайдо шуд.

Соҳаи ҳарбӣ   Аз охири асри XIX сар карда, бинобар он, ки мубориза барои аз нав тақсим намудани дунё сар шуд, вобастагии соҳаи ҳарбӣ ва иқтисод чуқур шуд. Соҳаи индустрияи мошинсозӣ барои навигарии ҳеле муҳими ҳарбию техникӣ имконият фароҳам овард.

Дар ин давр дар ҳамаи мамлакатҳо шумораи лашкари саҳро ва артиллерияи саҳро афзуда рафт. Ин ҳолат боиси беҳтар шудани сифат ва шумораи яроку аслиҳа барои лашкари пиёдагон ва артиллерия гардид.

Дар он давр милтики дорои тирдони (магазин) зудпаррон ихтироъ шуд. Аммо истифодаи порохи дуддор сифати ин милтики ҷанговариро паст мекард. Ҳангоми зуд-зуд паррондан аз милтики магазиндор дуд бештар баромада, нишон дида намешуд. Ҳамин тавр, амалиёти кори ҳарбӣ кашфи порохи бедудро тақозо кард.

Соли 1884 олим франсуз *Велле* ба тайёр кардани порохи бедуд муваффақ шуд. Дар Россия *Д.И. Менделеев* мустақил аз франсузҳо „асрори“ порохи бедудро ёфт. Ҳамин тавр дар аксари кишварҳо истеҳсоли порохи бедуд ба роҳ монда шуд. Баробари тақмилиби милтиқ ва беҳтар шудани порох армияҳо пайдо шуданд, ки ба тазйиқи лашкарҳои сершумор муковимат карда метавонистанд.

Пайдо шудани тўпҳои худрави зудпаррон, инчунин моддаҳои тарконандаи порақунанда сифати ҷанговарии армияро боло бурд.

Дар соҳаи тайёр намудани моддаи нави тарканда муҳандиси швейтсариягӣ *А.Нобел* кашфиёти оламшумул кард. Вай соли 1888 дар натиҷаи ҷустуҷўйҳои бисёрсола динамитро ихтироъ намуд.

Дар арафаи ҷанги якуми ҷаҳонӣ аслиҳаи тирпаррон ва артиллерия боз ҳам тақмил ёфт. Дар давоми ҷанг баробари пулемёти станокдор пулемёти ҳеле сабуки дастӣ офарида шуд. Тўпҳои сохта шуданд, ки ба масофаи ҳеле дур парронда метавонистанд. Танки дорои двигатели дохилӣ ва тасмачарх, зирехпӯш, дорои тўп бори аввал дар шароити ҷанг аз тарафи англисҳо истифода шуд. Танк ба аслиҳаи даҳшатноки ҷанг табдил ёфт.

Дар ибтидои асри XX самолётҳое сохта шуданд, ки суръаташон 220 км. буда, дар баландии 7000 метр, ба масофаи 900 км. парвоз карда метавонистанд.

1. Дараҷаи инкишофи техника дар давлатҳои мутараккии дунё дар солҳои 70-уми асри XIX ба чӣ асос ёфта буд?
2. Дар кадом давлатҳо ба нақлиёт ва роҳҳои оҳан чун ба соҳаҳои аз ҷиҳати стратегӣ муҳим нигоҳ мекарданд?
3. Аз ихтироъгарони бузург кӣҳоро медонед? Онҳо барои инкишофи илм чӣ хел ҳисса гузоштаанд?
4. Самолёт аз тарафи кӣ ихтироъ карда шуд ва самолёти нахустин кадом сол парвоз намуд?
5. Дастгоҳи телефон бо мақсади наздик кардани фосола аз кай ба кор бурда шуд?
6. Радиоро кӣ ихтироъ кард? Ҳоло нақши радио чӣ гуна аст?

1. Ҳоло дунёро бе истифодаи электр (барқ) тасаввур кардан мумкин аст?
2. Чаро дар Ўзбекистон ба сохтмони истгоҳи атомии барқӣ (электрӣ) эътибор дода шуд? Бо далелҳо асоснок кунед.
3. Дар бораи Алфред Нобел реферат тайёр кунед.

§ 39. Инкишофи фанҳои аниқ ва табиатшиносӣ

Инкишофи илмҳои табиатшиносӣ

Охири асри XIX – ибтидои асри XX дар бобати инкишофи илми табиатшиносии замони ҳозира марҳилаи муҳим ба шумор меравад. Дар ин марҳилаи дар соҳаҳои гуногуни илмҳои табиатшиносӣ кашфиётҳои инқилобӣ ба амал омад, ба решаи тасаввуроти кӯҳна оид ба олам теша зада шуд.

Инкишофи илми табиатшиносӣ дар ин давр бо пурзӯр шудани рақобати иқтисодии байни баъзе кишварҳо ва кӯшишот барои дохил шудан ба ҳудудҳои нав аз нигоҳи иқтисодӣ низ вобаста аст.

Дар ин замон илмҳои дақиқи оид ба табиат низ дар заминаи таҷрибаҳои калонмиқёс инкишоф ёфт ва ин таҷрибаи амалиро бо кашфиётҳои нави илмӣ ғанӣ гардонд.

Дар ин марҳила илм боз ҳам ба соҳаҳои ихтисосонида шуд ва соҳаҳои нав ба нави фанро ба майдон овард. Баъзе илмҳои пешина ба ҳам як шуданд. Аз ҷумла дар сарҳади физика ва кимиё физика-

кимиёи мустақил пайдо шуд. Кашфиётҳое, ки дар ин давр амалӣ шуданд, ба инқилоби илмию техникии (ИИТ) нимаи дуюми асри XX замина гузоштанд. Соҳаҳои нави дониш – илмҳои техники ба вучуд омаданд. Онҳо дар заминаи муваффақиятҳои илмии замони гузашта бо масъалаҳои такмил додани истеҳсолот машғул мешуданд.

Инкишофи илм ғояи дар бораи ягонагии оламо ба пеш гузошт, сониян нисбӣ будани донишхоямонро дар бораи олам исбот карда дод.

Математика, кимиё, физика

Кашфиётҳои бузурги соҳаи математика бо номи олими рус *Н. И. Лобачевский*, олими италиявӣ *Е. Белтрами*, математики австриягӣ

Д. Гилберт ва дигар олимони алоқаманд аст. Олими рус *Н. Е. Жуковский* дар соли 1904 чунин кашфиёт кард, ки ин кашфиёт барои инкишофи аэродинамикаи ин замон асос шуд. Он аз формулаи аниқ намудани қувваи бардошти бол буд.

Тадқиқоти олими рус *А. С. Попов* барои истифодаи васеи алоқои бесим тавассути мавҷҳои электромагнитӣ имкон дод. Дар натиҷаи корҳои илмии *П. Н. Лебедев* ҷойи холии мавҷҳои электромагнитӣ дар шкалаи умумиаш – яъне холигии байни радиомавҷҳо ва нури инфрасурх пур карда шуд. Лебедев назарияи электромагнитии рӯшноиро исбот кард.

Соли 1870 олими англис *У. Куркс* нури катодро дар ҳавои тунук кашф намуд. Соли 1897 боз як нафар олими англис *Ч. Томсон* зарраҳои зарядноки манфии нури катодро, яъне маҷрои электронҳоро аниқ кард.

Соли 1888 *В. Галване* агар пластинкаи металли манфӣ заряднокшуда бо нури лампаи камонӣ равшан гардад, зарядашро гум карданашро исбот карда дод.

Ба омӯзиши амиқтари зарраҳои атом олими рус *Д. И. Менделеев* асос гузошт. Вай соли 1869 дар байни вазни атомии ҳамаи элементҳои кимиёвӣ мавҷуд будани вобастагиро кашф намуд ва системаи даврии элементҳоро бо номи худаш тартиб дод.

Доҳил шудан ба сохтори доҳили атом бо омӯхтани нурафканӣ вобаста буд. Физики франсуз *А. Беккерел* ин ҳодисаро омӯхта, аниқ кард, ки атомҳои уран нури мебарорад, ки аз ҷисмҳои дар наздаш истода бемалол гузашта метавонад. Қадами навбатиро дар Париж *М. Склодовская-Кюри* гузошт. Дар ҷараёни таҷриба ӯ исбот кард, ки аз худ нур баровардан фақат ба атомҳои уран хос нест. Ин

Алберт Эйнштейн

хусусияти атомҳои муайяноро ва радиоактивӣ номид. Вай бо шавҳараш физики намоёни франсуз *П.Кюри* ба исбот кардани интенсивӣ нур баровардани баъзе элементҳои радиоактивӣ нисбат ба уран муваффақ шуд. Зану шавҳар Кюриҳо боз дуто элементро ҷудо карда доданд. Ин элементҳоро полоний (ба шарафи ватани М.Склодовская-Кюри, ӯ аз Полша буд) ва радий (яъне нурқунанда) номиданд.

Олимон ба назарияи моддаи хурдтарин набудани атом боварӣ ҳосил карданд. Дар ибтидои асри XX микрозарраи аввалин – электрон кашф шуд. Даре нагузашта ҳангоми парча шудани элементҳои радиоактивӣ айнан электронҳо ҷудо шуданашон маълум гардид. Физики англис *Э.Резерфорд* ҳамаи атомҳо дорои ядроӣ вазнин буданашонро исбот намуд. Вай модели сайёравии (планетарии) атомро сохт, дар ин модел дар атрофи ядро („оғтоб“) электронҳо („сайёраҳо“) давр мезад.

Физики даниягӣ *Н.Бор* ислоҳ даровард, яъне электронҳои модели ӯ аз як орбита ба орбитаи дуюм ҷаҳида гузашта, зимнан порсияи энергия (квант)-ро мебарорад. Ин аз физикаи классикии Нютон тамоман фарқ мекард ва қонунҳои физикаи классикӣ акнун ба микродунё ҷандин мувофиқ наомаданашро нишон меод.

Дар айни вақт тасаввуроти илмӣ дар бораи нисбати байни ҳамдигарии фазо ва вақт ҳам дигар шуд. Соли 1905 олими немис *А.Эйнштейн* қоидаҳои асосии назарияи нисбиятро эълон намуд. Вай исбот кард, ки бузургии ҷисмҳо ва дарозии вақт нисбист, хусусиятҳои фазо ва вақт ба ҳаракати объектҳои моддӣ вобаста аст. Ҳангоми ба суръати рӯшноӣ наздик шудани рӯшноӣ гузаштани вақт суст мешавад, бузургии ҷисмҳо хурд мегардад.

Дар соҳаи биология низ пешравиҳо ба амал омаданд. Аз тарафи *Г.Мендел* кашф шудани қонунҳои баъзе ирсиятҳо ба инкишофи илми нав – генетика асос гузошт. Дар ин давр дар роҳи донишҷӯӣ решаҳои моддии фикрронӣ қадамҳои нахустин гузошта шуданд. Физиологҳои рус *И.П.Павлов* дар заминаи рафтори инсон дар қоса-қоса сар ҷараҳои физиологӣ рӯй доданашро исбот намуд. Бинобар он ҷараёни фикр (тафаккур) хусусияти алоҳида материяи олий ташкилшуда мебошад.

Дар бобати синтези органикӣ муваффақиятҳои калон ба даст оварда шуд. *В.Гриняр* соли 1900 усули синтез кардани моддаҳои гуногуни органикиро кашф намуд. Кашфи реаксияи диазот аз ҷониби *П.Гресс* имкон дод, ки як гурӯҳи калони рангхоро, ки номи „рангҳои азотӣ“ гирифтанд, ҳосил карда шаванд.

Корҳои оид ба синтези рангҳо ба инкишофи истеҳсолоти доруҳо ёри расонданд. Дар натиҷаи таҷрибаҳои термодинамика дар санҷидани ҷараёнҳои кимиёвӣ термодинамикаи кимиёвӣ пайдо шуд. Соли 1887 олими швед *С.Аррениус* назарияи диссоциатсияи электролитиро офарид. Соли 1881 *М.Г.Кучеров* реаксияи гидраткунониро кашф намуд.

Табиатшиносӣ Аз тарафи олими немис *Т.Шван* кашф шудани назарияи оид ба сохти ҳуҷайравии тамоми организмҳо асоси илми табиатшиносиро боз ҳам мустаҳкам намуд. Аз ҷоп баромадани асари олими табиатшиноси бузурги англис *Чарлз Дарвин* „Пайдоиши намудҳо“ дар илм табаддулот гардид. Чоряки охири асри XIX-ро даври паҳншавӣ ва қарорёбии дарвинизм номидан мумкин аст. Таълимоти Дарвин самтҳои тадқиқотҳои соҳаи биологияро дигар карда фиристонд. Ч.Дарвин дар асоси ҷамъбасти намудани материалҳои беназири ботаника ва зоология, ки баъди саёҳати панҷсола ба дунё гирд оварда буд, ба ҳулоса омад, ки табиати зинда, аз ҷумла инсон ҳам маҳсули ҷараёнҳои эволютсия (инкишофи тӯлонӣ) аст.

Микробиология Инкилоб дар фанни микробиология бо номи микробиолог ва кимёгари франсуз, асосгузори микробиология ва иммунологи-яи ҳозира *Луи Пастер* вобаста аст. Вай ҷараёни туршшавиро омӯхта, асоси илми дар саноат истеҳсол намудани вино, пиво ва дигар маҳсулотро таъмин намуд. Вайроншавии маҳсулот сабабгори пайдоиши микробҳо буданаширо исбот кард. Таҷрибаҳои Пастер барои софкунӣ (стерилизатсия) ва пастеризатсияи маҳсулоти гуногуни озуқавӣ аҳамияти калон дошт. Олими бузург касалиҳои сирояткунандаи одам, ҳайвон ва паррандаҳо (сӯхтанӣ, вабо ва монанди инҳо) омӯхта, барои пешгирӣ намудани онҳо усули емкуниро офарид. Ин ҳустҷӯйҳои илмӣ барои фанни иммунитет асос шуданд.

Тиббиёт Дар ин давр тиббиёт ҳам хеле пеш рафт. Соли 1880 олими немис *К.Эбер* бемории вараҷа, соли 1884 *Ф.Лёфлер* микроби бӯғмаро ёфт. Олими немис *Р.Вирхов* асосҳои анатомияи патологияи имрӯзро офарида буд. Олими рус *Ф.А.Леч*

Вилгелм Рентген

микроберо, ки дизентерияи амёбаро пайдо мекунад, аниқ намуд.

Кашфиётҳои соҳаи физика низ ба инкишофи тиббиёт ёрӣ доданд. Физики немис *Вилгелм Конрад Рентген* ба назарияи мавҷҳои электромагнити Максвелл таъҷибоварона карда, соли 1895 нури ноаёноро кашф кард, ки аз ҳар чиз мегузарад. Пайдоиши ин нури барои олим маълум набуд ва онҳоро „X-нури“ номид. Айнан ба ҳамин кашфиёт асос намуда дастгоҳи рентген пайдо шуд, ки бевосита аз номи олим баромада буд. Акнун шифокорон чароҳати дохилӣ, ҷои шикасти устухонро дида метавонистанд. Барои ин кашфиёт аз байни олимони физик аввалин шуда Рентген мукофоти нобелиро гирифт.

Аз кашфиётҳои соҳаи кимиё низ дар тиббиёт васеъ истифода бурданд. Усули саноатии истеҳсоли собун, аз он дар касалхонаҳо хусусан ҳангоми чарроҳӣ истифода бурдан хавфи инфексияро кам кард.

Олими немис *Роберт Кох* (1843–1910) батсиллаеро, ки сабабгори бемории сил аст, кашф карда, дар муборизаи зидди бемориҳои сирояткунанда саҳми калон гузошт. Вай чораҳои профилактикии зидди эпидемияҳоро кор карда баромад ва доруҳои офарид. Олими рус, барандаи мукофоти Нобел *И. Мечников* оиди ҳимояи организм аз микробҳо таълимоти нав эҷод намуд.

Илм (арабӣ) – донише, ки инсон дар натиҷаи хондан, омӯختан ва таҷрибаи ҳаётӣ меандӯзад.

Фан (арабӣ) – маҷмӯи донишҳое, ки дурустии он дар амал тасдиқ шудааст, он қонуниятҳои табиат ва ҷамъият ошкор карда, ба муҳити атроф таъсир мерасонад.

Стерилизатсия (лотинӣ – тоза) – аз микроорганизмҳои зарарнок тоза кардани моддаҳои гуногуни тиббиёт ва биология, маҳсулоти озуқаворӣ.

Пастеризатсия (аз номи муаллифи кашфиёт Пастер гирифта шудааст) – то 60–80 дараҷаи гармӣ тафсонидани моеъ барои куштани микробҳои зарарнок ва дарҳол хунук намудани он моеъ.

Батсилла – микроорганизмҳое, ки сабабгори бемориҳо ва паҳншавии онҳо мешаванд (микроб, таёкча).

1. Олимхоеро номбар кунед, ки ба инкишофи илму фанни охири асри XIX – ибтидои асри XX ҳиссаи бузург гузоштаанд.
2. Дар соҳаи физика кадом кашфиётҳо ба амал бароварда шуданд?
3. Дар бораи корҳои илмии олимони машҳури соҳаи кимиё чихоро доништа гирифтед?
4. Дар охири асри XIX – ибтидои асри XX ба кадом соҳаҳои нави илм асос гузошта шуд?

1. Аҳамияти илм дар ҳаёти ҷамъият чӣ гуна аст? Аз ин хусус фикр ронед.
2. Ҳоло генетика дар кадом соҳаҳо истифода мешавад?
3. Ба таълимоти Ч. Дарвин ҳоло муносибат чӣ гуна аст? Эволютсия чист?
4. Ин маълумотхоеро, ки оид ба ин мавзӯ аз китоби дарсии „Таърихи ҷаҳон“ омӯхтед, бо маълумотҳое, ки аз китоби дарсии физика, кимиё ва биология гирифтаед, пурра намоед. Оид ба баъзе мулоҳизаҳоягон, ба муаллиматон муроҷиат кунед.
5. Чаро дар охири асри XIX – ибтидои асри XX аз кишвари мо алломаи ба дунё машҳури табиатшинос набаромад?

§ 40.

Таълими халқ. Фанҳои (гуманитар) ҷамъиятшиносӣ. Санъат

Таълими халқ

Тараққиёти техника эҳтиёҷотро ба мутахассисони баландмалака ва коргарони босавия пурзӯр намуд. Дар мамлакатҳои мутараққӣ нисбати бачаҳои то 12–13-сола таҳсили умумии маҷбурии бепул ҷорӣ карда шуд. Он омили болоравии саводнокии мардум шуд.

Донишкадаҳои имтиёзноқ ҳам зиёд карда шуданд. Аммо дар аксари кишварҳо, ки дараҷаи зисти мардум паст, шароити хонаву ҷой бад, ҷалби бачаҳо ба меҳнат зиёд буд, бачаҳо мактабро партофта мерафтанд.

Дар айни замон ҷиҳатҳои манфии соҳаи таълимро надидан мумкин набуд. Масалан, дар баъзе кишварҳо ба тарбияи ҷавонон дар рӯи миллатгарой, наҷодпарастӣ эътибор меоданд.

Хусусан, дар Штатҳои Муттаҳидаи Америка маорифи халқ дар рӯи наҷодпарастӣ ба роҳ монда шуда буд. Барои бачаҳои сиёхпӯст мактабҳои алоҳида мавҷуд буд, дар ин мактабҳо нисбат ба мактабҳои барои бачаҳои сафедпӯст дониш кам дода мешуд.

Масъалаи муборизаи зидди нажодпарастӣ дар кишвар дар асари *Гарриет Бичер-Стоу* „Кулбаи Том тағо“ пурра ифодаи худро ёфтааст.

Дар ин давр дар Шарқ комёбиҳои таълими халқи Ғарб ташвиқ карда мешуд. Таъсири Европа пурзӯр мегардид.

Дар ибтидои асри XX баробари тараққиёти ҷамъият пеш рафтани илмҳои табиатшиносӣ, инкишофи беш аз пеш техника барои ба ҷои хурوفоти динӣ мустаҳкам шудани мавқеи ҷаҳонбинии илмӣ шароит фароҳам овард. Дар соҳаи илмҳои (гуманитар) ҷамъиятшиносӣ, пеш аз ҳама дар фалсафа, назарияи иқтисодиёт, адабиёт ва сотсиология асарҳое пайдо шуданд, ки ҳаётро реалистона, воқеъбинона инъикос менамуданд. Як қатор олимону нависандагон бо мақсади таъмини зиндагии беҳбуди инсонҳо, барпо намудани ҷамъияти демократӣ ва баробарҳуқуқ асарҳои дар худ ғояҳои бузургро ифодакардари офариданд. Лекин асарҳое ҳам пайдо шуданд, ки кӯшиш барои ҷамъкунии сарватро талқин менамуданд.

Дар ин давр барои дар асоси демократӣ пеш рафтани маданият, адабиёт ва санъат шароит ба вуҷуд омад. Ин ҷиҳат хусусан дар адабиёт ифодаи равшани худро ёфта буд. Аз ин сабаб реализми танқидӣ ва натурализм пайдо шуд.

Фалсафа ва ғояҳои мустамликадорӣ

Дар ин давр илми фалсафа ҳам мутобиқи замон шуд. Агар пештар ба он ҷиҳати маърифатпарварӣ хос бошад, акнун ба ҳуқуқи инсон эътибори асосӣ дода мешуд. Баробари пешравии илм кӯшиш барои муқаррар намудани нақши он дар ҷамъият, дар ҳалли муаммоҳои иҷтимоӣ ҳодисаи муҳим будани он авҷ гирифт.

Яке аз файласуфони машҳури ин давр *Фридрих Нитше* ба масъалаи иродаи инсон эътибор калон дод. Вай барои асоснок намудани як шудани хусусияти махлуқӣ ва холиқӣ дар инсон ҳаракат намуд. Ӯ зери таъсири зардуштия асари „Таваллои Зардушт“-ро навист. Дар ин асар ғояи тарбияи шахсони боирода ва матин баён шуда буд.

О. Шпенглер бар зидди „евросентризм“ баромад. Вай ғояи ҳар як маданият хусусияти хос доштанаширо ва ҳар кадоме аз якдигар мустасно инкишоф ёфтанаширо исбот намуд. Ин фикрҳои ӯ дар асари „Ғуруби офтоби Европа“ баён шуда буд.

3. *Фрейд* чун асосгузори назарияи психоанализ дар дунё ном баровардааст. Асарҳои вай дар охири асри XIX – ибтидои асри XX

ба инкишофи адабиёт ва санъат таъсири калон расондааст. Моҳияти инкилоби бузурги Фрейд аз он иборат аст, ки ӯ тасаввуроти Декартро оид ба инсон инкор карда, бо ёрии методи феноменологӣ (фавқуллода, нодир) таҳлил кардани бешууриро асоснок намуд. Мувофиқи анъанаҳои психоанализ бешуурӣ чараёни омӯхтанашаванда талқин шуда буд.

Ғояҳои модели даврии тараққиёти таърих, омили асосии қаробат ва муттаҳид шудани халқҳо гардидани динҳои дунё (буддой, насронӣ, ислом) пешниҳод карда шуд.

Ҳамин тавр, калисо ба озодии вичдон, озодии эътиқоди динӣ, ба тамоилҳои баробар будани ҳамаи динҳо босаброна муносибат мекардагӣ шуд. Як зумра нависандагон дар асарҳои худ империяи Британияро чун „ҳўҷаини“ баҳру укёнус, „офтобаш ҳеч гоҳ ғурбнашаванда“ мадҳу ситоиш карданд. Онҳо ақидаи „бартарӣ доштани сафедпӯстон, дар байни дигар халқҳо айнан онҳо маданиятро паҳн намудаанд“-ро тарғиб карданд. Ин гуна ғоя дар асари адаби англис *Р.Киплинг* „Андӯҳи қарзи одами сафедпӯст“ ҳам воҷеҳӯрад.

Мусиқа Дар санъати мусиқа низ реализм ва халқият бар ҳилофи шаклан мураккабию нозукии декадентӣ пеш рафт. Дар ин давр дар Мюнхен бастакори аслаш австриягӣ *Рихард Штраус* бо асараш „Саломея“, „Электра“, „Ошиқи гулон“, симфонисти австриягӣ *Густав Малер* бо „Суруд оид ба бачаҳои қазокарда“, „Шохи сеҳрноки бача“ ва бо дигар асарҳо машҳур гаштанд.

Р. Штраус операро мисли Мотсарт аз нав зинда кард. Асарҳои вай бо ҳаётбахшию инсонпарварӣ, тараннуми зебӣ фарқ карда меистанд. *Г. Малер* анъанаҳои Бетховенро ривоч дод. Вай аҳамияти иҷтимоии асарҳои мусиқиро боло бардошт, навоҳои соддаи мардумиро бо асарҳои мураккаби мусиқӣ биомехт.

Бастакори рус *А. М. Скрябин* дар асарҳои ғоя ва образҳои замонро ифода кард. Бастакор, пианинонавоз ва дирижёр *С. В. Рахманинов* ба воситаи навоҳои хубаш мавзӯи Ватанро бо пафоси романтикӣ ва лирика пайваст.

Санъати тасвирӣ Дар санъати рассомӣ якҷанд чараёнҳои нав пайдо шуд. Яке аз онҳо импрессионизм (таассурот) буд. Пайравони ин чараён воқеъиятро, таассуроти аз мушоҳида гирифтаре соф инъикос мекарданд.

Эдуард Мане, Клод Моне, Огюст Ренуар ва Камил Писсаро намояндагони боистеъдодтарини импрессионизм буданд. Маҳсули мўйқалами нозуки онҳо муҳаббати бепоёнро ба зиндагӣ тасвир мекарданд. Онҳо дар тасвири нури офтоб, фазо ва мукамалӣ аз во-ситаҳои нави техникӣ истифода мебуданд. Аммо онҳо инъикоси дунёи ботинии инсон, нақши он дар ҳаёти иҷтимоиро дар назди худ мақсад карда нагузошта буданд.

Дар санъати рассомӣ тамоили инъикос кардани ҳаёти реал бо ҳар ҳолате, ки ҳаст, низ мавҷуд буд. Пол Сезанн, Пол Гоген ва Винсент ван Гог дар тасвир намудани аҳли меҳнат беназир буданд. Чунки онҳо аз азобу укубати коргарон саҳт дар изтироб буданд.

Рассоми машҳури хитой Чен Бонян усули бисёр хуби нақши рӯи матои шоҳиро офарид. Асари „Мутафаккир“-и ҳайкалтароши бузурги франсуз О.Роденро дида, чуноне, ки декадентҳо бовар меку-нониданд, инсон дар дасти қувваҳои „оли“ ба лӯхтак буданаш бовар намекард.

Умуман, хулоса карда гуфтан мумкин аст, ки илмҳои ҷамъият-шиносӣ, адабиёт ва санъат ба эҳтиёҷи давр табдил ёфтанд ва ба ташаккули мафкураҳои гуногун хизмат карданд.

Гуманитар (франсузӣ – табиати инсонӣ, донишмандӣ) – калимае, ки оид ба инсон, ҳуқуқи инсон ва манфиатҳои он мавриди истифода мешавад.

Илмҳои ҷамъиятшиносӣ (гуманитар) – фанҳои, ки инсон ва ҳаё-ти он, маданиятро меомӯзонанд (масалан, таърих, фалсафа, за-боншиносӣ, адабиёт ва ҳоказо).

Евроцентризм – ғояи европой кардани ҳамаи маданиятҳо.

Индивид – одам, шахси алоҳида.

Психоанализ – усули давокунии бемориҳои асаб, ки аз тарафи шифокор ва олими рӯҳшиносии австриягӣ З.Фрейд пешниҳод шуда буд. Бино ба таълимоти Фрейд ҳаёти психикии инсон ирсӣ, ба майлҳои бешуурона вобаста аст. Саргузашти рӯҳии инсон, хоҳишҳои амалинашудаи он нест шуда намеравад. Онҳо аз доираи шуур баромада, ба ҳолати бешуурона мегузаранд ва ба ҳаёти рӯҳии инсон таъсири ғайрифаҳл мерасонанд. Ин ҳол дар асаби шудани он намоён мешавад. Ғайритабиӣ қонеъ кардани майлҳо ё ба соҳаи дигар кӯчонидан онҳо (масалан, эҷод, сиёсат, меҳнат ва ҳоказо) усули асосии давояшон аст.

Фалсафа – фанест дар бораи қонуниятҳои умумии инкишофи та-биат, ҷамъият ва тафаккур.

1. Омилхоеро, ки барои инкишофи маорифи халқ таъсири мусбӣ расондаанд, қайд кунед.
2. Дар таълимоти З.Фрейд кадом ғоя бартарӣ дошт?
3. Нависандагоне, ки мустамликадориро тарафдорӣ мекарданд, фикри худро бар кадом ғояҳо асоснок менамуданд?
4. Дар бораи намояндагони бузурги санъати меъморӣ ва тасвирӣ ҳикоя кунед.

1. Маорифи халқи ҳамон даврро бо маорифи халқи ин замон муқоиса кунед.
2. Чаро дар Шарқ чун дар Ғарб фанҳои аниқ инкишоф накард? Дар ин бобат нақши дин чӣ гуна аст? Эзоҳ диҳед.
3. Дар бораи аз олами исломии ин замон кадом олимони бузург баромадаанд, маълумот гирд оваред.

§ 41. Адабиёт

Реализми танқидӣ

Дар охири асри XIX – ибтидои асри XX дар ҳаёти маданияти кишварҳои Европа байни тамоили реализм ва декадентизм мубориза авҷ гирифт. Мардум асарҳое, ки дар рӯҳи декадентӣ офарида шуда буданд, қабул намекард. Дар натиҷа ба асарҳое, ки ҳаётро бевосита дақиқ ифода мекарданд, эҳтиёҷ афзуд. Нависандагони реалист воқеиятро далерона ва ҳаққонӣ тасвир мекарданд. Аз ин боис ин давр номи даври реализм ё реализми танқидиро гирифт. Дар ин давр намояндагони адабиёти рус *Ф. М. Достоевский*, *Л. Н. Толстой*, *А. П. Чехов* барои ҳамзамонони хориҷашон имкониятҳои нави эҷодӣ реалистиро кушода доданд.

Ги де Мопассан эҷодкори беназирест, ки ба қалами сеҳрокаш дар „Ҳаёт“, „Азизам“, „Монт-Ориол“ ва бо дигар асарҳояш дар олами бадеии франсуз масъалаҳои гуногуни иҷтимоиро тасвир кардааст.

Эҷодиёти нависандаи Америка *Ч. Лондон* бо кӯшиши радикалиаш фарқ мекунад. Дар романи „Пошнаи оҳанин“-и вай ҳалокати дар назди инсоният истода ва азобҳои мудҳиш

Ф. М. Достоевский

Робиндранат Тагор

пешакӣ гуфта шудааст. Дар романи тарчимаи ҳолии „Мартин Иден“ адиб зиддияти фочиа-ноки санъаткори ҳалолро бо маданияти сохта фош кардааст.

Сатира, яъне ҳаҷв дар ин давр аҳамияти калон пайдо кард. Романи „Шаҳрванди собиқ“ ва трилогияи ҳаҷвии „Империя“-и нависандаи немис, ҳаҷвнигор *Г.Ман* ҳам хеле пуртаъсир баромада буд. Дар саҳифаҳои ин шоҳон ва канслерҳо, ашрофон ва амалдорон, зодагони ба халқ хиёнат карда ва ашрофони аз вилоятҳои баромада, ҳатто император Вилгелми II-ро дидан мумкин.

Адиби намоёни франсуз *А. Франс* ҳам устои ҳаҷв буд ва соҳти мавҷударо саҳт танқид карда буд. Дар асарҳояш „Ҷинояти Силвестер Боннар“ иллатҳои Республикаи сеюм, ҳаробии маънавии доираҳои ҳукмрон, хиёнати арбобони сиёсӣ, фитнаҳои монархҳо зери тамасхур гирифта шудаанд. Романҳо, ҳикоя, мақолаҳои нависандаи намоёни ҳаҷвнигори америкой *М. Твен* аз сатираи тунд ва пурғазаб саршор буданд. Худи номи мақолаи „Штатҳои муттаҳидаи талошкунанда“, ибораҳои „сенатор агар дар ҳабсхона набошад, қувваи қонунбарор аст“, „Хизматгорони халқ – шахсони барои тақсим намудани пора ба лавозим интиҳоб шудаанд“ хеле пурарзишанд.

Нависандаи гуманисти ҳинд *Р. Тагор* бо романҳо, песаҳо, ҳикоя ва шеърҳояш, ки бо назари фаласафӣ ва камолоти бадеиашон фарқ менамуданд, дар саросари дунё машҳур шуданд. Тамоми эҷоди вай аз даъватҳои оташин барои истиқлоли миллӣ иборат буд. Хусусан романи вай бо номи „Ҳалокат“ машҳур гашт. Эҷоди *Лу Сини* хитой аз рӯҳияти ҳамдардӣ ба вазъияти вазини камбағалон иборат буд.

Адабиёти демократӣ Эҷодкорони адабиёти демократӣ ба ғалаба кардани принципҳои баробарҳуқуқӣ ва адолат, ба қувваи бунёдгаронаи инсон, дигар карда тавонистани олам боварӣ доштанд. Адиби америкой *Г. Бичер-Стоу* яке аз намояндагони он буд. Романи „Кулбаи Том тағо“-и Бичер Стоу яке аз намунаҳои нодири адабиёти ҷаҳон ба шумор меравад. Дар роман ҳаёти ғулумон ва ғулумдорони асри XIX дар Америка, зиддияти байни онҳо, исёни негрҳо бар зидди ғулумдорӣ ҳаққонӣ инъикос шудааст. Дар асарҳои

„Ман ва зани ман“, „Мо ва ҳамсоҳоямон“ ҳам зиндагии мардуми Америка воқеъбинона тасвир шудааст.

Асари *Чек Лондон* дар бораи қаҳрамони табиатро мутеъкарда – „Муҳаббат ба ҳаёт“, оид ба ҳаёти коргарон ва деҳқонон“, „Як порча гӯшт“, „Гурги баҳр“ ва монанди инҳо машҳуранд.

Драматурги англис *Бернард Шоу* дар асарҳояш эксплуататсия, ахлоқи мешчаниро, мунофиқӣ, сохтакориро сиёҳ кардааст. Дар асарҳояш ба монанди „Дар хонаи мӯйсафедон“, „Шогирди шайтон“, „Майор Барбара“ дар баробари танқиди иллатҳои ҷамъият, муборизаи қувваҳои неки иҷтимоиро бар зидди зӯрию таъбид тасвир шудааст.

Адиби франсуз *Виктор Гюго* дар асарҳояш „Соли даҳшатнок“, „Хоршудагон“, „Соли наваду се“, „Заҳматкашони баҳр“ нафрату эътироз ба зулм, ҷаҳолат ва беадолатӣ, ба халқ дар муборизаи зидди истилогарӣ хайрхоҳӣ баён карда, ҳаёти фочианок ва муборизаи меҳнаткаши таҳқиршударо тасвир кардааст.

Адиби франсуз *Жюль Верн* намояндаи бузурги романнависи илмию фантастикӣ аст. Қаҳрамонони асарҳояш ба мисли „Панҷ ҳафта дар кураи ҳаво“, „Саёҳат ба маркази замин“, „Бачаҳои капитан Грант“, „Капитани понздаҳсола“ шахсони часур, матин, муборизони зидди зулми миллию мустамликавӣ аст.

Нависандаи рус *Л. Н. Толстой* дар солҳои охири умри худ давлат ва калисои Россияи подшоҳӣ, тартиботи иқтисодию иҷтимоӣ, манбаъҳои беахлоқиро танқид кардааст. Адиби дигари рус *А. П. Чехов* дар песаҳояш „Се хоҳарон“, „Боғи олуҷазор“ бо қувваи калон барои ҷамъбаст кардани масъалаҳои иҷтимоӣ ҳаракат кардааст.

Дар ин давр романи адиби машҳури япон *Рока Токумоти* дар асараш „Куросиво“, „Назистан бехтар“, нависандаи дигар *Наое Киносити* дар „Сутуни оташин“-аш бар зидди боқимондаҳои феодалӣ, нигоҳ доштани арзишҳои миллӣ, зидди таъсири маънавии хориҷа нигаронида шуда буд.

Натурализм Натурализм дар бобати навсозии адабиёти бадеӣ инқилоб намуд. Як гурӯҳ санъаткорон ҳаёти он даврро бо зеҳни тез, бо ранги бадеӣ моҳирона тасвир намуда, худро натуралистон номиданд. Яке аз намояндагони бузурги онҳо *Эмил Золя* дар назди худ мақсад гузошта, мавқеи ҳамаи синфҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоии Франция, тарзи зиндагӣ ва психологияи онҳоро нишон додааст. Асари *Эмил Золя* „Ругон–Макарҳо“-и иборат аз

20 чилд ба ҳаёти як оила дар даври Империяи дуом ва таърихи иҷтимоӣ бахшида шудааст. Романҳои „Черминал“ ва „Торумор“ куллаи баланди эҷодиёти он аст.

Аз намояндагони натурализм дар Италия *Луиджи Капуана* ва *Жованни Вегаро* зикр кардан мумкин аст. Онҳо дар асарҳои қашшоқии ҳаёти Италияи ҷанубиро, муборизони онро бо маҳорати баланди бадеӣ инъикос кардааст. Аз натуралиستي Америка *Стивен Крейн* дар асараш „Нишонаи хунини часорат“, *Френк Норрис* дар асараш „Гирдоб“ масъалаҳои калони иҷтимоиро бардоштаанд.

Тамоили декадентизм пеш аз ҳама дар адабиёти франсуз бараъло намоён буд. *П. Верлен*, *А. Релебо*, *С. Маллорме*, ки „Шоирони лаънатӣ“ ном гирифта буданд, ба тамоили символизм пешрав буданд ва ба онҳо декадентизм таъсири калон расонда буд.

Адабиёти демократӣ – адабиёте, ки на ба манфиати табақаи ҳукмрон, балки ба манфиати халқ, ояндаи он хизмат карда, одамонро дар рӯҳи боварии умедбахш тарбия намуда, воқеъиятро ҳаққонӣ инъикос мекунад.

Декадентизм (лотинӣ – таназзул) мафҳуме, ки ҳолати инқирози маданияти Европаро ба таври умумӣ ифода мекард. Тамоиле, ки дар худ рӯ овардан ба таназзул, кайфияти ноумедӣ, безор буданро аз ҳаётро инъикос мекард.

1. Адабиёти реализми танқидӣ чӣ хел ба вучуд омад?
2. Хусусиятҳои ба худ хоси адабиёти демократиро қайд кунед.
3. Ҷараёнҳои натурализм, декадентизм ва реализми танқидиро дар адабиёт муқоиса кунед.
4. Дар бораи намояндагони бузурги адабиёти ҷаҳон дар охири асри XIX – ибтидои асри XX чӣхоро доништа гирифтед?

Қадам асарҳои нависандагонро, ки дар боло номашон зикр шуданд, хондаед? Дар ин бора иншо нависед.

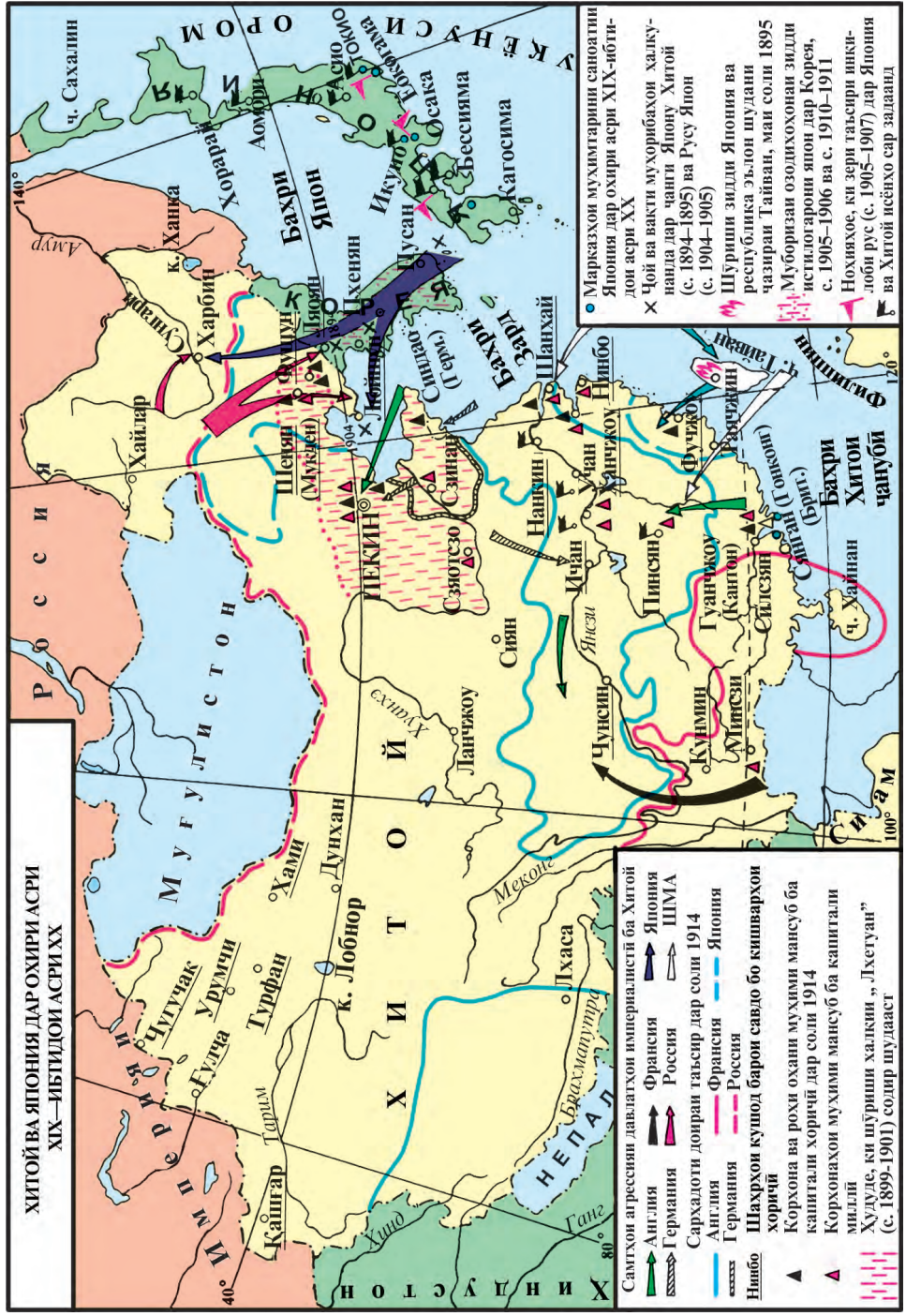
(Харитаҳо дар ҳолати расм хурд карда дода шудааст)

Давлатҳои Америкаи Лотинӣ дар охири асри XIX – ибтидои асри XX

Ҷанги русу япон

ХИТӨЙ В АЯПОНИА ДАР ОХИРИ АСРИ XIX—ИБИДИО АСРИ XX

- Самтхон агресси лавлатхон империалистй ба Хитөй
- ▲ Англия
- ▲ Франция
- ▲ Россия
- ▲ Германия
- ▲ Япония
- ▲ ШМА
- ▲ Сархадоти доирай тавьсир дар соли 1914
- ▲ Англия
- ▲ Франция
- ▲ Россия
- ▲ Япония
- ▲ Германия
- ▲ Шяхрхон кушод барои савдо бо кишвархон хоричи
- ▲ Корхона ва рохи охани мухими мансуб ба каштали хоричй дар соли 1914
- ▲ Корхонахон мухими мансуб ба каштали миллий
- ▲ Худуде, ки шүриши халки „Лхетуан“ (с. 1899-1901) солдр шулдааст

- Марказхон мухитгарини саноатин Япония дар охири асри XIX-ибти-дон асри XX
- × Чөй ва вакти мухорбахон халку-нанда дар чанги Японю Хитой (с. 1894-1895) ва Русу Япон (с. 1904-1905)
- ▲ Шүриши зидди Япония ва республика эълон шулдани казираи Тайван, май соли 1895
- ▲ Муборизан озодиохон зидди истилогрон япон дар Корей, с. 1905-1906 ва с. 1910-1911
- ▲ Нохияхое, ки зери тавьсир инки-лоби рус (с. 1905-1907) дар Япония ва Хитөй иёйнхо сар задаанд

МУНДАРИЧА

Муқаддима.....	3
----------------	---

Фасли I

ЧАҲОН ДАР ОХИРИ АСРИ XIX – ИБТИДОИ АСРИ XX

Боби I. МАНЗАРАИ ИҚМОИВУ ИҚТИСОДӢ ВА СИЁСИИ ДУНӢ

§ 1. Рӯй додани дигаргуниҳои куллӣ дар инкишофи капитализм дар охири асри XIX – ибтидои асри XX.....	4
§ 2. Тамаддуни индустриалӣ.....	10

Фасли II

ДАВЛАТҲОИ ЕВРОПА ВА АМЕРИКА

Боби II. ДАВЛАТҲОИ ЕВРОПАИ ҒАРБӢ ДАР ОХИРИ АСРИ XIX – ИБТИДОИ АСРИ XX

§ 3. Ҷанги Францияю Пруссия ва натиҷаҳои он.....	15
§ 4. Республикаи Сеюми Франция ва табаддулоти давлатии 18-уми марти соли 1871.....	17
§ 5. Ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии Франция дар охири асри XIX – ибтидои асри XX.....	20
§ 6. Сиёсати дохилии Франция.....	22
§ 7. Сиёсати хориҷии Франция.....	26
§ 8. Германия дар охири асри XIX – ибтидои асри XX. Ташкилҳои империя..	28
§ 9. Сиёсати дохилии империя.....	31
§ 10. Сиёсати хориҷии империя.....	34
§ 11. Аҳволи сиёсию иқтисодии Британияи Кабир дар охири асри XIX–ибтидои асри XX.....	38
§ 12. Сиёсати дохилии Британияи Кабир.....	41
§ 13. Сиёсати хориҷии Британияи Кабир.....	44

Боби III. ДАВЛАТҲОИ АМЕРИКА ДАР ОХИРИ АСРИ XIX – ИБТИДОИ АСРИ XX

§ 14. Штатҳои Муттаҳидаи Америка.....	48
§ 15. Сиёсати дохилии ШМА.....	51
§ 16. Сиёсати хориҷии ШМА.....	54

§ 17. Давлатҳои Америкаи Лотинӣ дар охири асри XIX – ибтидои асри XX.....	58
§ 18. Давлатҳои дигари Америкаи Лотинӣ.....	62

**Боби IV. ИМПЕРИЯИ РОССИЯ, ДАВЛАТҲОИ
ЕВРОПАИ МАРКАЗӢ, ҶАНУБУ ШАРҚӢ ОХИРИ АСРИ XIX –
ИБТИДОИ АСРИ XX**

§ 19. Аҳволи иҷтимоиву сиёсӣ ва иқтисодии империяи Россия дар охири асри XIX – ибтидои асри XX.....	66
§ 20. Сиёсати хориҷии империяи Россия.....	69
§ 21. Ташкилҳои Думаи давлатии Россия.....	72
§ 22. Империяи Австрияю Венгрия дар охири асри XIX – ибтидои асри XX..	75
§ 23. Сиёсати хориҷии империяи Австрияю Венгрия.....	79
§ 24. Италия дар охири асри XIX – ибтидои асри XX.....	82
§ 25. Давлатҳои Балкан дар охири асри XIX – ибтидои асри XX.....	85

Ҷасли III

ДАВЛАТҲОИ ОСИЁ ВА АФРИКА

**Боби V. ДАВЛАТҲОИ ОСИЁ ДАР ОХИРИ АСРИ XIX –
ИБТИДОИ АСРИ XX**

§ 26. Япония дар охири асри XIX – ибтидои асри XX.....	90
§ 27. Хитой дар охири асри XIX.....	94
§ 28. Вазъияти иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсии Хитой дар ибтидои асри XX.....	97
§ 29. Ҳиндустон дар охири асри XIX – ибтидои асри XX.....	101
§ 30. Эрон дар охири асри XIX – ибтидои асри XX.....	105
§ 31. Афғонистон дар ибтидои асри XIX – ибтидои асри XX.....	109
§ 32. Давлати Усмонӣ дар охири асри XIX – ибтидои асри XX.....	112

**Боби VI. КИШВАРҲОИ АФРИКА ДАР ОХИРИ АСРИ XIX –
ИБТИДОИ АСРИ XX**

§ 33. Мамлакатҳои Африкаи Шимолӣ.....	116
§ 34. Мамлакатҳои тропикӣ ва Африкаи Ҷанубӣ.....	120

Боби VII. ЧАНГИ ЯКУМИ ЧАҲОНИИ СОЛҲОИ 1914–1918

§ 35. Оғози Чанги якуми чаҳон ва давоми он.....	124
§ 36. Ҳаракатҳои чанг дар солҳои 1916–1917.....	129
§ 37. Натиҷаҳо ва оқибатҳои Чанги якуми чаҳон.....	131

Фасли IV

ИЛМ ВА МАДАНИЯТ

Боби VIII. ИНКИШОФИ ИЛМ ВА МАДАНИЯТ ДАР ОХИРИ АСРИ XIX – ИБТИДОИ АСРИ XX

§ 38. Инкишофи техника ва илм дар истехсолоти моддӣ.....	136
§ 39. Инкишофи фанҳои аниқ ва табиатшиносӣ.....	140
§ 40. Таълими халқ. Фанҳои ҷамъиятшиносӣ. Санъат.....	145
§ 41. Адабиёт.....	149
Иловаҳо.....	153

63.3(0)я72
Ж 40

Lafasov M. va digaron.

Таърихи ҷаҳон: Китоби дарси барои синфи 9-уми мактабҳои таълими миёнаи умумӣ/М.Лафасов ва дигарон., наشري 4-уми аз нав коркарда ва такмилшуда. – Тошканд ХЭНТ-и „О‘qituvchi“, 2019. – 160 с.

ISBN 978-9943-22-399-8

УЎК: 94(100)(075.3)

КБК 63.3(0)я72

**MOYLI FOZILOVICH LAFASOV
USMON TOSHPOLATOVICH JO‘RAYEV
ESHQOBIL XOLIQOVICH XOLIQOV
DILOROM QODIROVA**

JAHON TARIXI

**Ta’lim tojik tilida olib boriladigan maktablarning
9-sinfi uchun darslik**

Qayta ishlangan va to‘ldirilgan 4-nashri

*„O‘qituvchi“ nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent – 2019*

Мухаррир *Ҷ. Эшонқулов*

Тарҷимон *Ш. Салимов*

Мухаррири бадеӣ *Ш. Тоштурдиев*

Мухаррири техникӣ *Н. Ниёзмунамедова*

Саҳифабанд *Ў. Қурбонова*

Литсензияи нашриёт АИ №012.20.07.2018. Аз макети асл барои чоп рухсат дода шуд. 10.07.2019. Андозааш 70×90^{1/16}. Кегли 11, 12 шпондор.

Гарнитурани „Гаймс“. Чопи офсет. Ҷузъи чопии шартӣ 11,70.

Ҷузъи чопӣ 9,7. Адади нашр 6 743 нусха.

Супориши №

Хонаи эҷодии нашру таъби „О‘qituvchi“-и

Оҷонсии иттилоот ва коммуникатсияҳои оммавии назди Маъмурияти Президенти Республикаи Ўзбекистон. Тошканд–206, ноҳияи Юнусобод, кўчаи Янгишаҳар, 1.

Шартномаи № 30-19.

Қадвали нишондиҳандаи ҳолати китоби ба ичора додашуда

№	Ному насаби донишмӯз	Соли хониш	Ҳолати китоб Ҳангоми гирифтани	Имзои раҳбари синф	Ҳолати китоб Ҳангоми супоридан	Имзои раҳбари синф
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Қадвали боло Ҳангоми ба ичора дода шудан ва дар охири соли хониш баргардонида гирифтани китоб аз тарафи раҳбари синф дар асоси меъёрҳои зерин пур карда мешавад:

Нав	Ҳолати китоби дарси Ҳангоми бори аввал супоридан.
Хуб	Муқовааш бутун, аз қисми асосии китоби дарси ҷудо нашудааст. Ҳамаи варақҳои Ҳаст, нодарида, ҷудо нашуда, дар саҳифаҳои навишт ва хатҳои нест.
Қаноатбахш	Муқова қач шудааст, қанорҳои қоҳида, якҷанд хатҳои қашида шудаанд, ҳолати аз қисми асосии ҷудошавии дорад, аз тарафи истифодабаранда қаноатбахш таъмир шудааст. Варақҳои ҷудошудааш аз нав таъмир шудааст, дар баъзе саҳифаҳои хат қашида шудаанд.
Ғайриқаноатбахш	Муқова хат қашида шудааст, даридааст, аз қисми асосии ҷудо шудааст ёки умуман нест, ғайриқаноатбахш таъмир шудааст. Саҳифаҳои дарида, варақҳои намерасанд, хат қашида, ранг қарда партофта шудааст, китоб барқарор қарда намешавад.